

Koller Boglárka

A POSZT-NEMZETI IDENTITÁS-STRUKTÚRA
DINAMIKUS MODELLJE

AZ EURÓPAI UNIÓS ÁLLAMPOLGÁROK
AZONOSSÁGTUDATÁNAK VIZSGÁLATA
ALAPJÁN

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK TANSZÉK

Témavezető: Dr. Rostoványi Zsolt

Bíráló bizottság névsora:

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI ÉS
ÁLLAMIGAZGATÁSI EGYETEM

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK PH.D. PROGRAM

A POSZT-NEMZETI IDENTITÁS-STRUKTÚRA
DINAMIKUS MODELLJE

AZ EURÓPAI UNIÓS ÁLLAMPOLGÁROK
AZONOSSÁGTUDATÁNAK VIZSGÁLATA ALAPJÁN

PH.D. ÉRTEKEZÉS

Koller Boglárka

Budapest, 2003.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés – a doktori értekezés célja, előzményei és a témaválasztás indoklása	5
2. A doktori értekezés módszertana és indoklása	10
2.1. Kutatói attitűd, objektivitás	10
2.2. Az elméletalkotás logikája, használt paradigmák	11
2.3. Konceptualizáció: a fogalmak definiálása	12
2.4. Idő dimenzió	14
3. Az európai uniós identitás	15
3.1. Az akadémiai és politikai vita az integráció értelmezéséről	15
3.2. Az Európai Unió törekvései egy közös identitás megteremtésére – strukturális elemek	21
3.3. Szimbólumok	31
4. Elméleti alapok a poszt-nemzeti identitás modellhez	32
4.1. Szociálpszichológiai identitás-elméletek	32
4.2. Nemzet és nacionalizmus teóriák	36
4.2.1. A 18-19.század gondolkodóinak nézetei a nemzetről és nacionalizmusról	37
4.2.2. A nacionalizmus a két világháború közötti értelmezése	41
4.2.3. A nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusa és fő irányzatai	42
4.2.4. Mit használjunk fel a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusból?	54
4.3. Identitás állampolgárság megközelítésben	55
4.3.1. Állampolgársági koncepciók európai története	55
4.3.2. Az állampolgársági koncepció ellentmondása - egyéni jogok vs. közösségi lét	59
4.3.3. Poszt-nemzeti állampolgárság? – Kihívások	61
5. Poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus, háló-modellje	69
6. Az európai közvélemény - empirikus adatok	74
6.1. Közvetlenül az európai uniós identitásra kérdező standard Eurobarometer felmérések	76
6.1.1. Nemzeti és európai uniós identitás	77
6.1.2. Nemzeti és európai büszkeség	88
6.1.3. Európai büszkeség	92
6.2. Kötődések a különböző regionális egységekhez – város, falu, régió, ország, EU	95
6.3. Közös kulturális identitás vagy kultúrák sokszínűsége?	98
6.4. Attitűd	100
6.5. Konstruált uniós szimbólumok?	103
6.6. Máság és Inklúzió	105
6.6.1. Máság kategóriája „belülről” - a bevándorlókhoz és kisebbségi csoportokhoz kapcsolódó attitűdök	105
6.6.2. Máság „kívülről”, azaz a bővítések megítélése	120
6.6.3. Az Európai Unió és a Nyugat – Mások-e az amerikaiak, mint „mi” európaiak?	127
7. A struktúra és az egyén - Az identitás strukturális elemeire kérdező standard Eurobarometer felmérések	129
7.1. Ismerik-e az európai uniós állampolgárok a jogaikat?	130
7.2. Politikai attitűd	134

7.2.1 Intézményes környezet iránti bizalom	134
7.2.2. Demokrácia megítélése	138
7.2.3. Politikák / Prioritások	141
7.3. Interaktivitás / részvétel a politikai közösségben	143
8. A dolgozat főbb tudományos megállapításai, eredményei	147
8.1. Tézisek	153
9. Bibliográfia	157
9.1. Európaiság, integráció - általános művek	158
8.2. Identitás, nemzet és nacionalizmus	161
9.3. Állampolgárság, alkotmányosság, demokrácia	165
9.4. Közvéleménykutatások	171
9.5. Jogi dokumentumok	171
9.6. Módszertani művek	172
9.7. A szerzőnek a témában megjelent publikációi	173

Táblázatok és ábrák jegyzéke

Táblázatok

1. táblázat: A poszt-nemzeti identitás-struktúra és a nemzeti identitás modellek attribútumainak összehasonlítása az uniós egyének azonosságtudata alapján.....	73
2. táblázat: Nemzeti és európai uniós identitás, 1982-1992.....	77
3. táblázat: Európai dimenzió a kollektív identításban, korcsoportonként, 1996.....	84
4. táblázat: Európai dimenzió a kollektív identításban, korcsoportonként, 2002.....	84
5. táblázat: Európai dimenzió az identításban foglalkozási kategóriák szerint, 2002.....	85
6. táblázat: Nemzeti büszkeség az EGK 6 tagállamában, 1970.....	87
7. táblázat: Nemzeti büszkeség az EK 12 tagállamában, 1982.....	88
8. táblázat: Nemzeti büszkeség az EU 12 tagállamában, 1994.....	88
9. táblázat: Nemzeti büszkeség az EU 15 tagállamában, 2002.....	91
10. ábra: A bővítéshez kapcsolt attitűdök, 2002.....	120
11. táblázat: Európai uniós identitás és tájékozottság, 2002.....	133
12. táblázat: Bizalom az uniós és nemzeti intézményekben, 1999-2002.....	134
13. táblázat: Nemzeti vagy uniós döntéshozás? 1992-2002.....	141

Ábrák

1. ábra: Nemzeti és európai uniós identitás, 1992-2002.....	79
2. ábra: Európai dimenzió az identításban, 1992-2002.....	80
3. ábra: Európai dimenzió az identításban, 1982-2002.....	83
4. ábra: Európai dimenzió az identításában foglalkozási kategóriák szerint, 1996-2002.....	86
5. ábra: Európai büszkeség, 2002.....	92
6. ábra: Európai és nemzeti büszkeség, 2000-2002.....	93
7. ábra: Kötődés a különböző földrajzi egységekhez 1991-2002.....	95
8. ábra: Közös európai kulturális identitás, 1999.....	98
9. ábra: Mit jelent Önnek az EU? 2002.....	101
10. ábra: Bevándorlók számának megítélése, 1991-1997.....	108
11. ábra: Európai uniós állampolgárok bevándorlók jogairól alkotott véleménye, 1988-1992.....	109

12. ábra: Ki döntsön a bevándorlók jogai kérdésében? 1990.....	109
13. ábra: Zavarja-e más nemzethez tartozók jelenléte a mindennapi életében? 1992-2000.....	111
14. ábra: Zavarja-e más rasszhoz tartozók jelenléte a mindennapi életében? 1992-2000.....	111
15. ábra: Zavarja-e más valláshoz tartozók jelenléte a mindennapi életében? 1992-2000.....	112
16. ábra: Kisebbségek megítélése, 1997-2000.....	115
17. ábra: Bevándorlók megítélése, 1997-2000.....	116
18. ábra: Tolerancia mértéke az EU-ban, 2000.....	118
19. ábra: A 2004-es bővítés megítélésének változása, 2000-2002.....	120
20. ábra: Ismerik-e az uniós állampolgárok a jogaikat? 2002.....	131
21. ábra: Bizalom a nemzeti politikai intézményekben, 2002.....	133
22. ábra: Bizalom az uniós politikai intézményekben, 2002.....	135
23. ábra: Elégedettség a demokrácia működésével a nemzetállamban, 1982-2002.....	138
24. ábra: Elégedettség a demokrácia működésével az Európai Unióban, 1992-2002.....	138
25. ábra: Demokrácia megítélése és az európai uniós identitás, 1993-2002.....	139
26. ábra: Politika iránti érdeklődés, 1988-1990.....	143
27. ábra: EK politika iránti érdeklődés, 1988-1990.....	143
28. ábra: Milyen gyakran vitatkoznak az emberek politikáról? 1999.....	144
29. ábra: Véleményformálási index, 1998-2002.....	145

1. Bevezetés – a doktori értekezés célja, előzményei és a témaválasztás indoklása

Értekezésemben megalkotom a poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus modelljét az európai uniós állampolgárok azonosságtudatának a vizsgálata alapján. Az uniós egyének identitástudata ugyanis az Európai Unió léte és jövője szempontjából kulcskérdés. Éppúgy, mint bármely demokratikus politikai közösségben, az Európai Unióban is az egyének lojalitásától függ ugyanis a politikai és az intézményes struktúrák legitimitása. A konkrét uniós politikák döntéshozatali mechanizmusai, kormányközi konferenciák kimenetelei, referendumok eredményei, és az uniós egyének mobilitása sem érthetőek meg az identitástudatuk vizsgálata nélkül.

Kutatásaim során arra az eredményre jutottam, hogy az uniós állampolgárok azonosságtudata, a poszt-nemzeti identitás, a többszintű *identitás-háló* modelljével írható le. Az identitásháló az egyének többes identitásának dinamikus együttlétezését jelenti, és tartalmazza az idődimenziót is. Az egyén a funkcionális mindennapi gyakorlatában dönti el, hogy adott helyzetben melyik azonosságtudatát „használja”, vagyis identitáshálójának melyik csomópontját aktivizálja. Ezt úgy lehet elképzelni, mint egy olyan hálót, amelynek minden egyes pontján egy-egy karácsonyfa-izzó van, amely adott esetben ég, máskor nem. Az is előfordulhat, hogy egy izzó erősen, vagy halványabban ég, illetve hogy sok vagy kevesebb izzó ég egyszerre. Vagyis az egyén élete során időről időre változtatja kötődésait, azok fontossági sorrendjét. Az identitáselemek viszonya nem hierarchikus, hanem mellérendelt. Amint azt az értekezésben igazolom, a nemzeti identitástudat ideáltipikus modelljéhez képest, az új identitás-háló modellben a közösség alanyai többes közösségi tagsággal rendelkező uniós és nemzeti állampolgárok. A közösség határai a bővítések folytán rendszeresen változnak, a politikai közösség szférái és a tagság többszintűek lesznek. További jellemzője a modellnek, hogy a szintek között nem érvényesül hierarchia, vagyis egyéni döntés, hogy a különböző szintek közül az individuum melyiket érzi magához közelebbinek, vagy távolabbinak. Az identitáselemek olyan komplex hálószerű rendszert alkotnak, melyből az egyéni érdek és adott helyzet alapján az individuum saját maga, sorozatos identitásdöntései folytán újabb és újabb portfóliókat generál. Ebben az újfajta politikai közösségben a másság, vagyis az egyének önazonosságának a tükre is differenciáltabb rendszert képez, ugyanis az egyének a

kisebbségek, bevándorlók, illetve a bővítések kapcsán az új tagállamok állampolgáraival is, mint tőlük eltérő népeiségekkel találkoznak nap, mint nap. A modell legjellemzőbb tulajdonsága a dinamizmus: az egyén ugyanis racionalizmusa és érdekkövetése miatt képes azt őt körülvevő struktúrák szerepét beépíteni az azonosságtudatába.

Dolgozatom mind teoretikus, mind pedig empirikus igazolását kívánja nyújtani az általam kidolgozott modellnek.

Az Európai Unió számos közös értéken alapszik, amelyeknek gyökerei az antikvitásba és a kereszténységbe nyúlnak vissza és kétezer év alatt azzá fejlődtek, amit ma modern demokrácia, törvényesség és civil társadalom alatt értünk. Ezeknek az értékeknek megvannak a tiszta erkölcsi alapjai, a nyilvánvaló metafizikai gyökerei, függetlenül attól, hogy a modern ember beismeri-e ezt vagy sem. ...mégis sok ember számára az Európai Unió nem több mint – egy kicsit kegyetlenül kifejezve – végtelen viták sorozata arról, hogy hány répát exportálnak valahonnan, ki határozza meg a mennyiséget, ki ellenőrzi és ki bünteti meg a delikvenst, ha nem tartja be a szabályokat.

Ez az amiért nekem úgy tűnik, hogy talán a legfontosabb kihívás ma az Európai Unió számára, hogy előálljon egy új és hiteles képpel arról, hogy mit értünk európai identitás alatt. Valamint jelenítse meg az európai felelősségtudatnak új hiteles és tiszta képét, egy intenzív érdeket az integráció folyamatában minden nemzetközi vonatkozásával együtt és alakítsa ki újra az európai étoszt, ha úgy tetszik az európai karizmát. (Václáv Havel, 1994)¹

Havel beszédéből származó fenti idézet jól kifejezi azt az ellentmondást, hogy hiába léteznek az európai civilizáció közös kulturális és történelmi gyökerei, a polgárok mindennapjaiban az Európai Unió mégsem ezeknek az értékeknek a manifesztuma, hanem egy bonyolult, bürokratikus, a mindennapi ember számára nem átlátható és kézzel fogható rendszer. Havel az európai uniós identitást, egy új felelősségtudat, intenzív érdek illetve éthosz megvalósításában látja. Havel ezt a beszédet 1994-ben mondta, amikor az európai integrációs folyamatot nagy mértékű szkepticizmus és pesszimizmus hatotta át. Azóta az integráció új lendületet kapott. Számos identitást is erősítő vívmány – Euró, mint közös pénz vagy az Európai Unió Alapjogainak Kartája – létrejötteként lehettünk tanúi. Az Európai Unió azonban továbbra is megosztott maradt: az eurokraták és az

¹ Részlet Václáv Havelnek az Európai Parlamentben, Strasbourgban, 1994. március 8-án mondott beszédéből.

euroszkeptikusok gyökeresen mást gondolnak az Európai Unió jövőjéről. A 2001. szeptember 11-i amerikai terrortámadás és azt követő világpolitikai megmozdulások azt is megmutatták, hogy jelentős külső, világpolitikai esemény, ez esetben egy közös ellenségkép még az európai civilizációs értékek jelentőségét is meg tudták erősíteni az európai lakosság nagy részében. Persze „semmi sem tud úgy egyesíteni, mint egy közös ellenség.”² Azonban egy másik világpolitikai esemény hamarosan mind a közvélemény, mind a politika megosztottságát hozta és feszültségeket teremtett az Unión belül. Ez a világpolitikai esemény a 2003. március 20-án kirobbant Iraki háború volt.

A haveli gondolatban implicite benne van az, amit a doktori kutatómunkám alapfeltevésének tekinttem: egy közös civilizációs értékekre építő EU-s politikának csak akkor lehet jelentős identitásformáló hatása, ha az emberek mindennapi életében az érdek és felelősség európai uniós értelmet nyer. Vagyis, bármennyire fontos a közös civilizációs értékek ismerete, valamint az ezeket közvetítő kulturális és oktatáspolitikák európai dimenziókkal történő kiegészítése, az egyének mindennapi életének gyakorlata határozza meg, hogy az európai uniós identitás milyen tartalommal töltődik meg. Az egyének mindennapi életére pedig közvetlen hatással vannak az intézményi, jogi és politikai keretek, amelyek életüket meghatározzák. Doktori értekezésemben elsősorban az intézményi, jogi és politikai tényezők felől vizsgálom az európai uniós identitást, és nem civilizációs és kulturális szempontból.

A diplomamunkámat az uniós polgárok azonosságtudatáról írtam, ahol történelmi, történelemfilozófiai szempontból vizsgáltam, hogy mit értünk európai civilizációs jegyeken. Az antik görög történelem, a nyugati kereszténység, a reneszánsz és a humanizmus, a reformáció, a kereskedelem és városfejlődés mind hatással voltak arra, hogy milyen értékeket fogadunk el ma európai értékeként: a liberális demokrácia értékeit, a szabadságot és egyenlőséget, a kereszténységből eredeztethető szolidaritást, a reformáció toleranciáját és a humanizmus emberi méltóságésszményét. Egy másik publikációmban azzal foglalkoztam, hogy a történelem során, milyen metamorfózison mentek át a különböző Európa-meghatározások, és arra a következtetésre jutottam, hogy

² EVERTS, Steven (2001): *A New Phase in US-European Relations* in BANNERMAN, Edward, EVERTS, Steven, GRABBE, Heather, GRANT, Charles, MURRAY, Alasdair (2001): *Europe After September 11th*. Centre for European Reform, London, p.17.

mindig is kor-, és ideológiafüggő volt, hogy mit értettek Európa fogalmán.³ Ezen kívül behatóan foglalkoztam az Európai Unió kulturális és oktatáspolitikájának elemzésével, ezen belül is a tankönyv-, és identitáspolitika legfontosabb összefüggéseivel. Doktori értekezésemben az eddig alkalmazott megközelítésektől eltérően és a strukturális szempontok, úgy mint intézményi, jogi és politikai faktorok mentén elemzem a poszt-nemzeti identitás jelenségét.

10 évvel ezelőtt kezdtem a téma iránt érdeklődni, amikor az egyes európai uniós politikák tanulmányozása során az európai uniós identitás koncepcióját megismertem. Akkor döntöttem el, hogy valamikor az európai uniós identitásról egy olyan teoretikus munkát írok, amely segít megérteni az európai uniós identitás helyét és helyzetét az egyén különböző kötődései között.⁴ Azóta behatóan foglalkoztam az identitáselméletekkel, a nemzet és nacionalizmus multidiszciplináris tudományos diskurzussal, valamint a politikai filozófia, a nemzetközi jog állampolgárságot érintő kérdéseivel. Ez alatt a 10 év alatt is nagyon sok olyan jogi, intézményi változás, valamint külső és belső politikai hatás érte az Európai Uniót, amely a nézeteimet, téziseimet többször is módosította.

Az európai uniós identitás témaköre az egyik legdivatosabb téma manapság. Különböző tudományterületek foglalkoznak az Európai Unió és az egyén között kialakuló újfajta kötődéssel, valamint az azonosságtudatnak az egyén többi kötődéséhez való viszonyával. A bőséges irodalomról azonban általánosságban elmondható két fontos tényező.

Egyrészt, a legtöbb szerző az európai uniós identitás megléte, vagy lehetséges létrejötte kapcsán besorolható a támogatók vagy ellenzők körébe, fontosnak tartja, hogy az európai uniós identitás „utópia vagy valóság” kérdésében állást foglaljon. Véleményem szerint, ebben, vagyis az európai uniós identitás létezésének kérdésében

³ KOLLER Boglárka (2000): A sokarcú földrész. Az Európa-fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai. *Európai Utas. Az európai együttműködés folyóirata*. 2000/1.szám.

⁴ A doktori értekezésem az *európai uniós identitás* terminust használja az Európai Unióban élő egyének komplex, többszintű azonosságtudatának a megjelölésére, vagyis amikor európai uniós identitásról van szó, akkor nem a földrajzi, kulturális Európához kötődő identitást tekintem, hanem csupán a 15 tagállamban élő egyének identitástudatát. Ezért is használom az *európai uniós identitás* terminust az *európai identitás* helyett. Az európai uniós identitás kifejezés használatát az elemzési kategóriák kijelölése tette szükségessé, de tudatában vagyok annak, hogy másfajta elemzések, például a földrajzi és/vagy kulturális Európán belül élő egyének azonosságtudatával foglalkozó elemzések esetében az európai identitás kifejezés használata a célszerűbb.

történi állásfoglalási kényszer sokszor annyira behatárolja a tudományos megismerést, amely már gátolja mélyebb összefüggések meglátását. Továbbá az európai uniós identitás kapcsán fontos, hogy tudatában legyünk annak a ténynek, hogy ha eltekintünk egy szűk elit körében már a középkortól meglévő európai egység gondolat létezésétől, és az európai egység intézményes kereteinek a kialakulását tekintjük kiindulópontnak, akkor csupán néhány évtizedes folyamatról van szó, vagyis az identitás létezésének kérdésében történi állásfoglalás, az eltelt idő rövidségére való tekintettel is kockázatos.

Másrészt, nagy többségben vannak azon tudományos írások, amelyek saját tudományterületük egy-egy kérdésének vizsgálatakor az európai uniós identitást, mint „jolly-joker” fogalmat vonják be az elemzésbe, de igazából az Európai Unióhoz kötődő azonosságtudat kialakulásának és jelenségnek a mélyebb elemzésére nem tesznek kísérletet. Ezek alapján, úgy döntöttem, hogy az értekezésemben vázolt poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus modelljét úgy közelítem meg, hogy a tudományos megismerés folyamán nem célok sem az európai uniós identitás létezésének kérdésében állást foglalni, sem pedig a jelenséget egyetlen diszciplína keretei között vizsgálni. Vagyis értekezésem multidiszciplináris megközelítésű. Értekezésemben végig úgy tekintek az Európai Unióra, mint egy újfajta politikai közösségre, politikumra, amelyben az egyének kötődése csak úgy értelmezhető, hogy mintegy „tisztá lappal” indítva, egy lépést hátralépve a kutatás tárgyától, megpróbáljuk úgy vizsgálni és értelmezni az egyén és közösség viszonyának összefüggéseit, hogy tudatosan nem alkalmazzuk a nemzetállam kapcsán meglévő beidegződéseinket. A paradox helyzet azonban rögtön adódik ebből: ahhoz, hogy túl tudjunk lépni a nemzetállam kategóriáján, nagyon is ismernünk kell történetét, az összetartó erőket és hozzá kapcsolt elméleteket, hiszen lesznek olyan tézisek melyek a poszt-nemzeti identitásmodellnek is részei lesznek, de olyanok is, amelyek nem használandóak, vagy átértelmezésre szorulnak majd. A szelektáláshoz, azonban valamennyi irányzat és módszer birtokában kell lenni.

Az alábbiakban kifejtett poszt-nemzeti identitás-struktúra modell három elméleti pillérré épít: a szociálpszichológia, a nemzet és nacionalizmus és az állampolgárság koncepció irodalmára, elméleteire. Mint később bemutatom, önmagában egyik megközelítés sem alkalmas az egyének poszt-nemzeti azonosságtudatának a modellezésére, azonban mindegyikük jelentősen hozzájárult az egyén kollektív

identitástudatának a megértéséhez. Tudományos nézőpontjukat tekintve, a szociálpszichológia inkább egyéni, a nemzet és nacionalizmus diskurzus inkább közösségi fókuszú. A klasszikus állampolgársági elméletek ötvözik a közösségi és egyéni irányú megközelítéseket, azonban e teóriák statikusságát a nemzetállam univerzális kereteiben való gondolkodás teremti meg. Az állampolgárság koncepciók, kettős fókuszuk miatt alkalmasak a továbbgondolására, amit számos szerző meg is kísérelt, jelentős előrelépéseket téve egy poszt-nemzeti állampolgársági modell megalkotására. Elméletem épít ezeknek a teóriáknak a következtetéseire, azonban túlmutat rajtuk. Az újfajta identitás-háló modellben a közösség *alanyai, határai, szférái, a közösségi tagság, az identitáselemek kapcsolata, az identitásformálás folyamata, az inklúzió és a másság* kategóriái is átértelmeződnek.

2. A doktori értekezés módszertana és indoklása

2.1. Kutatói attitűd, objektivitás

Skinner, aki korunk olyan gondolkodóinak, mint például Rawls és Habermas módszertanával és elemzési logikájának vizsgálatával foglalkozott, a társadalomtudományokban a „nagy elméletek” visszatérése mellett érvel. Kritizálja a társadalomtudományokra jellemző konceptuális relativizmust és a szerzők nagy részének – a fentiek kivételével - szkeptikus hangvételét.⁵ Valóban fontos jellemzője korunk tudományos írásainak a lokális tényezők kiemelése, a dolgok saját elszigeteltségükben való elemzése és a komplexitás hangsúlyozása mögé visszahúzódó attitűd, melyet a posztmodernizmus különböző aspektusainak a társadalomtudományokra gyakorolt hatásaként lehet értelmezni. Doktori értekezésem fontos célkitűzése, hogy a posztmodernizmus tudományos hozzáállásán túlmutasson, és az európai uniós identitás dinamikus struktúra modelljében elméletet alkosson. A tudományos kutatás módszertanának tárgyalásakor sokszor felmerül az objektivitás kérdése. A kutatás legtöbbször ugyanis magán viseli a kutató személyes világnézetét, a valóságról alkotott

⁵ SKINNER, Quentin (1985): *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*. Cambridge University Press, Cambridge.

percepcióit. Ennek tudatában, az értekezésem megírásakor minden ponton törekedtem az objektivitásra, értéksemlegességre azonban nem. Hiszek a nagy elméletek jelentőségében, és az európai integráció jövőjében. Ezek jegyében írtam meg a doktori értekezésemet.

2.2. Az elméletalkotás logikája, használt paradigmák

Az poszt-nemzeti identitás dinamikus modelljét szociálpszichológiai identitáselméletek, valamint a nemzet és nacionalizmus, továbbá az állampolgárság politikatudományi, jogi, filozófiai elméleteinek szintéziseként alkotom meg az értekezés I. részében. A különböző elméletek tárgyalásakor, az egyes szerzők teóriáinak bemutatásakor alkalmazom a diskurzuselemzés módszerét. Doktori értekezésem az elméleti modell megalkotásához értelmezi, tipologizálja, kritikai olvasatokat nyújt a különböző teóriáknak, és egyes részeit felhasználja, illetve átértelmezi.

A poszt nemzeti identitás-háló modellben felállított téziseket a rendelkezésre álló közvélemény-kutatási trendekre, illetve elsődleges forrásokra támaszkodva igazolom az értekezés II. részében. Értekezésemben tehát a *szintézis–analízis* dialektikája jelenik meg. Tételeim és állításaim igazolásakor a közvélemény-kutatások statisztikai adataira, mint kvantitatív tényezőkre támaszkodom, de a kvalitatív elemzés módszerét is alkalmazom. Így az értekezésem is a manapság sokak által használt „*vegyes metodológiájú*” tudományos írások közé sorolható.⁶ Ez a témaválasztás következménye, hiszen az európai uniós identitás vizsgálatához a téma multidiszciplináris és az elemzés multi-fókuszú megközelítése szükséges.

A doktori értekezésem célja nemcsak a különböző diszciplínák elméleteinek szintézise, hanem a módszertani paradigmák együttes használata is. A szociológiában sokszor használt *strukturális-funkcionalista paradigmára* építek, vagyis az értekezés szemléletét meghatározza az a szemlélet, hogy az egyént különböző társadalmi, intézményes és politikai struktúrák rendszere veszi körül, és ez jelentős hatással van cselekedeteire és identitására is. Ezen a paradigmán belül a *konstruktivista szemléletet*

⁶ TASHAKKORI, Abbas & TEDDLIE, Charles (1998): *Mixed Methodology, Combining Qualitative and Quantitative Approaches*. Applied Social Research Methods Series, Vol. 46, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.

fogadom el, vagyis azt, hogy a különböző struktúrák konstruálják, alakítják az egyéni azonosságtudat egyes elemeit. Mivel az értekezésem dinamikus elméleti modellt alkot, ezért az *interakcionista paradigmára* is épít, az egyéni interakciókra és a folyamatokat hangsúlyozó szemléletre.⁷

2.3. Konceptualizáció: a fogalmak definiálása

Doktori értekezésem a posztnemzeti identitás-struktúra elméleti modelljét alkotja meg és igazolja ezen elmélet állításait. A dolgozat a multidiszciplináris megközelítést alkalmazva több tudományterület különböző aspektusai, és megközelítései közül szelektál, választ, kritizál és alkotja meg a poszt-nemzeti identitás modellt. Egy új elmélet megalkotásakor az egyik legnehezebb feladat a konceptualizáció, vagyis a fogalmak definiálása, hiszen az eddig használt terminusok új értelmezést nyerhetnek, vagy más kontextusban újradefiniálódhatnak. A társadalomtudományban a konceptualizáció még nehezebb, mint a természettudományban, hiszen míg az utóbbinál a változókat tetszőleges betűkkel és jelekkel jelölhetjük, addig a társadalomtudományban rendkívül fontos a fogalmak eddig használt értelmezését figyelembe venni, néhol meg is tartani.

Identitás, nemzet, nacionalizmus, állam, állampolgárság stb. fogalmak kapcsán még nehezebb a dolgunk, hiszen sokak által használt és sokszor újra-, és átértelmezett terminusokról van szó. Vannak közöttük olyanok is, mint például a nacionalizmus vagy az etnikum, ahol a köznapi pejoratív értelmezések sokszor a tudományos irodalomba is átkerültek. A fogalmak definiálása azért is szükségszerű, mert a felhasznált irodalmak nagy része angolszász írás, így egyes fogalmak pontos átültetése a magyar nyelvbe szintén elengedhetetlen.

Az alábbiakban, a dolgozatban használt legfontosabb terminusok definíciója található. Az egyes fogalmak értelmezésére az elméleti fejezetek is kitérnek majd, azonban fontosnak tartottam ezeket még az elején összegyűjteni.

Identitás: identitás alatt jelen értekezés az egyének kollektív identitását érti, vagyis az egyén és közösség, illetve közösségek közötti reflexív, interaktív kapcsolatot. Az

⁷ BABBIE, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, p.79.

identitás az egyén életének fontos része, állandóan változó és újraértékelt azonosságtudata.

Nemzeti identitás: az egyéneknek a nemzethez, mint legfelsőbb közösséghez kötődő reflexív, interaktív kapcsolata, ahol a közösség alanyai a nemzeti állampolgárok, a közösség határai állandóak, amelyben az identitásformálás egyik statikus struktúráról a másikra való váltást jelenti, és ahol az identitáselemek között hierarchikus kapcsolat van.

Poszt-nemzeti identitás: az egyéneknek több közösséghez kötődő (lokális, regionális, nemzeti, EU stb.) reflexív, interaktív kapcsolata, ahol az egyének több közösség alanyai egyszerre, a közösség határai változnak, az identitásformálás dinamikus folyamat, és az identitáselemek közötti viszony mellérendelt.

Európai uniós identitás: poszt-nemzeti identitás, amelyben a közösségek egyike az Európai Unió.

Állam: olyan politikai, adminisztratív egység, amely egy bizonyos terület és emberi népesség feletti szuverén hatalmat jelenti.

Etnikum: az emberi népesség egy bizonyos közössége, ahol az egyének kulturális (helyi kultúra, nyelv, vallás, szokások, mítoszok) és/vagy származási alapon kötődnek ehhez a közösséghez.

Nemzet: az emberi populáció egy bizonyos, területileg jól körülhatárolt egysége, ahol a közösség többsége kulturális, származási és/vagy politikai, hatalmi alapon kötődik a közösségéhez.⁸ A 19. század uralkodó gazdasági, politikai entitása.

Nemzetállam: az állam és a nemzet határainak egységét kifejező fogalom, máig fennálló fontos elemzési egység.

⁸ Állam-, és kultúrnemzet kategóriák különböző attribútumainak a megemlítése.

Nacionalizmus: mindazon cselekedetek összessége, amelyeket az emberi populáció illetve a népesség egy része (lehet ez egyén, csoport, az egész közösség) a nemzethez való tartozás kifejeződéseként gyakorol. Létezik így nacionalizmus, mint mozgalom, érzelem, felkelés, szellemi és ideológiai áramlat. (Az értekezésben tehát a nacionalizmus terminus a legtágabb értelemben definiált, így nem tesz különbséget a patriotizmus és nacionalizmus, magyarban sokszor eltérően használt fogalmak között)

Állampolgárság: az egyén és állam közötti jogi, politikai, szerződéses viszony, amely mindkét oldalon jogokat és kötelezettségeket jelent.

Nemzeti állampolgárság: állampolgárság, amely magában foglalja a nemzetállami koncepciót, vagyis az egyén és nemzetállam közötti jogi, politikai, szerződéses viszonyt jelenti, amely mindkét oldalon jogokat és kötelezettségeket foglal magában.

Poszt-nemzeti állampolgárság: állampolgársági koncepció az egyén és közösség közötti komplex, többszintű jogi (nemzeti, EU stb.), politikai, szerződéses viszonyok összességét jelenti, amelyek különböző jogokat és kötelezettségeket teremtenek a közösségek különböző szintjein.

Európai uniós állampolgárság: állampolgársági koncepció, amely az egyén és az Európai Unió közötti jogi, politikai, szerződéses viszony, amely mindkét oldalon jogokat és kötelezettségeket jelent. A poszt-nemzeti állampolgárság egy fajtája, vagyis addicionális kategória épít a más közösségekkel az egyénnek már fennálló jogi, politikai, szerződéses viszonyaira.

2.4. Idő dimenzió

Az értekezés a poszt-nemzeti identitás-struktúra elméleti modelljét alkotja meg, ezért szükségszerűen jövőbetekintő. Természetesen az elméleti modell megalkotásához szükség van mind a 18-19. századi gondolkodók, mind pedig az egyes diszciplínákon belül a kortárs szerzők műveinek az elemzésére. Az európai integráció akadémiai és

politikai diskurzusát, illetve az európai uniós identitás strukturális elemeink a megteremtését az integráció több mint 50 éves történetén belül tárgyalom.

A doktori értekezésemben a rendelkezésre álló közvélemény-kutatási adatok elemzésénél mind a *keresztmetszeti*, mind pedig a *longitudinális* vizsgálatokat alkalmazom.⁹ A longitudinális vizsgálatok lesznek a hangsúlyosabbak, hiszen törekszem a közvélemény- kutatási adatok alapján a *trendek* felvázolására.

3. Az európai uniós identitás

3.1. Az akadémiai és politikai vita az integráció értelmezéséről

Értekezésemnek ez a fejezete az integráció értelmezése kapcsán kialakult akadémiai és politikai vitát mutatja be és rávilágít arra, hogy ez európai integráció lényegéről szóló elméleti vitában jelen lévő teoretikus megosztottság mutatható ki a politikában is.

Az európai integráció egyedülálló gazdasági, politikai és társadalmi folyamat, a 20. század fontos vívmánya. Az európai eszme szellemi háttere azonban a középkorig nyúlik vissza. Európa szerepével, szellemiségével kapcsolatos vita a 19. és a 20. század fordulóján kristályosodik ki olyan gondolkodók, mint Nietzsche, Simmel, Ortega y Gasset, Spengler, Valéry, Husserl, Heidegger munkássága kapcsán.¹⁰ Az európai egység megteremtésének a gondolata még inkább felerősödik a két világháború közötti időszakban, az I. Világháború következtében felerősödött biztonság-igény kapcsán. A biztonságfaktornak ez európai egység alapjainak letételekor, a II. Világháború után is jelentős szerepe volt. Az európai integráció hat állam és egy szektorális, gazdasági összefogásként indult 1950-ben, és ma már 15 állam gazdasági és politikai unióját jelenti. Amikor Robert Schuman, 1950. május 9-én közzétette a Montánunió létrehozásáról szóló javaslatát, ő egy föderális állam szupranacionális koncepciójában gondolkodott: az európai integráció „mindenki számára nyilvánvalóvá teszi majd a kultúránk közös alapjait és fokozatosan ahhoz hasonló köteléket hoz majd létre, amelyekből nemrégiben

⁹ BABBIE, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest, p.122-123.

az egyes nemzetek kikorlácsolódtak. Ez a gondolat lesz majd az erő, amely előtt leomlik minden akadály”.¹¹ „A nemzetek közötti szolidaritás érzése erősebb lesz a ma már idejétmúlt nacionalizmusoknál. E nacionalizmusok érdeme volt, hogy szilárd belső szerkezettel ruházták fel az államokat. Erre a réges-régi alapzatra egy új emeletet kell felhúzni: a nemzetek felettsége nemzeti alapokon nyugszik majd.”¹²

Az integráció bővítési és mélyítési hullámai ellenére az Európai Unió 2003-ban, vagyis több mint 50 évvel a schumanni deklaráció után ugyan egy egyedülálló szupranacionális entitássá vált, de nem lett föderális állam. Ugyanakkor a kialakult többszintű politikai és gazdasági rendszer döntéshozatali módjai, a döntéshozók szerepe, a kompetenciák logikája, a döntéshozás tárgya szempontjából egyértelműen túlmutat a kormányközi együttműködésen. A teoretikusok véleménye azonban az integráció megítéléséről megoszlik.

A *föderalisták* az európai integrációnak a föderalizmus alkotmányos kereteit képzelik el, vagyis végcélként a nemzetállami szuverenitásról való lemondást és az államok egy közös föderációban történő egyesítését. Jean Monnet és Robert Schuman is ezt a föderális elképzelést tartották jónak az integráció számára. Általában a föderalisták, más létező föderációk, például az amerikai minta alapján képzeltek el az európai egység megteremtését is.

A *funkcionalisták* – Haas¹³ és Lindberg¹⁴ - a hangsúlyt a *spill-over* hatásra helyezik, és az uniónak ők is a nemzeti kereteken túlmutató jövőképet képzelnek el. Szerintük az integráció egy determinisztikus folyamat, ahol egy adott célhoz kötött cselekedet mindig olyan új szituációkat generál, ahol az eredeti cél, már csak újabb cselekedetekkel tartható.¹⁵ A funkcionalisták és a neofunkcionalisták általában liberális ideológiai beállítottságúak, így hisznek abban, hogy a spill over folyamatokat a nem

¹⁰ FEHÉR M. István (1999): *Európai filozófia – Európai Integráció: Hasonlóságok, különbségek, vonatkozások* in CSEJTEI, Dezső & LACZKÓ, Sándor (1999): *Európai Integráció – Európai Filozófia*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Szeged, p.11.

¹¹ SCHUMAN, Robert, *Európáért*. Pannónia Könyvek, Budapest, 1991, p. 27.

¹² SCHUMAN, Robert, *Európáért*. Pannónia Könyvek, Budapest, 1991, p. 31.

¹³ HAAS, Ernst (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*. Stevens and Sons, London.

¹⁴ LINDBERG, L.N. (1963): *The Political Dynamics of Economic Integration*. Oxford University Press, Oxford.

¹⁵ HIX, Simon (1999): *The Political System of the European Union*. Macmillan Press LTD, London, p.14.

állami szereplők irányítják.¹⁶ Ezért a spill-over hatást, a gazdasági, társadalmi folyamatokkal magyarázzák.

A *kormányköziség* téziséét vallók, általában a realista iskolához tartoznak. Szerintük az integrációs folyamatban a kormányközi elemek túlsúlya figyelhető meg. A kormányköziség legjelesebb képviselői Hoffman¹⁷, Taylor¹⁸, Moravcsik¹⁹. Hoffmann szerint az európai integráció folyamatát a résztvevő tagállamok saját érdekeinek a képviselete határozza meg, és a tagállamok mindenkor úgy cselekednek, hogy a saját geopolitikai céljaikat és a szuverenitásukat védjék. Taylor is hasonló nézeteket vall. Andrew Moravcsik a liberális kormányköziség alirányzatába tartozik. Szerinte az uniós döntéshozás két szakaszra bontható: az elsőben, úgy mint azt a funkcionálisiták is vallják, gazdasági és társadalmi igény keletkezik az integrációra. Azonban a másodikban a tényleges döntéshozás már kormányközi alkudozások keretében valósul meg.²⁰ Ahogy azt az Amszterdami Szerződés körüli tárgyalásokról írta: „nincs az az intézményi közvetítés, politikai vállalkozás, szupranacionális vagy egyéb, amely segítene túljutni a nemzeti érdekek ellentétéin és ambivalenciáin.”²¹ A kormányköziség kissé módosított változata a *történelmi kormányköziség* irányzata, melyet Milward²² önmaga képvisel. Milward szerint az integráció nem meghaladja a nemzetállamot, éppen ellenkezőleg a II. Világháború után az integráció „mentette meg” a nemzetállamokat a pusztulástól, és segített például a nemzetgazdaságot visszaállítani a rendes kerékvágásba és a gazdasági növekedés felé terelni.²³

Vannak olyanok – mint Paul Pierson – aki a *történelmi institucionalizmus* elméleti keretei között értelmezik az uniós rendszert, és az idő dimenzióinak és az intézményeknek

¹⁶ HIX, Simon (1999): *The Political System of the European Union*. Macmillan Press LTD, London, p.14.

¹⁷ HOFFMANN, S (1966): Obsolete or Obsolate? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe. *Daedalus*, Vol.95, No.4.

¹⁸ TAYLOR, P. (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organisation*, Vol.36, No.4.

¹⁹ MORAVCSIK, Andrew (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 31, No. 4, p 473-524.

²⁰ HIX, Simon (1999): *The Political System of the European Union*. Macmillan Press LTD, London, p.15.

²¹ MORAVCSIK A., NIKOLAIDIS, K.: Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, p. 82.

²² MILWARD, Alan (1992): *The European Rescue of the Nation-State*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.

²³ MILWARD, Alan (1992): *The European Rescue of the Nation-State*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.

elsődleges szerepet tulajdonítanak.²⁴ Szerinte a korábbi preferenciák alapján kialakult intézményi szabályok és politikai döntéshozás sokszor blokkolják az integráció más utakra terelődését mindaddig, míg új intézmények, és szabályok nem jönnek létre. Ennek a működésnek a következménye a döntési aktorok közötti elégtelen információ-áramlás is.

A fentiek alapján tehát az, hogy az Európai Unió és az integrációs folyamat a politikatudomány számára hogyan értelmezhető, az integrációs elméletek teoretikusainak a vitatémája, és az is kiderült, hogy a funkcionalisták / föderalisták és a kormányköziség elvét vallók az integráció megítélése szempontjából a két legerősebb ellentétes nézetet képviselő csoportot hozták létre az akadémiai diskurzusban.

A hetvenes évektől kezdve, ahogy az integráció egyre magasabb szintre jutott, a bonyolultabbá és komplexebbé váló struktúra legitimitációja kérdőjeleződött meg. Nyilvánvalóvá vált, hogy az Uniónak annak ellenére, hogy „hibrid rendszer” meg kell felelnie a demokrácia alapkövetelményének, vagyis annak, hogy a rendszer léteéhez szükséges a *démosz* nagy többségének hozzájárulása. Ez a rendszer is végső soron 380 millió ember boldogulását és érdekeit kell, hogy szolgálja. Ugyanis éppúgy, mint egy demokratikus államban, az Európai Unióban is, az állampolgárok lojalitásától függ a politikai rendszer és az intézmények legitimitása. A hetvenes években merült fel sürgető erővel az európai *démosz* kérdése, és annak nehézsége, hogy hogyan lehet egyének és a közösség közötti közvetlen kapcsolatot megteremteni egy ennyire hibrid rendszer és egy olyan *démosz* kapcsán, amely több közösségből áll. Az európai uniós identitás kapcsán tehát az Unió létét és jövőjét illető kulcskérdésről volt szó. Nem volt és ma sincs egyetértés, azonban abban, hogy az uniós állampolgár és a közösség között milyen kapcsolat képzelhető el. Természetes, hogy a föderalisták és a kormányköziek közötti ellentét az európai uniós identitásról szóló vitában is kiütközött, hiszen az utóbbi modellnek nem is eleme egy közös európai *démosz*, de még egy közös európai politikai közösség (*politikum*) sem. Ez a teoretikus megosztottság európai és nemzeti döntéshozók között is meg volt és megvan ma is.

²⁴ PIERSON, Paul (1996): The Path to European Integration: A Historical Institutionalist Analysis. *Comparative Political Studies*, Vol 29, No.2.

A fenti megosztottságot már az európai integráció indulásakor De Gaullenak és Adenauernek az integrációról vallott nézeteinek a különbségében megtalálhatjuk. De Gaulle a nemzetek közötti együttműködés Európájának, a „*Europe de patries*” híve volt, ezért gyanakvással tekintett minden olyan nemzetek feletti összefogásra, amely Franciaország nemzeti szuverenitását sértené, így például a többségi döntéshozás sem volt számára elfogadható. Adenauer ezzel szemben a „*Europe muss geschaffen werden*” („Európát mindenképpen létre kell hozni”) elvet vallotta és a francia és német egység megteremtéséért, a béke és biztonság övezetének a létrehozásáért küzdött, melyet ő csak egy közös európai integráció keretei között tudott elképzelni.²⁵ De meg lehet itt említeni Margaret Thatchert, aki szintén ellenezett minden föderális irányba történő mélyítést, hiszen számára a brit nemzeti érdekek voltak az előbbrevalóak. Tony Blair, a jelenlegi brit kormányfő, habár saját maga támogatója Európa föderális mélyítésének, egy beszédében a következőkben foglalta össze a briteknek a kormányköziséget támogató attitűdjét és ambivalens viszonyát Európához: „Mi a szuverén nemzetek Európáját akarjuk, olyan országokét, akik büszkék a különálló identitásukra, de egy közös jó érdekében együttműködnek. De félünk attól, hogy az európai integráció vezető ideológiája az európai szuperállam megteremtéséhez vezet, ahol a hatalmat egy felelősségre nem vonható központ szívja fel...és a bürokratikus beavatkozástól, ami gazdasági szempontból a hatékonyság ellen hat, illetve biztonsági szempontból elszakít minket az atlanti szövetségi viszonytól.”²⁶ Honfitársa, Jack Straw a következőképpen fogalmaz: „Egy egyszerű üzenetet kell közvetítenünk: Európa nem fog egy szuperállamban egyesülni, hanem a régi elválasztó-vonalakon keresztül, a közös értékek és identitások mentén. Ez a szélesebb Unió egy egyedülálló struktúra. Nem felel meg egyetlen jelenleg létező, vagy létezett politikai struktúrának sem.”²⁷

A francia kormányfő, Jean-Pierre Raffarin az integráció jövőjét illetően a következőket mondta: „Francia vagyok. Európának érzem magam. Egy olyan Európát akarok, amely kinyilvánítja identitását, jobban képviseli a benne élő népek céljait és jelentős szerepet játszik a világban. Európát akarok, de a nemzetem fontos számomra. Az

²⁵ PETERING, Hans-Gert: *Konrad Adenauer's policy on Europe*. <http://www.epp-ed.org/Activities/docs/cd-rom/adenaus-en.pdf>

²⁶ BLAIR, Tony (2002): *A Clear Course for Europe*, Downing Street 10. News Room, 2002. nov. 28.

általam preferált politika Európát építi anélkül, hogy Franciaországot, vagy más európai nemzetet lebontana...Ezért én a nemzetállamok föderációját támogatom”²⁸ De az elnök Jacques Chirac más véleményen van, számára a francia nemzeti érdek, és a Franciaország világpolitikai szerepe rendkívül fontos, és a bár integrációpárti, számára a német-francia tengely képezi az együttműködés alapját. Egyik beszédében a következőképpen szólt a hallgatóságához: „Egyrészt vannak azok, akik védelmezik a nemzeti szuverenitást, másrészt vannak, akik olcsón túladnának rajta, elferdítve az igazságot. Sem Önök, sem én nem fontolgatjuk egy európai szuper-állam megteremtését, amely a nemzet-állam helyébe lépne, és kijelölné eltűnését a nemzetközi színtérről. Nemzeteink, az identitásunk forrásai és a gyökereinket jelentik. A politikai, kulturális sokszínűségük, az Unió egyik legfontosabb erőssége. A közeljövőben, népeinknek, a nemzetek maradnak a legfontosabb referenciapontjai.”²⁹ José Matos de Gama, a portugál külügyminiszter számára a kormányköziség elfogadhatóbb: „A mi európai víziónk az integráció mélyítését jelenti, ugyanakkor valamennyi tagállam nemzeti identitásának a megőrzését.”³⁰ A portugál elnök, Jorge Sampaio nem tud dönteni a föderalizmus és a kormányköziség között, és a következőképpen foglal állást: „Ha Európának egy alkalmas politikai modellt szeretnénk nyújtani, amely megfelel a céljainak és szükségleteinek, akkor a nemzetállamok föderációját kell megteremteni”, vagyis ő a vitában a kompromisszumot képviseli.³¹ Wim Kock a holland miniszterelnök szerint: „egy ideig még a nemzetállam biztosan az emberek identitásának a gyújtópontjában marad. A globalizáció hatása is a helyi nyelveket és kultúrákat erősíti.”³²

Valéry Giscard d’Estaing, a Konvent elnöke explicite felteszi a kérdést arról, hogy az Európai Unió vajon föderáció, vagy tagállamok konföderációja: „Európa válasza erre a kérdésre az, hogy Európa egy egyedülálló, vegyes konstrukció, amely mindkét

²⁷ STRAW, Jack (2002): *The Future of European Union – Debate*. 2002. május. 27.

http://europa.eu.int/futurum/documents/other/sp270502_en.htm

²⁸ RAFFARIN, Jean-Pierre (2001): *On the future of the Enlarged Europe*. 2001. május 18.

<http://www.premier-ministre.gouv.fr>.

²⁹ CHIRAC, Jacques (2000): Chirac’s Berlin Speech. BBC Media Reporting.

http://news.bbc.co.uk/1/world/monitoring/media_reports/808337.stm.

³⁰ GAMA, da José Matos (2001): *The Future of European Union – Debate*. 2001. június 22.

http://europa.eu.int/futurum/documents/sp220601_en.htm

³¹ SAMPAIO, Jorge (2002): *A Political Model for Europe in the 21st Century*. International Seminar, Ajuda Palace, 2002. június 4.

³² KOK, Wim (2001): *Europe of the Future*. University of Leiden, 2001. június 6.

modellből átvesz elemeket. A Konvent sem fogja ezt a választ megváltoztatni, csupán formalizálja egy Alkotmányos Szerződésben.”³³Tehát, mint az a fenti idézetekből is kiderül, a vezető politikusok, az Európai Unió véleményformáló elitje, éppoly megosztott az integráció megítélése szempontjából, mint a tudós réteg.

Összefoglalva tehát, az Európai Unió, mint politikai közösség formájának megítélése szempontjából nincs egyetértés. Az értekezés további részében úgy tekintek majd az Európai Unióra, mint hibrid, föderális és kormányközi elemekkel átszőtt egységre.

3.2. Az Európai Unió törekvései egy közös identitás megteremtésére – strukturális elemek

Ha intézményes és jogi oldalról közelítjük az európai uniós identitást, akkor egy a hetvenes években indult, és ma is tartó lineáris fejlődési vonalat vázolhatunk fel, ahol az európai uniós identitás megteremtése lépésről lépésre haladt előre, és tartalommal töltődött meg. Az európai állampolgárság deklarálása, az Európai Unió Alapjogaink Kartája, vagy európai alkotmányozási folyamat, illetve az Európai Konvent működése és az Alkotmányos Szerződés tervezetének a kidolgozása mind az európai állampolgár és az Európai Unió, mint közösség közti közvetlen reflexív viszony kialakítását és ennek a kapcsolatnak a mindennapi élet mind nagyobb részére történő kiterjesztését segítették. Mint az alábbiakban látni fogjuk, a folyamat sokszor indult jogi oldalról, jogi Cikkék és jogesetek kapcsán, azonban a Konvent működése példázta, hogy az alkotmányozási folyamat és az uniós állampolgárság tartalommal történő megtöltésének jogi kezdeményezései átvihetőek egy szélesebb társadalmi és politikai diskurzus szintjére.

Az 1973-as, az európai uniós identitásról szóló deklaráció, az 1976-os Tindemans jelentés, továbbá az 1984-es Adonnino jelentés mind azt jelezték, hogy a Közösség az európai uniós identitás megteremtésére egyre nagyobb érdeklődést mutatott ³⁴, azonban kilencvenes évekig kellett arra várni, hogy az európai állampolgárság koncepciója az alapszerződésekbe is bekerülhessen. A Maastrichti Szerződés 8. Cikke vezette be az

³³ GISCARD D'ESTAING, Valéry (2003): *The Henry Kissinger Lecture*. Library of Congress, Washington, 2003. február. 11.p.12-13.

uniós állampolgárság fogalmát, és kihirdette, hogy „*Bármely tagállam állampolgára egyben az Unió állampolgára is.*”³⁵ Továbbá jogokat és kötelezettségeket is teremtett a már meglévő gazdasági jogok mellé, megteremtette a szabad mozgás és letelepedés jogát valamennyi tagállam területén. Ezen kívül limitált politikai jogokat is teremtett. Az uniós állampolgárnak joga van szavazni és jelöltként is résztvenni a helyhatósági, illetve az európai parlamenti választásokon. Az uniós állampolgár harmadik ország területén valamennyi uniós tagállam diplomáciai és konzuli védelmét élvez, valamint petíciót nyújthat be az Európai Parlamenthez, illetve panaszával az ombudsmanhoz fordulhat. Az európai állampolgároknak deklarált jogok illetve elvárt kötelezettségek csekély mértékűek ahhoz képest, amit egy nemzeti állampolgársági koncepció a polgári és politikai, továbbá gazdasági, kulturális és szociális jogok területén nyújthat a polgároknak, illetve amit kötelezettségekként elvárhat tőlük.³⁶ Gondoljunk itt példaként a fejlett demokráciák által nyújtott társadalombiztosítási és egészségügyi jogokra, vagy az állami redisztribúció érdekében kirótt adóterhekre, illetve a kötelezővé tehető hadkötelezettségre. Az állampolgársági koncepció kihirdetése azonban mindenképpen mérföldkőnek tekinthető az egyén és a szupranacionális közösség közötti közvetlen kapcsolat megteremtésében. Az európai uniós identitás megteremtése a közösségi prioritások közé került.

Az Amszterdami Szerződésben a fenti folyamat folytatódását láthattuk, hiszen a Szerződés egész II. fejezete az „*Unióról és polgáraitól*” szól, azonban az egyén és az Unió közötti közvetlen kapcsolat megteremtésének akadálya maradt az állampolgárok jogainak világos és összeszedett deklarálásának a hiánya. Az állampolgároknak a bonyolult és szövevényes közösségi *acquis*-ból nem volt könnyű kihámozniuk az őket megillető jogokat. Az európai egyének alapjogai többségének - így az emberi méltóság, egyenlő bánásmód, diszkrimináció tilalma, a gyülekezés szabadsága, vallásszabadság, magán és családi élet tisztelete, orvosi titoktartás, a hivatás szabadsága, a hatásos jogi védelem, a pártatlan bíraskodáshoz való jog és a véleménynyilvánítás joga - a deklarálása

³⁴ További referenciaként lásd az integráció történetéről írt könyveket. Pl.: HORVÁTH Jenő, *Az Európai Integráció Története Napról Napra*. Budapest, 1997.

³⁵ Maastrichti Szerződés, 8. Cikk

³⁶ Az emberi jogok különböző generációit illetően további referenciaként lásd BOKORNÉ, Dr. Szegő Hanna, *Az egyén a nemzetközi jogban* in Dr. HERCZEGH, Géza (1989), *Nemzetközi Jog*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, p. 120-140.

már az Európai Bíróság különböző ítéleteiben megtörtént. Egy másik részüket az alapító szerződések is rögzítették – mint például a négy szabadságot. Azonban ezeknek a jogoknak egy egységes dokumentumban történő összefoglalása sokáig váratott magára.³⁷

2000. decemberében Nizzában az Európai Tanács elfogadta az Európai Unió Alapjogainak Kartáját, mellyel jelentős előrelépést tett az állampolgársági koncepció tartalommal való megtöltésében. Bár a Karta hangsúlyozza a nemzeti identitás és a nemzet (értsd nemzetállam) mint entitás fontosságát, egy közös dokumentumban foglalja össze az uniós állampolgárok már máshol is deklarált jogait. A Karta a közösségi szerződések által deklarált jogok, nemzetközi egyezmények, mint az Európai Emberi Jogok Egyezménye, az Európai Szociális Karta és a tagállamok közös alkotmányos tradíciói, illetve az európai esetjogra építve jött létre. A dokumentum értelmezhető úgy, mint egy európai „Bill of Rights” megteremtése felé vezető fontos lépcsőfok, azonban számos ponton mutatja a tagállami és közösségi politikai szintek ellentétes érdekeiből eredő kompromisszumos deklarációkat.

A Karta nyolc fejezetből és egy rövid preambulumból áll. A Preambulum szerint: *„Európa népei egy szorosabb Unió megteremtésében, a békés és közös értékeken alapuló közös jövő mellett döntöttek. Ennek a spirituális és morális örökségnek a tudatában, az Unió olyan oszthatatlan, univerzális értékeken alapszik, mint az emberi méltóság, a szabadság, az egyenlőség és a szolidaritás, továbbá a demokrácia elveire és a törvényességre épült. A cselekedeteinek a középpontjába az egyént helyezi, azzal, hogy létrehozza az Uniós állampolgárságot, és a szabadság, a biztonság és az igazságosság térségét hozza létre. Az Unió hozzájárul ezeknek a közös értékeknek a megőrzéséhez, de tiszteletben tartja Európa népei kultúráinak és tradícióinak a sokszínűségét, mint ahogy a tagállamok nemzeti identitását is, a tagállami, regionális és lokális közintézményeket, a kiegyenlített és fenntartható fejlődést támogatja és biztosítja a személyek, áruk, szolgáltatások és a tőke szabad mozgását, valamint a vállalkozások alapításának a szabadságát.”*³⁸

Mint az idézetből is kiderül a Karta az első olyan összefüggő uniós dokumentum, mely az egyénhez és az egyén jogairól szól, azonban úgy, hogy az egyén és más

³⁷ http://www.europarl.eu.int/factsheets/2_1_0_en.htm?redirected=1

³⁸ Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2000/C 364/01, *Official Journal of the European Communities*

közösségek kapcsolatát is figyelembe veszi, tehát épít a meglévő kötődésekre. A Karta I-III. fejezetei olyan általános emberi jogokat deklarálnak, mint például az emberi méltóság, az élethez való jog, a szabadsághoz és biztonsághoz, a magán és családi élethez való jog, a törvény előtti egyenlőség, a diszkrimináció tilalma, a kulturális, vallási és nyelvi sokszínűség tisztelete, a férfiak és nők egyenlősége, a gyermekek, az öregek és a cselekvőképességükben korlátozottak jogai. A IV. fejezet szolidaritás címszó alatt főleg a munkavállalással, társadalmi biztonsággal és egészségüggyel kapcsolatos gazdasági és szociális jogokat deklarál. Az V. fejezet foglalja össze az állampolgárok jogait. Az európai parlamenti és a helyi választásokon való szavazás és választhatóság jogai mellett (39. és 40. Cikk), a 41. Cikk deklarálja a megfelelő bánásmód jogát, amely minden esetben megilleti az egyéneket az Unió intézményei és szervei működésének tekintetében. Ez a jog magában foglalja a meghallgattatás jogát, a dokumentációkhoz való hozzáférést, és az Unió intézményei részéről érvekre építő döntéshozás kötelezettségét. A 42. Cikk a dokumentumokhoz való hozzáférést külön is rögzíti. A 43. Cikk rögzíti az ombudsmanhoz történő panaszbenyújtás, a 44. az EP-hez petíció benyújtás, a 45. a szabad mozgás és letelepedés, a 46. pedig a diplomáciai és konzuli védelem jogait, melyek már korábban az európai uniós állampolgárság kapcsán deklarált jogokat rögzítene. A szabad mozgás és letelepedés kapcsán fontos megjegyezni, hogy a Karta ezt a jogot harmadik országok állampolgáira is kiterjeszti, amennyiben azok törvényesen tartózkodnak a tagállamok területén. A VI. fejezet az igazságszolgáltatás polgári jogait deklarálja. A VII. fejezet, amely általános rendelkezéseket tartalmaz, kimondja, hogy a Karta nem korlátozza és nincs is hatással tagállamok alkotmányos vagy nemzetközi egyezményben vállalt kötelezettségeire, de a jogok védelmének biztosítására sem, amely továbbra is többszintű marad.

A Karta legfontosabb erénye tehát a létezése, vagyis az, hogy az európai állampolgárok egy közös dokumentumban, rendszerezve megtalálhatják a jogaikat. A Karta további sorsa még nem dőlt el. Lehetséges, hogy befoglalják a készülő Alkotmányos Szerződésbe, de az is lehet, hogy csatolt vagy különálló dokumentumként lesz része a közösségi aquisnek. Az Európai Unió Szerződésbe történő adaptálást az Európai Konvent jelenleg is tárgyalja. Ezzel párhuzamosan a Konvent foglalkozik az

Emberi Jogok Európai Egyezményéhez történő csatlakozás kérdésével is, amely már a 70-es évektől napirenden van.

Az Európai Konvent létrejötte is jelentősen hozzájárult az európai állampolgárságról szóló politikai diskurzusnak a felélénküléséhez és az Európai Unió politikusai, döntéshozói és az egyének közötti közvetlen kapcsolat, vita és információáramlás megteremtésének. Az európai alkotmányozási folyamat azonban az 1960-as évekig visszavezethető fejlődés eredménye, amelynek középpontjában az Európai Bíróság állt. Tehát a Konvent, mint alkotmányozó nemzetgyűlés létrehozása az Európai Bíróság által megindított jogi folyamatra épített és az alkotmányozás kérdését az európai politikai és társadalmi szereplők aktív bevonásával és részvételével egy közös párbeszéddé fejlesztette.

1962-ben a Van Gend en Loos (26/62, 1963) jogesete szerint a Közösség egy új jogrendszer hozott létre, melyben az államok a szuverenitásuk egy részéről lemondtak, és amelynek alanyai nemcsak államok, hanem egyének. Ebben a jogesetben a közösségi jog közvetlen hatályát is deklarálták.³⁹ Két évvel később a Costa v. Enel (6/64) esetben a közösségi jog elsődlegességét (szupremáciáját) deklarálták, amely szerint az autonóm közösségi jogrend azáltal, hogy a tagállamok a szuverenitásuk egy részéről lemondtak és ezt a Közösségre ruházták át, a tagállamok jogrendjeinek is része lett, és kötelezően alkalmazandó.⁴⁰ Később, az Európai Bíróság további jogesetekben deklarálta a közösségi jog e két legfontosabb doktrínájának a közvetlen hatálynak és a szupremáciának a gyakorlati alkalmazását is.⁴¹ A közösségi jogrend harmadik legfontosabb doktrínája a pre-empció, amely a közösségi jog előzetes érvényesülését jelenti, vagyis amennyiben valami a Közösségi jog kompetenciája, a tagállamok nem cselekedhetnek ezzel ellentétesen.⁴² Az Európai Bíróság az előzetes állásfoglalások nyújtásával⁴³ is jelentősen

³⁹ CRAIG, Paul & de BÚRCA, Gráinne (1995): *EC Law, Text, Cases, And Materials*. Clarendon Press, Oxford, p.241.

⁴⁰ CRAIG, Paul & de BÚRCA, Gráinne (1995): *EC Law, Text, Cases, And Materials*. Clarendon Press, Oxford, p.243.

⁴¹ Ilyenek az Internationale Handelsgesellschaft (11/70, 1970) és a Simmenthal (106/70, 1978) esetek in CRAIG, Paul & de BÚRCA, Gráinne (1995): *EC Law, Text, Cases, And Materials*. Clarendon Press, Oxford, p.246-247.

CHALMERS, Damian (1998), *European Union Law, Volume 1, Law and EU Government*. Ashgate, Dartmouth, p.236-237.

⁴³ CHALMERS, Damian (1998), *European Union Law, Volume 1, Law and EU Government*. Ashgate, Dartmouth, p.236-237.

hozzájárult az európai alkotmányozás folyamatához, hiszen a szerződések pontjainak értelmezésével, a szuverén tagállamok szerződésekben deklarált kötelezettségeiből egy természetes és jogi személyek által végrehajtható jogok, és kötelezettségek rendszerét hozta létre. A bírák „aktivitását” számos szerző bírálja is, hiszen szerintük az alkotmányozási folyamatot önkényesen magukhoz ragadták és saját érdekeik és az Európai Bíróság szerepének növelése érdekében a folyamatot mesterségesen, jogi eszközökkel tölték egyre előbbre.⁴⁴ De az alkotmányozás folyamatának jogi előrehaladása csak ezért lehetett ilyen sikeres, mert más intézményes aktoroknak, mint a nemzeti bíróságok, illetve az Unió más intézményeinek, mint az Európai Bíróság is ez volt az érdeke. A nemzeti bíróságnak a hatalma és a hitelessége is növekedett azáltal, hogy a közösségi jogrendre hivatkozhattak, míg a Bizottságnak elemi érdeke volt az integrációnak az alkotmányozási folyamat általi elmélyítése. A jogi folyamatok és a nemzeti és közösségi jogi szintek különböző kompetenciáinak a bonyolult összefüggő rendszere láttán a jogtudósok a közösségi jogrend újraértelmezését sürgették, hiszen a szuverenitásnak és az államiságnak a nemzetközi jogban definiált tartalmai az európai államok jogi viszonyaira egyre kevésbé volt alkalmazható. MacCormick a jognak egy diffúzabb, szélesebb körű értelmezését sürgette, amely a jog egymást átfedő kompetenciáit és területeit jelenti.⁴⁵ Az alkotmányozás folyamatának értékelését illetően a jogászok, jogtudósok különböző véleményeket képviseltek. Weiler szerint például az Európai Bíróság aktivitása, és mint egy kvázi-alkotmány bíróságként működése ellenére sem lehet valós alkotmányozásról beszélni, hiszen a közösségi jogok végrehajtása nagy részben nemzeti hatáskör maradt. Joseph Weiler az alkotmányozás további akadályát abban látja, hogy a tagállamok alkotmányos tradíciói nagyon különbözőek. Ennek fontos jogesetbeli megnyilvánulása volt például a Brenner eset is, amelyben a német alkotmánybíróság a saját alkotmányának a szupremáciáját rögzítette, az európai jog elsődlegességével szemben.⁴⁶

Mindenesetre az 1960-as évektől tartó alkotmányozási törekvésekről elmondható, hogy megindított egy olyan folyamatot, melyben egy politikai közösség, jelen esetben az

⁴⁴ MANCINI, G. Federico (1989): The Making of a Constitution for Europe. *Common Market Law Review* 26., p.593-606.

⁴⁵ MACCORMICK, Neil (1993): Beyond the Sovereign State. *The Modern Law*, Vol. 56, January, p.8.

EK, majd EU működésének alapelveit és a benne élő egyének jogait és kötelezettségeit a közösségi jogrendben definiálta, az alapszerződések, jogesetek és állásfoglalások útján. Az Alkotmányos Szerződés kidolgozásával a Konvent az alkotmányozási folyamatot viszi tovább. Ez a szerződés hatályon kívül helyezné az Európai Közösséget és Európai Uniót már korábban létrehozó szerződéseket és dokumentumokat.⁴⁷ A Konvent a tervezett szerződésben az Európai Unió autonóm egységes jogi személyiségét teremti meg, és mint látni fogjuk a közösség definícióját és a közösségi rend, kompetenciák, és működés világos meghatározását is nyújtja. A Konventet az Európai Tanács hozta létre 2001. decemberi laekeni deklarációval, és feladatáknak az Európai Unió jövőjét érintő legfőbb kérdések kidolgozását és megválaszolását határozta meg. Első alakuló ülését 2002. február 28-án tartotta.⁴⁸ Az Európai Tanács az egykori francia elnököt, Valéry Giscard d'Estaing-et nevezte ki a Konvent elnökének, de a Konventnek tagja további 15 tagállam és 13 csatlakozni kívánó kormányzati képviselője, a tagállamok összesen 30 parlamenti képviselője, a csatlakozni kívánó államok 26 parlamenti képviselője, az EP 16 és az Európai Bizottság két képviselője is. A különböző témákat a Konvent plenáris ülések keretében tárgyalja, de létrehozott ún. munkacsoportokat is a különböző kérdéskörök tárgyalására, ahol az érintett témák szakemberei is részt vesznek meghívottként. Különböző munkacsoportok szerveződtek a szubszidiaritás, az Európai Unió Alapjogainak Kartája, az EU jogi személyisége, a nemzeti parlamentek, a komplementer kompetenciák és a gazdasági kormányzás kérdéseinek tárgyalására. Az Európai Konvent az EU jövőjét érintő legfontosabb kérdéseket és az Alkotmányos Szerződés kidolgozását három szakaszban valósítja meg: a tájékoztató, az értékelő-elemző és a záró fázisban.⁴⁹ Az értékelő-elemző szakasz végén, 2002. októberében a Konvent elkészítette az Alkotmányos Szerződés első változatát, amely ha elfogadják, akkor egy a nemzetállami alkotmányokhoz hasonló, a közösségi élet alapszabályait

⁴⁶ CRAIG, Paul & de BÚRCA, Gráinne (1995): *EC Law, Text, Cases, And Materials*. Clarendon Press, Oxford, 1995, p.262.

⁴⁷ Ilyen az Európai Közösséget létrehozó (Római) szerződés (1957. március 25.), az Egységes Okmány (1986. február. 17.), az Európai Uniót létrehozó (Maastrichti) szerződés (1992. február 7.), az Amszterdami Szerződés (1997. október 2.), a Nizzai Szerződés (2001. február 26.). in Európai Konvent, Titkárság (2003): Part three: General and Final provisions, CONV 647/3, Brüsszel 2003. április 2, p.4.

⁴⁸ Konvent tevékenységéről a Külügyminisztérium honlapján lehet olvasni, <http://www.kum.hu/siwwwwa/file/eukonventhu.pdf>

⁴⁹ A Konvent munkafolyamatának tagolása, <http://www.kum.hu/siwwwwa/file/munkafolyamat.pdf>

megfogalmazó dokumentummá léphet elő, helyébe lépve az eddigi alapító szerződéseknek.

Az Európa Alkotmányát létrehozó Szerződés három fő részre tagolódik: az első, amely az Unió és az egyén (európai állampolgár) viszonyáról szól, a második, amely az uniós politikákról, és a harmadik az általános és záró rendelkezésekről. A közös identitás megteremtése szempontjából rendkívül fontos ez a tagolás, hiszen az egyén és közösség kapcsolatának alapvető szabályozásáról szóló rész világosan elkülönül a konkrét politikák tárgyalásától, amely a korábbi szerződésekben nem volt így, és ezért akadálya volt a közösség-egyén viszony absztrakt, jogi kifejeződésének, és a jogok átláthatóságának. Az Alkotmányos Szerződés I. címe „Az Unió meghatározása és célkitűzései”, vagyis a Mit jelent az, hogy EU? és a Miért létezik? kérdésekre ad deklaratív válaszokat. Az 1. Cikk szerint az „*Európai Unió egységes jogi személyiség*”, továbbá „*Az Európai Államok Uniója, amely miközben megtartja nemzeti önazonosságát, európai szinten szorosan összehangolja politikáit, és föderális alapon igazgat bizonyos közösségi hatásköröket.*”⁵⁰ Az egységes jogi személyiség létrehozása, megteremthetné a lehetőségét, hogy az Európai Unió a nemzetközi jog alanyává váljon, nemzetközi szerződéseket írthasson alá, nemzetközi kötelezettségeket vállaljon. Az Európai Bíróság ellenőrizhetné az EU-t a „nemzetközi” működésében. Az EU jogi személyiségének létrejötte fontos lépcsőfok lehetne az európai uniós identitás megteremtésében, hiszen az Európai Unió külső és belső egységes megjelenését biztosíthatná.⁵¹ Még ebben a Cikkben deklarálják az Unió sokszínűségének és a hasonló értékek és kötelezettségeket elismerő államok felé történő nyitottságának a tézisei. Vagyis az EU egy hibrid politikai rendszer közös és különböző értékekkel és érdekekkel egyaránt. Az Unió közös értékei a szerződés szerint az emberi méltóság, az alapjogok, a demokrácia, a jogrend, a tolerancia. A közös érdekek és célkitűzések a szabadság, a biztonság és az igazságosság térségének a megteremtése, a gazdasági és társadalmi kohézió megteremtése, a belső piac és a gazdasági és monetáris unió erősítése, a foglalkoztatás és a szociális védelem magas fokának elősegítése, a környezetvédelem

⁵⁰ Európai Konvent (2002): Az Alkotmányos Szerződés Tervezete, CONV 369/02, Brüsszel 2002. október 28.

⁵¹ Európai Konvent, III. Munkacsoport (2002): A jogi személyiség létrehozásáról, CONV 305/02, Brüsszel 2002. október 1.

magas szintjének elérése, a technológiai és tudományos haladás támogatása, közös kül-, és biztonságpolitikai fejlesztése és az Unió értékeinek védelme.⁵²

A II. cím az Unió állampolgárságáról és az alapjogokról szól, vagyis a Mit jelent, az hogy állampolgár (egyén)? és Milyen jogai vannak ez egyének a közösségben? kérdéseket válaszolja meg. Az 5. Cikk deklarálja az uniós állampolgárságot, kimondva, hogy az Unióban kettős állampolgárság van, vagyis a nemzeti és európai uniós állampolgársági kategóriák együtt élnek. Megjegyzendő itt, hogy az egyének valódi kötődései ennél a kettős rendszernél bonyolultabbak, tehát a kettősség kiemelése véleményem szerint nem a legszerencsésebb. Mindkét állampolgárság megilleti az állampolgárokat, minden vonatkozó joggal és kötelezettséggel, valamint a Cikk azt is kiemeli, hogy addicionális kategóriák. A Szerződésnek ez a fejezete a Maastrichti Szerződésben deklarált állampolgársági jogokon kívül az egyéneknek azt a jogát is kimondja, hogy „bármely európai intézményhez saját nyelvén írjon és választ is kapjon.” Ezen kívül deklarálja, hogy a nemzetiségi hovatartozás alapon semmiféle hátrányos megkülönböztetésnek nincs helye az uniós állampolgárok között.”⁵³ Az egyének alapjogait ennek a résznek a 6.cikke lesz hivatott rögzíteni úgy, hogy utal a Kartára, vagy hogy a Karta minden cikkét beülteti a szerződésnek ebbe a részébe.

Az új Alkotmányos Szerződésnek a demokráciáról szóló része is közvetlen hatással lehet az identitásra, ugyanis a közösségi demokrácia működése csak az egyének aktivitásán keresztül valósulhat meg. Az Unión belül a demokratikus élet megteremtésének a biztosítására új Cikkbe bevezetését, illetve régi Cikkbe módosított deklarálást javasolja a Konvent.⁵⁴ A 33. Cikk deklarálja a demokratikus egyenlőséget, „Az Unió működésének az állampolgárok egyenlőségének az elvén kell alapulniuk, akik egyenlő figyelmet kell kapniuk az Unió intézményeitől”. A 34. Cikk pedig a részvételi demokráciáról szól: „1. Minden állampolgárnak joga, hogy az Unió demokratikus életében részt vegyen. 2. Az Unió megfelelő eszközökkel lehetőséget teremt az állampolgároknak és képviselői szervezeteknek, hogy véleményüket megismertethessék

⁵² Európai Konvent (2002): Az Alkotmányos Szerződés Tervezete, CONV 369/02, Brüsszel 2002. október 28.

⁵³ Európai Konvent (2002): Az Alkotmányos Szerződés Tervezete, CONV 369/02, Brüsszel 2002. október 8. <http://www.kum.hu/siwwa/file/eukonventhu.pdf>

⁵⁴ Európai Konvent, Titkárság (2003): Az Unió Demokratikus Élete, CONV 650/3, Brüsszel 2003. április 2.

és véleményt cseréljenek az Unió tevékenységének minden területéről. 3. Az uniós intézmények egy nyitott, transzparens és rendszeres párbeszédet tartanak fenn a képviselői szervekkel és a civil társadalommal” Ezeken az új Cikkeken kívül olyan Cikk is be fogynak kerülni az európai alkotmányba, melyek már korábbi szerződésekben is megvoltak. Ilyen a 35. Cikk az európai ombudsmanról, ahol az ombudsman aktív szerepét deklarálják. Ezek szerint az ombudsman az európai intézmények működésével kapcsolatos panaszokat megvizsgálja, értékeli, és véleményt nyilvánít ezekben az ügyekben. 35. Cikk a politikai pártok szerepét pedig az „európai szintű politikai tudatosság megteremtésében és az európai állampolgárok politikai akaratának kifejeződésében” rögzíti. A 36. Cikk az Unió intézményes eljárásainak az átláthatóságát deklarálja, és kijelenti, hogy a jó kormányzás és a civil társadalom megfelelő részvétele csak akkor lehetséges, ha az uniós intézmények olyan nyitott módon működnek, ahogy csak lehetséges. A Cikk továbbá kiemeli, hogy az EP-nek mindig és a törvényhozási ügyek tárgyalásakor Tanácsnak is nyilvánosan, kell üléseznie, továbbá, hogy bármely természetes vagy jogi személy hozzáférhet az uniós dokumentumokhoz.⁵⁵

Összefoglalva a fentieket, az Európai Közösség, illetve később az Európai Unió fontos törekvéseket tett az európai uniós identitás strukturális elemeinek, mint az európai állampolgárság, alapjogok és alkotmány a megteremtésére. A közelmúlt eredménye, hogy széleskörű politikai és társadalmi diskurzus is szerveződött a fenti kérdések megválaszolására. Ugyan a Konventet sokan bírálják azzal, hogy a kezdeményezési egy szűk elit akaratát fejezik ki, és a Konvent tagok névsorát olvasva, valóban nagyrészt prominens személyiségeket találhatunk benne, működésének nagy előnye az átláthatóság és a párbeszéd, amely számos civil szervezetet és egyént motivált a folyamatban történő aktív részvételre. Az Alkotmányos Szerződés még nincs véglegesítve és elfogadva sem. Valéry Giscard d'Estaing 2003. júniusában akarja az alkotmányos szerződés dokumentumát bemutatni. Nincs könnyű dolga, hiszen meg kell szereznie a konvent tagok túlnyomó többségének a beleegyezést. Az írek és a dánok mindenképpen népszavazást fognak tartani az alkotmányról. A franciák is ezt tervezik. És, ahogy az Economist egyik szellemes újságírója írja, habár a Konvent tagok egy hasonló történelmi

⁵⁵ Európai Konvent, Titkárság (2003): Az Unió Demokratikus Élete, CONV 650/3, Brüsszel 2003. április 2., p.5-7.

dokumentum előkészítésén dolgoznak, mint 1787-ben az amerikaiak, és egyetlen brüsszeli ülés sem múlik el anélkül, hogy a konvent tagok Philadelphiára hivatkoznának, fontos figyelembe venni azt is, hogy a „szorosabb integráció megteremtésére irányuló tervek gyakran veszélybe kerülnek, ha megkérdezzük róla a közvéleményt”. Ha pedig a tagállamok egy része leszavazza, akkor az is lehetséges, hogy Giscard d’Estaing alkotmánya, „a szemétkosárba és nem pedig a történelemlétkönyvekbe kerül majd be”⁵⁶. Valóban nem lehet még tudni, hogy mi lesz a sorsa az Alkotmányos Szerződésnek, azonban az elvitathatatlan erénye, hogy a szorosabb integráció megteremtésének és az EU jövőjének egy széles körű tudományos, politikai és társadalmi diskurzust teremtett. Az is tény, hogy az európai állampolgár és az Európai Unió, mint közösség közötti közvetlen viszony megteremtésének a Konvent is újabb lendületet adott. Az Európai Unióban ma már világosan meghatározható közösségi tagságról (európai uniós állampolgárság) jogokról és kötelezettségekről beszélhetünk, még akkor is, ha ezek a jogok és kötelezettségek elmaradnak a nemzeti állampolgárság által meghatározott jogoktól és kötelezettségektől.

3.3. Szimbólumok

Az Európai Unióhoz, mint bármelyik közösséghez kötődő kollektív identitásnak fontos részei a szimbólumok, hiszen ezek azok a mindennapos üzenethordozók, melyeken keresztül az uniós polgárok nap, mint nap azonosulhatnak az Európai Unióval. Az Unió megalkotta a jelképeit, amelyek sokáig csak formai kategóriák voltak, de mára megtöltődtek egyéni érzésekkel is. Az Unió egyik fontos jelképe a zászló, amelyen az azúrkék alap a kék égboltot, míg a körben elhelyezkedő arany csillagok az európai polgárok Unióját jelképezi. Az európai *himnusz* 1974 óta létezik; Ludwig von Beethoven Örömmódája, amelyet Herbert von Karajan dolgozott át. Az Európai Unió ünnepe az *Európa nap* minden év május 9-én van. 1950. május 9-én tárta ugyanis Robert Schuman a nyilvánosság elé a Montánunió tervét. A milánói csúcs döntötte el 1985-ben, hogy május 9. lesz az Európai Unió “nemzeti ünnepe”. Azóta ezen a napon minden évben ünnepel Európa, összejönnek a polgárok a nemzeti, regionális, helyi szervezetek, politikai pártok,

⁵⁶ Ecomonist (2003): *Charlemagne: Philadelphia or Frankfurt?* Vol. 366., No. 8314, 2003. márc. 8.

egyetemek, iskolák, civil szervezetek ünnepein. Olyan események is kapcsolódnak általában az Európa naphoz, mint testvérvárosi programok, kölcsönös városlátogatások, különböző játékok, amelyek mind az Európai Unión belüli kötelekeket fejezik ki. 2000. május 4. óta az Európai Uniónak jelmondata is van: „*Egység a sokféleségben*”. Ezt a mondatot az állampolgárok javaslatai közül választották ki. Az uniós jelképek egyik legfiatalabb, de máris a legfontosabbik eleme az *Euró, a közös európai pénz*, amely 2002-ben váltotta fel a nemzeti valutákat, mint fizetőeszközöket az EMU-ban résztvevő tagállamokban. A közös pénz hatalmas jelképes erővel bír az Unión belül, hiszen a mindennapi gazdasági folyamatok fontos szereplőjévé és kézzelfogható szimbólummá is vált.

A szimbólumok megteremtése is lineáris fejlődési vonalat követ, hiszen számuk az integráció története során fokozatosan bővült. Azonban úgy, mint a strukturális elemeknél, itt is igaz, hogy bár a nemzeti szimbólumokhoz képest kevesebb uniós jelképről beszélhetünk, már ez a hibrid politikai közösség is létrehozta a referenciapontjaiként értelmezhető jelképeit. De vajon mennyire épültek be ezek a szimbólumok az egyén azonosságtudatába? Értekezésem, bár inkább a struktúrákra fókuszál, a konstruktivista tézist e fiatal szimbólumoknak uniós megítélésével is igazolja.

4. Elméleti alapok a poszt-nemzeti identitás modellhez

4.1. Szociálpszichológiai identitás-elméletek

Az identitás koncepció eredete a görögökhöz vezethető vissza. A “princípium identitás” jelentése: a valóságban minden dolog azonos önmagával.⁵⁷ Pataki, aki fontos elméleti megalapozója az identitáselmélet magyar-nyelvű irodalmának, az identitásra a következő definíciót adja: „az identitás azonosságtudatot jelent, az egyén közösségben elfoglalt helyét. Sokféle identitás létezhet: foglalkozási, nemi, családi, nemzetállami stb. identitás, attól függően, hogy az egyén milyen közösségeknek tagja.”⁵⁸ Vagyis az identitás az egyén és közösség közötti kapcsolatot leíró kategória.

⁵⁷ PATAKI Ferenc (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 9.

⁵⁸ PATAKI Ferenc (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p. 9.

Az identitás-koncepciók tipologizálásakor elkülöníthetők az individuumra koncentráló és a társadalomra/közösségre koncentráló identitáselméleteket. Pataki szerint az én-rendszer két gyújtópont körül szerveződik: személyes (perszonális) én/identitás és a szociális én/identitás. „A személyes én az individuális létünk, tapasztalati alapja, kerete az egyéni életrajz; a szociális én pedig az egyén társadalmi minőségének, különösségének a képviselője, olyan sajátosságoké, amelyek másoknak is sajátosságok, így ezek besoroló kategóriák.”⁵⁹

Az identitás alapvető velejárója, hogy azonosításnak csak mindig valamivel szemben van értelme. „Az identitás meghatározása tehát úgy értelmezhető, mint egy reprezentációs küzdelem eredménye, amelynek tárgya mindig a csoportok vagy az egyének ama képessége, hogy megismertessék saját különösségüket másokkal...”⁶⁰ Másik fontos jellemzője az identitásnak, hogy ez egyének identitása folyamatosan változik, átértékelődik.

A szociálpszichológiai identitáselméletek meghatározták és csoportosították az identitáselemeket. Pataki, az identitás tartalmi összetevőit határozza meg olyan kategóriákként, amelyek alapján az egyén meghatározza a viselkedésmintáit, életstratégiáját. Az identitáselemek összefüggő komplex rendszert alkotnak, és csak egyéni életút során és csak bizonyos idő alatt kristályosodnak ki. Az identitáselemek öt típusa létezik: *antropológiai identitáselemek*: nem, életkor, családi-rokonsági viszonyok, etnikai hovatartozás (1), *pozicionális vagy szerep és csoport identitáselemek*: osztály- és réteg hovatartozások, szakmai és lokális-regionális minősítések (2), *társadalmi minősítési műveletek és beszédaktusok révén elsajátított identitáselemek*: jogi eljárások, egészségügyi, kulturális és statisztikai minősítő műveletek lehetséges kategóriái (3), *ideologikus identitáselemek*: politikai, erkölcsi, vallási tényezők (4), *embléma jellegű identitáselemek*: név, fizikai jellegzetességek, szimbólumok és divatok. Az identitáselemek szerveződésére Pataki sem tud pontos választ adni, azonban az egyes identitáselemek között hierarchiát feltételez, amelyet szerinte az egyén által felállított fontossági sorrendet tükrözi.⁶¹

⁵⁹ PATAKI Ferenc (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest, p.23.

⁶⁰ HANÁK Péter (1997): *A nemzeti identitás konstrukciója*. *Európai Szemle*, VII.évf.

⁶¹ PATAKI Ferenc (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

A szociálpszichológia angolszász irodalmának a megalapozója Gordon Allport, az attitűdök, kategorizáció, előítéletek, sztereotípiák vizsgálatával foglalkozott, és az egyén társadalmi létének számos alapvető kérdését elemezte. Bár Allport maga az identitással csak érintőlegesen foglalkozott, munkája és életműve alapozta meg az identitáselmélet kialakulását a szociálpszichológiában. Szerinte az attitűdöt meg kell különböztetni a viselkedéstől, mert az attitűd csupán egy adott viselkedésre való „készültséget” jelenti. Jellemzői, hogy az egyén attitűdje bizonyos állandóságot mutat, a tapasztalatra épül, és a környezet értékelése folytán változik. Allport szerint a társadalmi élet megértésének fontos elemei az attitűdök.⁶² Allport a társadalmi kategóriák és az előítéletek kialakulásával kapcsolatban a társadalmi kategorizációnak 5 fontos tézisést állította fel: 1. A mindennapi életünket az általánosítások, és a kategóriák irányítják. 2. Cselekedeteinket a legegyszerűbb megfontolások irányítják, így a kategóriák is ezek alapján jönnek létre. 3. A kategóriák által tudjuk a környezetünk elemeit könnyen azonosítani. 4. A kategóriák érzelmi elemeket is tartalmaznak. 5. A kategóriák lehetnek racionálisak és irracionálisak.⁶³

Henri Tajfel elmélete Allportnak a kategorizációról alkotott téziseire épít. Tajfel a társadalmi csoportok és társadalmi kategóriák kialakulásával és elemzésével foglalkozott, és megalkotta a társadalmi identitás elméletét. Szerinte a társadalmi identitást a társadalmi csoportok határai (group boundaries) felől érdemes megközelíteni. A társadalmi identitást vizsgálva felállította a *CIC* (*categorisation, identification, comparison*) modelljét, amely három lépcsős: kategorizáció (kategóriák kialakulása), identitás (identifikáció a kategóriával), és összehasonlítás (az összehasonlítás következtében a kategória pozitív megítélése).⁶⁴ Vagyis az egyén azonosságtudatának meghatározói a társadalmi kategóriák. Az egyén egy-egy társadalmi kategóriával azonosul, összehasonlítja saját énjét ezekkel. Amennyiben a kategóriát pozitívan ítéli meg, akkor beépíti az azonosságtudatába, vagyis létrejön az identifikáció. Tajfel szerint továbbá az identitás nem csak a személyes, egyedi jellemző, hanem az egyén identitásában a társadalom különböző csoportjaiban elfoglalt tagság is megjelenik. A „társadalmi identitás az egyén én-képének az a része, amely a különböző társadalmi

⁶² OSKAMP, Stuart (1991): *Attitudes and Opinions*. Prentice Hall. New Jersey, p. 6-7.

⁶³ ALLPORT, Gordon W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison, Wesley, Reading, p. 19-22.

⁶⁴ TAJFEL, Henri (1981): *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press.

csoportokhoz való tartozás tudásából ered, azokkal az értékekkel és emocionális jelentőséggel együtt, amely a társadalmi csoportokhoz való tartozásból ered.”⁶⁵ Daniel Bar-Tal, a csoportok összetartozását jellemző közös csoport-meggyőződésekkel (group belief) foglalkozott. Ide tartoznak szerinte a közös értékek, célok és ideológiai elemek.⁶⁶ Sarbin és Scheibe a társadalmi identitás modelljét alkották meg, három fő dimenzió köré építve: az egyén társadalmi státusza (1), részvétel / bevonódottság (involvement) (2) és az értékelés (3). Szerintük az egyén társadalmi identitása minden esetben a „saját társadalmi pozíciója értékelésének a funkciója”.⁶⁷

A szociálpszichológia kiindulópont az egyén társadalmi identitásának a megismerésében, hiszen meghatározza és csoportosítja az identitáselemeit, azonosítja az identitás-formálás folyamatát, rávilágít komplexitására és egyedi jellegére. Azonban a diszciplína szemléletéből eredően egyén-fókuszú, a szociálpszichológia az egyén identitását értelmezi a társadalom felől. Az olyan kérdésekre, hogy „Milyen hatással vannak a különböző közösségek az identitásformálásra?” „Milyen tényezők befolyásolják az identitásdöntést?” nem keresi a választ. A nemzethez, régióhoz, vagy más, például poszt-nemzeti közösséghez való kötődések elemzése is csak marginálisan jelenik meg. Ennek oka, hogy szociálpszichológia identitáselméletei egyén-fókuszúak. Persze vannak olyan szerzők, akik új szemléletet vittek a szociálpszichológiai megközelítésbe. Ilyen kivétel például José Miguel Salazar elmélete, aki a tajfeli társadalmi identitás-elméletből kiindulva a nemzeti és a nem nemzeti kötődéseket elemzi. Megállapítja, hogy a nemzeti határokon kívül, ma már a regionális, etnikai közösségekhez és szupranacionális entitásokhoz kötődő kollektív identitásokban kell gondolkodni. A különböző kollektív identitásszintek közötti hierarchiát is megkérdőjelezi, és koncentrikus körök elméletéről beszél.⁶⁸ A szociálpszichológia tehát annak ellenére, hogy az egyén identitásának tudományos megismeréséhez jelentősen hozzájárult, fontos kérdésekre nem kereste/keresi a választ.

⁶⁵ TAJFEL, Henri (1978): *Intergroup Behaviour II: Group Perspectives*. in TAJFEL, H., FRASER, C: *Introducing Social Psychology*, p.423-446.

⁶⁶ BAR-TAL, Daniel (2000): *Shared in a Society: Social Psychological Analysis*. Sage Publications, Thousand Oaks.

⁶⁷ SARBIN, R. Theodore, SCHEIBE, Karl E. (1983): *A Model of Social Identity*. in SARBIN, R. Theodore, SCHEIBE, Karl E. (szerk): *Studies in Social Identity*. Praeger, New York, p.5-30.

⁶⁸ SALAZAR, Jose Miguel (1998): *Social Identity and National Identity* in Worchel, S., Morales J.F., Paez, D., Deschamps, J.C.: *Social Identity*. SAGE Publications, London.

4.2. Nemzet és nacionalizmus teóriák

A *nemzet és nacionalizmus teóriák*⁶⁹ témában született irodalmakat három csoportba lehet sorolni: Az elsőbe tartoznak a 18-19. század nagy gondolkodóinak, politikai filozófusainak a témához kapcsolódó írásai. Ezekben a művekben azonban a nacionalizmus vagy a nemzet vizsgálata még nem mint a tudományos vizsgálódás tárgya, hanem egy-egy gondolkodó eszmefuttatásaként jelenik meg. Ennek ellenére Kant, Herder, Fichte, Rousseau, John Stuart Mill, Lord Acton, Marx, Engels, Renan írásai a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusának alapjait teremtették meg. A második csoportba sorolhatók a témában a két világháború között, főleg történészek tollából íródott művek. A harmadik csoportba a téma tudományos diskurzussá válásától, az 1950-es és 1960-as évektől a napjainkig született irodalmak tartoznak. Vannak, akik ezt a harmadik csoportot még két alcsoportja osztják úgy, mint a klasszikus diskurzus teóriái és az 1980-as, 1990-es évektől e teóriák kritikusai, a klasszikus tézisek megkérdőjelezői.⁷⁰ Én inkább a hármas csoportosítással értek egyet, tartalmi szempont alapján szerintem inkább képezhetőek csoportok, mint a publikációk megjelenési ideje szerint. Például Giddens vagy Mann 1990-es években született modernista elméletei bár más aspektusból vizsgálják a nemzetet, a modernista szemlélet miatt egy irányzatba sorolhatóak a „klasszikusnak” tekinthető gellneri elmélettel, amelyet a professzor először 1964-ben publikált.⁷¹ A nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzus tehát több mint ötven éves múlttal rendelkezik. 1950-es, 60-as évektől kezdve ebben a témában számtalan szerző foglalt állást, létrejöttek a teóriák különböző iskolái és a nemzet és nacionalizmus angolszász országokban már egy multidiszciplináris tudományterületté, nőtte ki magát, kutatóintézetekkel, egyetemi karokkal, szakirányokkal, és egyre több kiadvánnyal. A doktori értekezésem a nemzet és nacionalizmus, mint tudományos diskurzus elméleteivel foglalkozik részletesen, hiszen a poszt-nemzeti identitás modell

⁶⁹ Az angol elnevezés alapján, „*Nations and Nationalism*” használom a magyar nemzet és nacionalizmus kifejezést a diskurzus megjelölésére.

⁷⁰ HALLIDAY, Fred (2000): *Foreword*. in ÖZKRIMILI, Umut: *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Macmillan Press Ltd., London.

⁷¹ GELLNER, Ernest (1964): *Thought and Change*. Weidenfeld and Nicolson, London.

szempontjából ezek az irodalmak a relevánsak. Az elméletek megértése szempontjából az első két csoport egy-egy írása, definíciója is bemutatásra kerül.

4.2.1. A 18-19.század gondolkodóinak nézetei a nemzetről és nacionalizmusról

Vajon a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzus gyökereit mely gondolkodóknál keressük? Ez a fejezet, a 18-19.századi gondolkodók közül azoknak a nézeteit foglalja röviden össze, akik leginkább hatottak a későbbi teoretikusokra és jelentősen hozzájárultak a diskurzus létrejöttéhez.

A nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzust sokan Immanuel Kanttól eredeztetik. Elie Kedourie is, aki a nacionalizmusról, mint a 19. században kitalált ideológiai doktrínáról ír, Kanthoz vezeti vissza a nacionalizmus ideológiájának megalapozását. Kant természetesen nem nacionalizmusról ír, hanem az egyén autonómiájáról. Kant szerint az ember akkor lehet csak szabad, ha a belső morális törvényeknek engedelmeskedik, és nem pedig a külső szabályoknak. Kant a szabad akaratot fogalmazta meg, amelyből később sokan, így Kedourie is az egyéni önrendelkezést, abból pedig a kollektív, nemzeti önrendelkezést vezeti le.⁷²

A német romantika gondolkodói nagyban hozzájárultak a későbbi nacionalizmus elméletek téziseihez, elsősorban a „*Gemeinschaft*” (közösség) eszméjének a megteremtésével, ahol a közösség nem elkülönült egyének halmaza, hanem egy egész összetartozó egység, ahol mint a személyes baráti vagy szerelmi viszonyokban, az összetartozás és nem az egyéni érdekek, jogok szavatolása a cél.⁷³ Johann Gottfried Herder a kulturális nacionalizmus irányzatának magvait veti el. Bár a felvilágosodás eszméin nevelkedett ő is és Kant nézeteit is megismerte a königsbergi tanulmányai alkalmával, Herder neve a felvilágosodás elutasítójaként vált ismertté. Elméleteiben a nyelvnek különös szerepet tulajdonít. Herder szerint „*csak a nyelv teheti az embert emberivé*”, a nyelv pedig csak közösségben tanulható, egyedi értékek és ötletek kifejezője. Hasonlóan a nyelvhez a kultúra más elemei, mint a szokások, tradíciók,

⁷² KEDOURIE, Elie (1993): *Nationalism*. Fourth, expanded edition, Blackwell, Oxford, Cambridge, (first edition in 1960, London), p.14-15.

⁷³ Politikai Filozófiák Enciklopédiája (1995). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, p.418.

ceremónia is kulturális kifejeződések, vagyis egyfajta nyelvként értelmezhetőek. A közösség pedig e kifejezőmódok összességét jelenti. A nemzethez való tartozás is tehát kifejezőmódokhoz, vagyis a kultúrához való tartozásban nyilvánul meg. Herder a kultúrák sokszínűségének az eszméjét hirdeti a felvilágosodás univerzalizmusával szemben. A nemzeti nyelv, mint a kultúra legfontosabb elemének védelmezéséről ír, a nyelv a „*Volksseele*” (néplélek) megnyilvánulása. Herder szerint a nemzeti közösségek természetes, egyedi egységek.⁷⁴ Herder nézeteire épít Johann Gottlieb Fichte, aki a „német nemzethez” intézet beszédében kifejti a kulturális nacionalizmus civilizációs feladatát. Fichte szerint ugyanis, mivel csak a németek őrizték meg az ősi germán nyelvet, ezért csak itt van olyan nép, mely egy egységes nemzet létrehozására képes.⁷⁵

Nemcsak a német romantika gondolkodói, hanem a francia felvilágosodás kiemelkedő alakja, Jean-Jacques Rousseau is jelentősen hozzájárult a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzussá emelkedéséhez az általános akaratról szóló tézisével, amely szerint ez az általános akarat túlmutat és előbbrevaló az egyéni akaratnál, és a közösség egészének az akaratát jelenti. Ebben a közösségben az egyének, mint állampolgárok, mind a többiektől válnak függővé. Az állampolgárok között tehát kialakul egy olyan kapcsolat, interdependencia amely megkülönbözteti őket a közösségen kívüliektől. Rousseau a patriotizmussal is foglalkozik, amit mint a spontán akarat kifejeződését ír le, amely rendkívül szenvedélyes és hősies. Az emberek országuk iránt érzett szeretetét úgy fogalmazza meg, mint valamit, ami „*százszor tüzesebb és örömtelibb, mint az ember a szeretője*”. Azonban a patriotizmus különbözik az állampolgárságtól, hiszen az utóbbi a racionális akaratot fejezi ki.⁷⁶

A francia felvilágosodás egy másik jelentős művel is hozzájárult a tudományos diskurzus megalapozásához. Emmanuel Joseph Sieyès abbé, aki maga is aktív politikai szerepet vállalt, a „Mi a harmadik rend?”-ről írt munkájában a nemesség és a papság, mint első két rend előjogai, és privilégiumai ellen érvel. Szerinte ugyanis a nemzet minden polgára egyenlő, és valójában az első két rend tagjai nem is igazi részei a nemzetnek, hiszen nem tesznek semmit a társadalom fenntartásáért. Akik az

⁷⁴ ÖZKRIMILI, Umut (2000): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Macmillan Press Ltd, London, p.18-19.

⁷⁵ PACZOLAY Péter, SZABÓ Máté (1992): *A politikaelmélet rövid története*. Budapest, p.141.

erőfeszítéseket teszik, azok a harmadik rendhez tartoznak. Sieyes valójában az állampolgárság kapcsán a jól ismert államnemzet koncepciót fogalmazza meg. A nemzetre a következő definíciót adja: „*Olyan egyének testülete, akik közös jogrendszerben élnek és közös törvényhozás által képviseltetnek.*”⁷⁷

Az angol politikai gondolkodás John Stuart Mill és Lord Acton a nemzetiségről és nemzetről vallott különböző felfogásával adott hozzá a legtöbbet a tudományos diskurzus alapjainak a letételéhez. A liberális Mill a következőképpen definiálja a nemzetiséget: „*Az emberiség egy része nemzetiséget alkot, ha olyan közös szimpátia alapján egyesült, amely szimpátia nem létezik köztük és bármely más csoport között.*” Mill úgy érvel a képviseleti kormányzásról írott művében, hogy szabad intézmények nem működhetnek olyan országban, amelyben különböző nemzetiségek élnek, vagyis a szabadság érvényesülésének egyik feltétele a nemzetiségi és a kormányzat földrajzi határainak egybeesése. De mint a liberalizmus egyik fő gondolkodója, ő is látta, hogy a nemzetiségek keveredése „*az emberi faj javát szolgálja*”, azonban úgy gondolta, hogy ez az előny csak művelt és magasan civilizált emberek esetében lehetséges.⁷⁸ A Szabadságról írt művében a kulturális heterogenitás mellett foglalt állást. A konzervatív Lord Acton érdekes módon mai szemmel nézve a nemzetről „liberálisabb” nézetet vallott, mint Mill. Szerinte ugyanis a különböző nemzetek együttélése a civilizált lét feltétele⁷⁹. Lord Acton egyébként sokszor bírálta a nacionalista propagandát és az ennek jegyében megvalósított központosító állami politikákat.

A marxizmus ideológiájának viszonya a nacionalizmushoz ambivalens, azonban olyan nagy hatása volt a későbbi szerzőkre is, hogy mindenképpen érdemes a fő téziseket megismerni.⁸⁰ Ha a proletár internacionalizmus megteremtésének célkitűzéséből indulunk ki, akkor a nacionalizmus ezzel ellentétes folyamatokat jelöl, így elutasítandó. Ha

⁷⁶ ÖZKRIMILI, Umut (2000): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction.* Macmillan Press Ltd., London, p.20-21.

⁷⁷ SIEYES, Joseph Emmanule (1789): *What is the Third Estate?* In WEBER, Eugen: *The Western Tradition from the Enlightenment to the Present.* D.C. Heath and Company, Lexington and London, p. 583-586.

⁷⁸ MILL, John Stuart (1861): *Of Nationality as Connected with Representative Government* in MILL, John Stuart: *Utilitarianism, Liberty and Representative Government.* J. M. ent, 1936, p. 359-366.

⁷⁹ ACTON, Lord, *Nationality.* in: LUDASSY Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai.* Atlantisz, Budapest, 1991. pp. 120-153.

⁸⁰ ÖZKRIMILI, Umut (2000): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction.* Macmillan Press Ltd, London, p.28-31.

azonban a kapitalizmus és a tőkés kizsákmányolás elleni harc nemzeti színekben zajlik, akkor a nacionalizmus támogató. Marx és Engels is jelentősen hozzájárult a nacionalizmus és a nemzet tudományos diskurzusa megteremtéséhez. Marx és Engels a modern nemzetekre, mint a feudális társadalomból a kapitalista társadalomba való átmenet fontos következményeként tekintettek. Megkülönböztették ugyanakkor a történelmi nemzeteket a történelem nélküliektől. Míg az előbbieket nemzetegyesítési mozgalmait, így a németek, olaszok 19. századi egységesülését el tudták fogadni, addig a szerintük történelem nélküli nemzeteket, mint az Osztrák-magyar monarchia nemzetiségeinek nacionalizmusát nem. Marx és Engels számára tehát a 19. századi nemzetvé válás folyamata, és a nacionalizmus jelensége a történelmi fejlődés szükséges állomása, melyek a történelmi idő következő állomásához érkezéssel elveszthetik a jelentőségüket. Látni fogjuk, hogy ez a marxista vélemény a nemzet és nacionalizmus több teoretikusánál megjelenik majd.

A 19. század második felében a nemzetről az egyik legjelentősebb eszmefuttatást Ernest Renan a Sorbonne-on tartott előadásában olvashatjuk. Ebben az előadásában Renan kifejti, hogy a nemzetek valójában a történelem igen fiatal jelenségei, hiszen az ókorban nem voltak nemzetek. Elveti azonban azokat a felfogásokat, hogy a nemzetet a rassz, a nyelv vagy vallási tényezők határoznák meg. A nyelvet például „történelmi formációként” értékeli, melyek fontos tényezők, de szerepüket nem érdemes túlhangsúlyozni a nemzetek kialakulásakor. Renan számára a nemzet a saját kora Európájának fontos földrajzi, politikai egysége, azonban óva inti a hallgatóságát (olvasóit), hogy a nemzet örökkévalóságát gondolják. *„A nemzetek nem örökkévalóak, megszületnek és eltűnnek, és valószínűleg egy európai konföderáció fogja őket felváltani. De ez nem annak a kornak a törvénye, amelyben mi élünk. Manapság a nemzetek létezése jó és szükséges dolog. Létezésük a szabadság záloga, amely elveszne, ha a világnak csak egy törvénye és egy ura lenne.”*⁸¹ Renantól származik az egyik legfontosabb nemzet definíció is, amely nagyon sok későbbi szerző, vita kiindulópontjaként is szolgált: *„A nemzet egy lélek, spirituális törvényszerűség....a nemzet egy nagyszerű egység, amely a múltbéli áldozatok árán formálódott és azok árán, melyeket a jövőben fognak megtenni*

⁸¹ RENAN, Ernest (1882): *What is a nation?* in BHABHA, H. (1990), *Nations and Narrations*. Routledge, London, p.8-22.

erte. A nemzetnek múltja és jelene van, és abban a kézzelfogható tényben, megegyezésben és kifejezett vágyban ölt testet, hogy a benne élők közös élet folytatassanak. A nemzet létezése....egy mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyének létezése is egy örökös megerősítése az életüknek.”⁸²

4.2.2. A nacionalizmus a két világháború közötti értelmezése

A nemzet és nacionalizmus diskurzusa tulajdonképpen a két világháború között már kialakult. Az I. Világháború és azt követő béke-, és rendezési tervek a reálpolitikai szintjén is megmutatták, hogy a nemzet és nacionalizmus értelmezésével foglalkozni kell, hiszen például a nemzeti önrendelkezés megvalósítása számos olyan ellentmondást mutatott, melyre a tudománynak keresnie kellett a választ. Ez volt az időszak, amikor a homogén nemzetmodell már nem volt alkalmazható minden esemény leírására. A történészek, Hans Kohn⁸³, Alfred Cobban⁸⁴, Carleton Hayes⁸⁵ tehát a nemzetet és a nacionalizmust a vizsgálódás középpontjába állították. Ekkor azonban még a leírás és az egyes a nemzet és nacionalizmus történelmi szerepének megértése a cél, nem pedig az absztrakt elméletalkotás. Ez természetesen abból is adódott, hogy a történészek egy adott diszciplínán belül vizsgáldtak, szemben tudományos diskurzus későbbi szerzőivel. Egy nagyon fontos hozadéka azonban volt az ebben az időszakban született elméleteknek: Megjelentek a nacionalizmus kapcsán a különböző tipológiák, melyeknek a mai napig jelentős hatásuk van különböző nacionalizmus és nemzet típusok besorolására. Kohn például különbséget tett a „modern Nyugat” nacionalizmusa, ahova Angliát és Franciaországot sorolja és az elmaradott Közép-, és kelet-Európa nacionalizmusa között. Véleménye szerint, míg az előbbi „származásától fogva szorosan összekapcsolódik az egyéni szabadsággal” és a nemzetben belül a politikai képvisellel, addig az utóbbi „mivel nem rendelkezett hasonló politikai és társadalmi gyökerekkel, hiányzott belőle a

⁸² RENAN, Ernest (1882): *What is a nation?* in BHABHA, H. (1990), *Nations and Narrations*. Routledge, London, p.8-22.

⁸³ KOHN, Hans (1955): *Nationalism, Its Menaing and History*. D. Van Nostrand Company, p.30.

⁸⁴ COBBAN, Alfred (1944): *National Self-determination*. Oxford University Press, Cumberlege, London.

⁸⁵ HAYES, Carleton (1926): *Essays on Nationalism*, Macmillan, New York.

magabiztosság. Ez a kisebbséget a legtöbbször pedig túlkompenzálják.”⁸⁶ Kohn ezt a tipológiát a Nyugat és Kelet között meglévő fejlettségbeli különbségek, illetve a nacionalizmus megjelenésekor az utóbbi esetében egy erős polgári réteg hiányával magyarázza.

4.2.3. A nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusa és fő irányzatai

A nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusa az 1950-es, 60-as években jött létre. Ezekre az elméletekre általánosságban elmondható, hogy alapvetően közösség-fókuszúak, és a miértekre keresik a választ. „Miért jöttek létre nemzetek?”, „Milyen tényezők tartják össze a nemzeteket?” „Milyen jellemzőkkel írhatók le?” Ezekre a kérdésekre a teoretikusok különböző tudományok nézőpontjait, módszerét használva keresik a választ, így az elméletek között vannak szociológiai, antropológiai, történettudományi, politikatudományi nézőpontokat hangsúlyosabban, illetve kevésbé vagy egyáltalán nem használó elméletek. Az elméletek következtetéseire szintén általánosságban elmondható, hogy nagyban függenek attól, hogy a közösséget, például a nemzetet, a szerzők hogyan definiálják és attól is, hogy a szerző milyen ideológiai beállítottságú. Az elméleti következtetések különbözősége legtöbbször már a kiinduló definíciók alapvető különbségeiből adódik. Mint azt a terület jeles képviselője Walker Connor meg is jegyezte, a diszciplínán belül terminológiai káosz uralkodik.⁸⁷ A terminológia káosz ellenére a *nemzet és nacionalizmus* elméleteinek fő irányzatai pontosan meghatározhatóak. Doktori értekezésem bemutatja a nemzet és nacionalizmus teóriáit, kritikai olvasatát nyújtja a főbb elméleti irányzatoknak azzal a céllal, hogy a tudományos diskurzusban azokat a következtetéseket és összefüggéseket megtalálja, melyeknek továbbgondolása, modifikációja elvezethet a poszt-nemzeti identitásmodell elméleti alapjainak a megalkotásához.

A *nemzet és nacionalizmus* elméletei két fő irányzatra bonthatóak, melyek maguk is alirányzatokat foglalnak magukban: az *esszencialisták* és a *modernisták*. Az

⁸⁶ KOHN, Hans (1955): *Nationalism, Its Meaning and History*. D. Van Nostrand Company, p.30.

⁸⁷ CONNOR, Walker (1994): *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey, p.89.

esszencialisták a nemzetet olyan esszenciális tényezőkhöz kötik, mint a szocio-biológia, kulturális elemek, mitikus szimbólumok, amelyek keletkezését sokszor az antikvitás vagy még régebbi korok idejére teszik. Ezzel szemben vannak a *modernisták*, akik a nemzetet és a nemzeti fejlődést a modernizmus különböző folyamataival együtt értelmezik. Ez a fejezet ezt a két irányzatot és az irányzatokon belül a főbb alirányzatokat tárgyalja. Az esszencialista irányzat, további három fő alirányzatra bontható a *primordialistákra*, a *perennialistákra* és az *etno-szimbolistákra*.

A *primordialisták* azt vallják, hogy a nemzetek ősi, természetes közösségek. Pierre van den Berghe szerint a nemzet az „ősi rokonsági csoportok kiterjesztése”, ahol a csoport genetikus terjeszkedése volt a fő motiváció az etnikai csoportok és a nemzet létrejöttében.⁸⁸ Ő tehát a biológiával és az emberi szaporodással magyarázza a közösségek, például etnikai csoportok, nemzetek létrejöttét. Szerinte egy közösségben egyértelműen megtalálhatjuk a genetikailag rokon egyéneket kulturális jegyek, mint nyelv, szokások, öltözködés, viselkedésmód kapcsán. Van den Berghe elmélete tehát ellentmondást hordoz, a biológiai érvelést használ, de végül mégis a kulturális jegyek szerint látja a közösségi egyének meghatározását. Smith rámutat arra az ellentmondásra is, hogy a történelemben a hódítások, házasságok más etnikumok tagjaival és a migráció, mint olyan folyamatok voltak, amelyek a rokonsági kapcsolatok kiterjedésén alapuló primordualista elmélet érvényesülését megkérdőjelezzik.⁸⁹ A szintén primordialista Clifford Geertz már tisztán a kulturális összetartozás mellett érvel, és a kulturális antropológia diszciplína keretein belül értelmezi a közösségi összetartozást. Ő a fontos ősi köteléket kulturális alapon magyarázza, és hangsúlyozza, hogy az etnikai kötődés nem racionális része az emberi kötődésnek és azon olyan kulturális elemek, mint nyelv, szokás, származás, vallás teszik ezt a kvázi-rokonságot egyértelművé.⁹⁰ Nála tehát a kulturális valóság elemei, azok melyek jelzik, mintegy kijelölik a közösségi tagokat és különböztetik meg őket a közösségen kívüliektől. Geertz az *ősi lojalitásról* ír, és utal az amerikai szociológusra Edward Shilsra, aki megkülönböztette a „polgári” kötődéseket az ősi kötődésektől, melyek személyesek és szentek. Geertz definiálja is a primordiális

⁸⁸ Van den BERGHE, Pierre (1978): Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective. *Ethnic and Racial Studies* 1, 4.

⁸⁹ SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York, p.158.

kötődést, amely szerinte az egyéntől és nem a megfigyelőtől származik, mintegy a társadalmi lét adottsága, mint „beszélni egy adott nyelvet, követni egy adott vallást, beleszületni egy családba, történelembe, egy adott helyen élni, ismét az egyén szemszögéből nézve.”⁹¹

A primordialista elméleteket számtalan kritika érte. Az instrumentalista Paul Brass szerint például az etnikai kötődések nem társadalmi adottságok, hanem sokszor nagyon is racionális döntések eredményei. A többnyelvűség, a rokonsági kapcsolatok lazulásával mutatja meg, hogy az ősi kötelek változhatnak. Az eliteknek pedig jelentős szerepük van a kötődések generálásában és közösségi szimbólumok megteremtésében. Mint látni fogjuk a későbbiekben az elitnek hasonló szerepet tulajdonítanak modernista konstruktivisták is. Smith is elfogadja ezt az érvelést, és hozzáteszi, hogy a primordialista elméletek legnagyobb hibája, hogy az idő faktort figyelmen kívül hagyja, vagyis nem foglalkozik az etnikumok, nemzetek és nacionalizmus történelem különböző periódusaiban történő vizsgálatával.⁹² Szerintem az elmélet gyakorlati alkalmazhatóságának legnagyobb korlátja az ősi, természetes kötelek létezésének a tézise, hiszen ez a közösségek és a közösségi határok statikusságát is feltételezi, melyek adottságok, Geertz szerint olyan adottságok, mint a Mount Everest masszív létezése: „Egyszerűen azáltal létezik, hogy ott van”.⁹³ A primordialisták a kötődések leírására és értelmezésére fókuszálnak, és nem pedig a folyamatok vizsgálatára, vagyis arra, hogy hogyan jönnek létre közösségek, etnikai csoportok, vagy nemzetek.

A *perennialisták* (a nemzet időtlenségének a teoretikusai) nagyon közel állnak az előbbi nézethez, hiszen a nemzetet, mint ősi, időtlen kategóriát jellemzik. Főleg az antikvítás elemzéséből vezetik le elméleteiket, és amellet érvelnek, hogy a nemzetek már ősidők óta, jóval a középkor előtt léteztek. Elismerik azonban a nacionalizmus, mint politikai és nemzeti mozgalmak modernitását.⁹⁴ Ebbe az irányzatba tartoznak a következő

⁹⁰ GEERTZ, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, Fontana, London.

⁹¹ GEERTZ, Clifford (1993): *Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity*. Collegium Budapest, Public Lectures No.7, Budapest, p.6.

⁹² SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York, p.153-155.

⁹³ GEERTZ, Clifford (1993): *Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity*, Collegium Budapest, Public Lectures No.7, Budapest, p.7.

⁹⁴ SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York.

szerzők: Adrian Hastings⁹⁵, Steven Grosby⁹⁶, Liah Greenfield⁹⁷. Adrian Hastings elmélete a modernista teória ellen érvel. Szerinte nemzet és nemzeti érzés már legalább a késő középkorban létezett például Angliában, de a nemzet maga ókori természetű kategória. A Bibliának helyi nyelvekre történő lefordítása fontos lépés volt a nemzeté válás folyamatában. Hasting szerint tehát a francia forradalmat követően megjelent nacionalista mozgalmak csupán a nacionalizmus egy második hullámát jelentették.⁹⁸ Steven Grosby az ókori izraelieket és az örményeket is nemzeteknek nevezi, és kiemeli a vallás közösség-összetartó erejének jelentőségét, amely összetartó erőt a modernitásban felváltotta az állampolgárság koncepciója, vagyis egy spirituális összetartó erőt és politikai, civil kapocs.⁹⁹ Liah Greenfield elmélete a nemzet és nacionalizmus egyedülálló értelmezése, és bár a nemzet és nacionalizmus premodern létezését bizonyítja, következtetéseiben sokszor túlmutat a premodernisták tézisein. Elmélete szerint a nemzeti érzés Angliában például már a 16. században jelen volt, és a különböző korokban különböző értelmezéseket nyert. Tehát a nacionalizmus már jóval a modernitás előtt létezett. A nacionalizmusnak tehát nincs egy értelmezése, csak értelmezései vannak. Greenfield szerint a partikularizmus nem mindig jellemzője a nacionalizmusnak, hiszen létezik a polgári (civic), egyéni autonómiát respektáló, de ugyanúgy az etnikai nacionalizmus is. Szerinte a nemzeti identitás kialakulása megelőzte a nemzetek kialakulását. Greenfield számára a nemzeti identitás egyedülálló kötődés, különböző minden más osztály, nyelv, vallás alapú azonosítástól, ugyanis a nemzeti identitás egy olyan általánosított identitás, amely különböző értékek, eszme köré épül. Ez utóbbiak egy részről kitalált, megkreált, másrészt importált elemek.¹⁰⁰

A perennialistákat is számos kritika érte, hiszen azzal, hogy a nemzetet időtlen, történelmi kategóriaként kezelik, nem tesznek nyilvánvaló különbséget az etnikum és a

⁹⁵ HASTINGS, Adrian (1997): *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge University Press.

⁹⁶ GROSBY, Steven (1991): Religion and nationality in antiquity. *European Journal of Sociology*, XXXII, 229-65.

⁹⁷ GREENFIELD, Liah (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge MA: Harvard University Press.

⁹⁸ HASTINGS, Adrian (1997): *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge University Press.

⁹⁹ GROSBY, Steven (1991): Religion and nationality in antiquity, *European Journal of Sociology*, XXXII, p. 229-65.

¹⁰⁰ GREENFIELD, Liah (1992): *Nationalism, Five Roads to Modernity*. Cambridge MA: Harvard University Press.

nemzet között, és bár elismerik a modernitásnak a nemzetekre gyakorolt hatását, mégis magát a nemzetet időtlen kategóriaként kezelik. Véleményem szerint a perennialisták elméleteinek legfontosabb erénye a pre-modern időkbe visszamutató fókuszálás, amely mint látni fogjuk később a modernisták elméleteinek nagy hiányossága. Azonban az idő dimenziót, Greenfieldet kivéve, ők is statikusan kezelik, amely elméleteik gyakorlati alkalmazásának a korlátjává válik.

Az esszencialisták irányzatán belül talán az etno-szimbolisták irányzata az, amely a tudományos diskurzusban a modernisták, és ezen belül a konstruktivisták elméleteinek a mai napig a legerősebb kritikai megfogalmazását nyújtja. Az *etno-szimbolisták* legjelesebb képviselői Anthony D. Smith és John A. Armstrong¹⁰¹. Az etno-szimbolisták hangsúlyozzák a múlt szerepét a nemzet koncepció tartalmának, illetve a nemzetté válás folyamatának a megértésében. Armstrong szerint, aki főleg a Középkori európai és az Ókor közel-keleti népeinek elemzésével foglalkozott, a nemzetek a múltban jöttek létre, hiszen a különböző csoportidentitások már ekkor kialakultak. A nemzetek és etnikumok kapcsán egy kiterjesztett időbeli perspektívában (*long durée*) kell, hogy gondolkozzunk. A kontinuitást pedig a szimbólumok, kommunikáció és mítoszok biztosítják, melyek a közösségi határokat is kijelölik. Számára a kultúra, a vallás, a nyelv és a mentális attitűdök sokkal fontosabban, mint a materiális körülmények.¹⁰²

Armstrong a múlt felől tekint a jelenbe, az irányzat legjelentősebb teoretikusa, Anthony D. Smith éppen fordítva. Smith szerint a nemzetek kialakulásához a pre-modern etnikai csoportokat kell elemezni, ún. *ethnie*-ket, amelyek „egy megnevezett emberi népességet jelölnek, közös származással, mítoszokkal, történelemmel, kultúrával és egy bizonyos területhez való kötődéssel, és közös szolidaritással rendelkeznek”¹⁰³ Ezekből jöttek létre később modernizációs folyamatok eredményeképpen a nemzetek. Számára a modernizáció a kapitalizmust, a szekularizációt, a tömeges oktatás megjelenését jelenti. Ez az irányzat tehát elismeri a modernitás jelentőségét, de a nemzetek gyökereit mégis a pre-modernitásba helyezi. Smith-nél a nemzet „az emberek egy csoportja, amely közös és megkülönböztető kulturális elemek, egy egységes gazdasági rendszer, a közösség minden

¹⁰¹ ARMSTRONG, John A. (1982): *Nations before Nationalism*. The University of North Carolina Press.

¹⁰² ARMSTRONG, John A. (1982): *Nations before Nationalism*. The University of North Carolina Press

¹⁰³ SMITH, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford, p.2.

tagjára kiterjedő állampolgári jogok és kötelezettségek birtokosa, illetve a közös tapasztalatokból és területbirtoklásból eredő szolidaritás érzéssel rendelkezik”¹⁰⁴

Az etno-szimbolisták is számos kritizálója akadt. Smith önmaga is megfogalmazza az irányzat kritikáját, és kiemeli a múltba visszatekintő szemlélet hiányosságait. Breuilly szerint ebben az irányzatban az intézmények és a struktúrák szerepe alábecsült.¹⁰⁵ Véleményem szerint annak ellenére, hogy elméleteik konzisztens magyarázattal szolgálnak a kulturális és etnikai elemeknek a nemzetfejlődésben betöltött szerepéről, és a konceptualizáció is fontos érdemük, az etno-szimbolisták elméleteinek legnagyobb hiányossága az idő dimenzióhoz való viszonyulásuk. A nemzetnek a múltban az általuk vallott szoros eredeztetése, megakadályozza a fiatal struktúrák, kitalált szimbólumok jelentőségének a megértését.

A nemzet és nacionalizmus másik fő irányzata a *modernisták* csoportja, akik a nemzet modernitását vallják, és a nemzetet, mint modern koncepciót határozzák meg. A teóriák összefoglaló művei sokszor a modernistákkal, és legtöbbször Ernest Gellnerrel kezdik a diszciplína elméleteinek a tárgyalását, kis túlzással élve minden második témában írt cikk, szakdolgozat, könyv stb. Gellner nemzet definíciójával indít. Ez azért van, mert számos perennialista és ethno-szimbolista elmélet a modernista elméletek kritikájaként íródott meg, legtöbbször időben később. Én nem Gellner téziséből indultam ki, mert az értekezés a jövőbe tekint, a poszt-nemzeti identitás elméletét alkotja meg ezért logikusabbnak tartottam a pre-modern, modern, poszt-modern kronológiai vonalat követve tárgyalni a nemzet és nacionalizmus elméleteit.

Számos szerző tartozik a modernisták közé, azonban nem mindig különíthetünk el alirányzatokat. Ernest Gellner, aki a modernista teória atyja, önmaga külön irányzatot képvisel, a nemzetek kialakulásának elméletét az industrializációhoz és ehhez kapcsolódó kulturális kihíváshoz köti.¹⁰⁶ Gellner 1964-ben kifejti, ahogy az egyenlőtlen modernizációs folyamatok kapcsán a tradicionális szerepkategóriák megkérdőjeleződnek, a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyok következtében nagy tömegek áramolnak a városok felé, ahol a közös nyelv lesz a közöttük összekötő kapocs, vagyis a

¹⁰⁴ SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York.

¹⁰⁵ SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York, p.197.

nyelv válik a társadalom „összekötő cementjévé”. Az újonnan a városokba áramló tömegek és a városi lakosok között konfliktusok alakulnak ki. Az értelmiség vezető szerepének következtében pedig ezek a konfliktusok nacionalista mozgalmakká transzformálódnak.¹⁰⁷ Később a *Nemzetek és Nacionalizmus* könyvében szintén a modernizációhoz, de már nem a nyelvhez, mint kulturális összekötő kapoccsal, hanem a standardizált tömeges oktatás kialakulásával magyarázza a nacionalizmus kialakulását. Érvelése a következő: A tradicionális agrár-társadalmakban nem létezett nacionalizmus, mert a társadalomban a kultúra csupán kevesek, egy szűk elit birtokában volt, akik a hatalmi struktúrák révén, a társadalom élén álltak. Amikor azonban a társadalom az industrializáció és a kapitalizmus igényeiből fakadóan az állandó gazdasági növekedés elérése felé haladt, szükséges lett egy képzett munkaerőre. Erre a kihívásra válaszolt az állam a tömegkultúra és a tömeges oktatás létrehozásával. Az állam szelektált a már meglévő kulturális elemekből, elfeledett nyelvekből, tradíciókból és létrehozott egy standardizált kultúrát. A nacionalizmus tehát a homogenizált, államok által politikailag megteremtett tömegkultúra révén alakult ki, a már meglévő államokban. Gellner szerint a „nacionalizmus egy politikai elv, a politikai legitimáció elmélete, mely szerint a nemzeti és politikai határok egybeesnek.”¹⁰⁸

Gellner teóriáját is sokan kritizálták. Egyik legösszefüggőbb kritikai olvasatát, Smith-től kaphatjuk, aki maga is Gellner tanítványa volt. Smith szerint a gellneri tézis legnagyobb hiányossága, hogy a német romantikus nacionalizmus értelmezésén alapszik, és ebből adódik a nacionalizmus kulturális magyarázata. Smith bírálja Gellnert a miatt is, hogy a premodern történelmi, etnikai és kulturális tényezők létezésének nem szentel megfelelő figyelmet, és számára ezek a tényezők csupán egy olyan halmazt jelentenek, amelyből a nacionalista elit kiválaszthatja a neki tetsző és megfelelő elemeket. Szerintem Gellner elméletének a legnagyobb hiányossága, hogy a modernitást komplex folyamatait csupán az industrializációra szűkíti. A modernitás kapcsán, ugyanis az industrializáció materiális folyamatán kívül olyan fontos folyamatoknak, mint a felvilágosodás szellemi mozgalma, a modern képviselői demokrácia kialakulása és a választójogi törvény

¹⁰⁶ GELLNER, Ernest (1964): *Thought and Change*. Weidenfeld and Nicolson, London.

¹⁰⁷ GELLNER, Ernest (1964): *Thought and Change*. Weidenfeld and Nicolson, London.

¹⁰⁸ GELLNER, Ernest (1983): *Nations and Nationalism, New Perspectives on the Past*. Blackwell Publishers, Oxford, p.1.

kiterjesztése is szerepet kellett volna kapniuk az elemzésében. Nyilvánvaló, hogy ezek a miatt maradtak ki, mert a polgári (civic) kötődések a német romantika nacionalista mozgalmi miatt nem kerülhettek előtérbe. Gellner, valóban a német romantika nacionalizmusának magyarázatát adja, de ha ennek tudatában olvassuk a könyvét, akkor az elmélete a német romantika nacionalizmusának konzisztens elemzését nyújtja. Gellnernél a nacionalizmus és modernitás időben szorosan összekapcsolódik, tehát a nacionalizmus a modernitás elmúlásával is más formát ölt majd. Elméletének ez a következtetése egyébként megegyezik a marxista elméleteknek a nacionalizmus jövőjével kapcsolatos jóslatokkal. Gellner szerint a késő ipari társadalmakban a „nacionalizmus létezni fog ugyan, de egy tompított, kevésbé heves formában.” Tehát a gellneri elmélet másik fontos hiányossága, hogy az idődimenzióhoz történő statikus kötődése megakadályozza a poszt-modern folyamatok elemzésének a lehetőségét.

Tom Nairn¹⁰⁹ és Michel Hechter¹¹⁰ az egyenlőtlen fejlődésre alapozott elméleteikkel külön irányzatot képeznek a modernista irányzaton belül. Elméleteikben a marxista ideológia centrum-periféria fejlődésmodell téziseire építenek. Nairnra Wallerstein is jelentős hatással volt, ezért elméletében a világtörténelemre fókuszál, számára a nacionalizmus egy szubjektív, romantikus jelenség, példaként a 19. századi német, olasz, skót, katalán nacionalizmusokat hozza fel. Szerinte a kapitalista fejlődés következtében centrumok és perifériák jöttek létre. A nacionalizmus a perifériákon jelentkezik először, mert az elitek a nyelv és a kultúra segítségével mobilizálják a tömegeket, és így egy nem társadalmi osztályok által meghatározott közösség jön létre.¹¹¹ Hechter elméletének is fontos része egy egyenlőtlen fejlődés, ő azonban már nem a világtörténelemre koncentrál, hanem Nagy-Britannián belül vizsgálja Wales, Írország és Skócia nacionalizmusát. Szerinte ugyanis Nagy-Britanniában az egyenlőtlen fejlődés miatt kialakult a belső kolonizáció, és az említett régiók, mint belső gyarmatok jöttek létre.¹¹²

¹⁰⁹ NAIRN, Tom (1977): *The Break-Up of Britain*. New Left Books, London.

¹¹⁰ HECHTER, Michael (1975): *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development 1536-1966*. Routledge and Kegan Paul, London.

¹¹¹ NAIRN, Tom (1977): *The Break-Up of Britain*. New Left Books, London.

¹¹² HECHTER, Michael (1975): *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Routledge and Kegan Paul, London.

Az egyenlőtlen fejlődés teoretikusait számos kritika érte, főleg azért mert sokak szerint a nacionalizmust nem lehet egyetlen aspektus a gazdasági fejlődésbeli különbségekkel magyarázni. Ozkirimli azt is megemlíti, hogy az elméletek sokszor nem is valós tényekre épülnek, és például a katalánok, vagy a baszkok térségük fejlett nemzetei.¹¹³ Orridge, szerint is redukcionista a nacionalizmust az egyenlőtlen fejlődéssel magyarázó teóriák, hiszen olyan fontos tényezőket, mint nyelv, kultúra nem vesznek figyelembe. Walker Connor szerint, ha Nairn és Hechter elméleteiből indulunk ki, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a gazdasági különbségek megszüntetésével az etnikai és nemzeti konfliktusok is megszűnnek, amely azonban nem mindig van így. Connor szerint a gazdasági dimenzió csupán katalizátora lehet a nacionalizmusnak, de nem egyedüli forrása.¹¹⁴ Én is egyetérték az elméletek redukcionizmusával, hiszen számos olyan példát lehet említeni, ahol a nacionalizmus igen fejlett térségekben alakult ki, ilyen például az angol vagy francia nacionalizmusok, de a skandináv nacionalizmusokat is meg lehet is említeni. De Nairn és Hechter téziseinek nagyon fontos előnye a gazdasági dimenzió előtérbe kerülése. A gazdasági dimenzió alkalmas egyes nacionalizmusok magyarázatára, de semmiképpen sem alkalmas minden nacionalizmus megértésére. És, mint azt az empirikus részben látni is fogjuk, a gazdasági dimenzió az európai uniós identitás alakulásában, és a „mi” és az „ők” kategóriájának elkülönítésében fontos szerepe lesz.

Elie Kedourie is külön irányzatot képvisel a nemzeti mozgalom ideologikus teóriájával.¹¹⁵ Szerinte a politikai ideológiák megjelenése a francia felvilágosodás és forradalom idejében modern európai jelenség. Ilyen ideológia a nacionalizmus is és a szocializmus mellett ez a másik legerősebb ideológia. „A nacionalizmus ideológiája azonban nem a gazdasági fellendülés és a jó és őszinte kormányzás garanciája.”¹¹⁶ Ennek az „ideológiai megszállottságnak” ez egyik legnagyobb győzelme nemzeti önrendelkezés

¹¹³ ÖZKRIMILI, Umot (2000): *Theories of Nationalism, A Critical Introduction*. Macmillan Press Ltd., London, p.92-98.

¹¹⁴ CONNOR, Walker (1984): Eco- or ethno-nationalism, *Ethnic and Racial Studies* 7, p. 342-359.

¹¹⁵ KEDOURIE, Elie (1993): *Nationalism*. Fourth, expanded edition, Blackwell, Oxford, Cambridge. (first edition in 1960, London)

¹¹⁶ KEDOURIE, Elie (1993): *Nationalism*. Fourth, expanded edition, Blackwell, Oxford, Cambridge, (first edition in 1960, London), Bevezetés xviii.

megvalósítása.¹¹⁷ Kedourie valóban egyedülálló magyarázatát adja a nacionalizmusnak a modernitás irányzatán belül, azonban a nacionalizmusnak, és tézise nagyban hozzájárul a nemzeti önrendelkezés utópiájának a megértéséhez, azonban a nacionalizmus ideológiaként való felfogása szintén leszűkítő, és megakadályozza a nacionalizmus, mint mozgalom, szellemi irányzat és minden olyan cselekedet, amely a nemzethez való tartozás kifejeződéseként nyilvánul meg.

Ezeken kívül még két fontos alirányzata van a modernista elméleteknek, amelyek a téma szempontjából még inkább relevánsak, a *konstruktivisták* és a *modern állam és nemzet egységét* valló teóriák.

A *konstruktivisták* szerint a nemzet elképzelt, megkonstruált entitás. Eric Hobsbawm-nak és Terence Ranger-nek a konstruált tradíciókról szóló művében, részletesen bemutatják, hogy a nemzetek fiatal konstrukciók, bármennyire is szeretnék antik múltjukat megmutatni. Ezért a nemzeteket nem lehet igazán megérteni, ha a tradíciók folyamatos újra fel-, és kitalálását nem vesszük figyelembe. Hobsbawm és Ranger szerint a nemzet, kreált entitás, amely „meglehetősen fiatal szimbólumokból és testre szabott diskurzusokból” áll.¹¹⁸ Hobsbawm és Ranger a konstruált tradíciókat a következőképpen definiálja „olyan gyakorlatok összessége, melyek általában nyíltan és hallgatólagosan elfogadott szabályok által meghatározottak, rituális és szimbolikus természetűek, és amelyek bizonyos értékek és viselkedési normákat hívatottak az egyénekben rögzíteni, és amelyek a múlttal nyilvánvaló kontinuitásban állnak”.¹¹⁹ A konstruált tradícióknak számtalan példáját olvashatjuk a könyvben, mint például az 19. században az angol parlamentnek gótikus stílusban történő újjáépítését, vagy az „May Day” ünnepségeket, de az alumni szervezeteket is. Hobsbawm és Ranger kifejtik, hogy az új tradíciók kitalálása mindig új helyzetek teremtette kihívásokra adnak válaszokat, és voltak olyan korszakok a történelemben, amikor tömeges volt a tradíciók ki-, és

¹¹⁷ KEDOURIE, Elie (1993): *Nationalism*. Fourth, expanded edition, Blackwell, Oxford, Cambridge, (first edition in 1960, London), Bevezetés xviii.

¹¹⁸ HOBBSAWM, Eric & RANGER, Terence (1983): *Invention of Tradition*. Cambridge University Press, p.14.

¹¹⁹ HOBBSAWM, Eric & RANGER, Terence (1983): *Invention of Tradition*. Cambridge University Press, p.1.

feltalálása. Ilyen korszak volt például az 1870 és 1914 közötti periódus, amikor az elitek sokszor használták az új tradíciók teremtésének a stratégiáját.¹²⁰

Benedict Anderson magát is a konstruktivisták közé sorolja. A nemzet és nacionalizmus szerinte „egyfajta kulturális kreálmány”¹²¹. A képzelet, illetve a képzelt közösség elméletének fő koncepciója ez, amely egy új aspektus a konstruktivista irányzaton belül. Anderson szerint „a nemzet egy képzelt politikai közösség – elképzelt és alapjában behatárolt és szuverén.”¹²² Anderson szerint a nemzet és nacionalizmus két fő koncepció, a hallhatatlanság és a nyelv szerepének vizsgálatán keresztül érthető meg. Anderson szerint a nyomtatás és a nyomtatott termékek piacának a megjelenésével a történelmi hősök és események is közel kerülhettek az átlagemberhez. Azáltal, hogy az emberek a közös múltból olvashattak, kezdett kialakulni bennük egyfajta nemzeti tudatosság. Természetesen a nyomtatott médiumok piacának főszereplői az írók, lexikográfusok, zeneszerzők szerepe nagyon fontossá vált, hiszen ők írták meg az ókori történeteket és mesélték el a nemzet aranykorának legszebb időszakait.¹²³

A konstruktivisták teóriáit rengeteg kritika érte. Smith szerint, aki az irányzat legfőbb kritikusa, a konstruktivista tézis figyelmen kívül hagyja a tömegek szerepét és az ő rezonanciájukat a felülről jövő kezdeményezésekre. Smith szerint továbbá az elit nem szelektálhat önkényesen a kulturális elemekben, a múlt tradíciói közül, és az elmélet olyan fontos jelenségekre, mint a haza iránt érzett szenvedély, vagy egyes esetekben a hazáért vállalt halál sem ad magyarázatot. Smith szerint a fabrikációnak fontos határai vannak, melyek ezek az elméletek figyelmen kívül hagynak. Smith szerint Anderson elméletének azonban fontos eleme az „elképzelt entitás” tézise.¹²⁴ Szerintem a konstruktivista elméletek a nacionalizmus és a nemzetek kialakulásának és működésének, illetve a kollektív identitás fontos összefüggéseire világítanak rá. A politikában és a társadalomban sok olyan struktúra létezik, melyet először egy elit kitalált, megkreált, és

¹²⁰ HOBBSBAWM, Eric & RANGER, Terence (1983): *Invention of Tradition*. Cambridge University Press, p.14.

¹²¹ ANDERSON, Benedict (1991): *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, p.4.

¹²² ANDERSON, Benedict (1991): *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, p.6.

¹²³ ANDERSON, Benedict (1991): *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, 1991, p. 72-75.

¹²⁴ SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York, p.129-131.

amely csak később épült be a polgárok tudatába, és töltődött meg tartalommal. Sokszor nem kell, hogy egy szokás, tradíció mögött évszázados történelem álljon. A konstruálás pedig napjainkban a média és információs társadalom révén még könnyebbé, kötetlenebbé és gyorsabbá vált. Persze abban Smith-nek igaza van, hogy nem minden felülről jövő kezdeményezés válik szokássá, tradícióvá, de hogy melyik válik mégis azzá egyértelműen az nem múltban meglévő gyökereken múlik. Az empirikus rész az európai uniós állampolgárság, és a szimbólumok kapcsán ezt igazolni fogom.

A modernisták másik fontos alirányzata a *modern állam és nemzet egységét* valló teóriák. Ide tartozik Anthony Giddens¹²⁵, Michael Mann¹²⁶, John Breuilly¹²⁷ és Charles Tilly¹²⁸. Azt vallják, hogy állam és nemzet a modernitás együttes terméke, ezért a nemzet koncepciójuk szorosan összekapcsolódik az államisággal, és nemzetállami koncepció mellett érvelnek. A nemzet és nacionalizmus irodalmán belül ők képviselik a racionális, politikai diskurzust, és az esszencialisták által tárgyalt kulturális, származási, etnikai faktoroknak nem tulajdonítanak nagy jelentőséget. Mindhárom szerző teóriája épít a Max Weber állam definíciójára, ahol az állam egy bizonyos terület felett igazgatási és politikai hatalmat gyakorol.¹²⁹ Giddens számára a nemzet csak akkor létező kategória, ha „az állam adminisztrációs vonzáskörzete teljes mértékben kiterjed arra a területre, amelyhez kapcsolódóan a szuverenitása deklarálva van.”¹³⁰ Giddens ennél is tovább megy, számára a „nemzetállam univerzális politikai forma”.¹³¹ Michael Mann számára a „nemzet egy olyan közösség, amely meg akarja teremteni saját államát”¹³². Breuilly számára pedig a nacionalizmus egy politikai mozgalom, amely az állami hatalom gyakorlására irányul”¹³³

¹²⁵ GIDDENS, Anthony (1995): *The Nation-State and Violence*. Polity Press, Cambridge. *Governance*. Oxford University Press, Oxford.

¹²⁶ MANN, Michael (1995): *A Political Theory of Nationalism and Its Excesses* in PERIWAL, S.: *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest.

¹²⁷ BREUILLY, John (1993): *Nationalism and the State*. Manchester University Press.

¹²⁸ TILLY, Charles (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton & New Jersey.

¹²⁹ WEBER, Max: *Staatssoziologie*. Dincker und Humboldt, Berlin 1966.

¹³⁰ GIDDENS, Anthony (1995): *The Nation-State and Violence*. Polity Press, Cambridge. *Governance*. Oxford University Press, Oxford, p.

¹³¹ GIDDENS, Anthony (2000): *Globalisation*. Lecture at LSE, 15th Nov. 2000.

¹³² MANN, Michael (1995): *A Political Theory of Nationalism and Its Excesses*. in PERIWAL, S. (szerk.): *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest, p.44-64.

¹³³ BREUILLY, John (1993): *Nationalism and the State*. Manchester University Press, p.-1.

Tilly szerint a nemzetállamok Nyugat-Európában, mint egyedülálló szervezetek jöttek létre és nyugat-európa történelem a nemzetépítés folyamataként értelmezhető.¹³⁴

Ezt az irányzatot a leginkább a politikára korlátozódó fókusza miatt kritizálták. Smith leginkább az érzelmi és kulturális dimenziót hiányolja ezekből az elméletekből. Szerintem ezek az elméletek a nemzetállam, mint uralkodó elemzési egység mindenhatóságát tükrözik. A politikai aspektus alkalmazásával valóban sokat megtudhatunk a nemzetekről, nacionalizmusról és kollektív identitásról. A probléma az elméletekkel inkább az, hogy a nem állami politikai struktúrák létrejöttét és a nemzeti kötődésre gyakorolt hatásukat figyelmen kívül hagyja, azáltal, hogy a nemzetállam univerzális kategóriájában gondolkoznak.

4.2.4. Mit használjunk fel a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusból?

A primordialisták és a perennialisták elméletei, azon túl, hogy fontos aspektusokra hívják fel a figyelmet, nem segítik a poszt-nemzeti identitás teória megalkotását, hiszen számukra a nemzet időtlen kategória. Az esszencialisták közül az etno-szimbolisták teóriái annak ellenére, hogy a múlthoz kötődő etnikai gyökerek és közös mítoszok az elméletek statikusságát jelentősen megerősítik, bizonyos pontokon továbbfejleszthetőek, és hozzájárulhatnak egy poszt-nacionalista elmélet megalkotásához. Smith, aki ennek az irányzatnak legjelentősebb képviselője, fel is veti a poszt-nacionalista identitás dilemmáit. Smith egyébként is jelentősen hozzájárult az identitáselméleti irodalomhoz a nemzeti identitásról írott művével. Ebben a nemzeti identitást „közös történelmi területet, közös mítoszok és történelmi emlékezet, közös tömegkultúra, illetve közös gazdaság és minden egyes egyénre kiterjesztett jogok és kötelezettségek”-ként definiálja.¹³⁵

A modernista irányzatok közül a konstruktivista és a modern állam és nemzet egységét valló teoretikusok következtetései fontos részei lesznek a poszt-nemzeti identitás teóriájának. A paradox helyzet itt az, hogy habár Hobsbawm és Anderson a

¹³⁴ TILLY, Charles (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton & New Jersey.

¹³⁵ SMITH, A. D. (1991): *National Identity*. Penguin Books, London, p. 14.

konstruktivista elméleteikkel jelentősen hozzájárulnak egy poszt-nacionalista identitásstruktúra megalkotásához, ők saját maguk nem tudtak a modernitás kereteitől elszakadni. Hobsbawm meg is jósolja, hogy a modernitással együtt a nacionalizmus is meg fog szűnni.¹³⁶ Ugyanerre a következtetésre jut egyébként Ernest Gellner is.¹³⁷ Hasonló paradoxon jellemzi a modern állam és nemzet egységét valló elméletek szerepét: Annak ellenére, hogy a nemzetállam univerzális kategóriája mellett érvelnek, amely nem lehet része egy poszt-nemzeti identitás teóriának, a politikai szemléletük olyan új aspektust vitt a nemzet és nacionalizmus elméleteibe, amely új megvilágításba helyezheti ezeket.

Összességében tehát a nemzet és nacionalizmus diskurzus nagyban hozzájárult a közösség, a közösséget összetartó tényezők szociológiai, politikai, történelmi szerepének a megértéséhez, ugyanis a nemzeti identitások kialakulása is folyamat eredménye. A konstruktivista elméletek rávilágítanak arra is, hogy a nemzeti identitás fontos elemei a társadalmi struktúrák által létrehozott egységek. Azonban mivel itt a közösség, legtöbbször nemzet, az elemzés egysége, az egyén szerepe kevésbé hangsúlyos. Továbbá, mivel az elméletek a nemzetet, és nemzethez kötődő identitást az egyén más kollektív identitásai között első helyre teszik, és az identitások között hierarchiát feltételeznek, statikussá válnak. Így nem tudják a poszt-nemzeti közösséghez való kötődés teóriáját az elméleteik kiinduló premisszáinak megkérdőjelezése, megváltoztatása nélkül megalkotni.

4.3. Identitás állampolgárság megközelítésben

4.3.1. Állampolgársági koncepciók európai története

Az állampolgárság koncepció kialakulását az ókori görög és római városállamokhoz vezethetjük vissza. Ha az egyén a kiváltságosok közé tartozott, akkor már egy politikai közösség részeként vehetett részt a döntéshozásban, a közösség életében. Persze, a társadalomnak csak egy kisebbsége tartozott a kiváltságosok közé, és

¹³⁶ HOBBSAWM, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiskönyvtár.

¹³⁷ GELLNER, Ernest (1983): *Nations and Nationalism, New Perspectives on the Past*. Blackwell Publishers, Oxford.

a társadalom a jogok és kötelezettségek szempontjából csoportokra volt bontva, ahol például a jognélkülieknek semmilyen beleszólásuk sem volt a közösség életébe.

A görög gondolkodók közül Arisztotelész fogalmazta meg a görög városállamok állampolgárságának a koncepcióját. Arisztotelész szerint a polgárjogot a társadalom szélesebb rétegeire is ki kell terjeszteni, azonban a görög poliszban csak az lehetett teljes jogú polgár, aki elég vagyonnal rendelkezett, megfelelő szabadideje volt a politikában való részvételhez, és férfi volt. Arisztotelész szerint a polgárjog gyakorlásának éghajlati feltétele is volt, hogy túl nagy hidegben nem lehetett gyakorolni, mert mindenki a megélhetésével foglalkozik és túl nagy melegben sem, mert akkor az emberek hajlamosak a despotizmusra, valamint a tízezernél több polgár már akadály lehet a polgárjog gyakorlásának és a demokrácia működésének, hiszen ekkor már a polgárok nem is merik személyesen egymást.¹³⁸ A római gondolkodók közül Cicero foglalkozott polgárság és az egyén és az állam politikai közösségi viszonyainak vizsgálatával. Jelentős hatással voltak rá az ókori görög szerzők, ezért valójában a görög demokrácia megteremtését látta volna Rómában is követendőnek.¹³⁹ Mint ahogy Cicero ki is mondja „Civis Romanus Sum”, vagyis „Én Róma polgára vagyok”.¹⁴⁰

Az állampolgárság koncepció ma is használatos értelme a Felvilágosodás korában alakult ki, és a modernitáshoz kötődik. A modern territoriális államok kialakulásakor alakult ki az állampolgársági koncepció manapság is használatos tartalma, ahol a közösségi tagság egy pontosan körülhatárolt területhez kötődik. A territoriális államra mintapélda az 1789 és 1794 közötti Franciaország. A napóleoni hódítások megindulásával ugyanis szükségszerűen a francia territoriális állam is újradefiniálódik, és a politikai közösségben való tagság is.¹⁴¹ Az állampolgárság az egyén, a polgár (citoyen) és az állam közötti viszonyt jelenti. Azok az egyének, akik egy világosan körülhatárolt területen (államok határai) élnek, bizonyos az állam által számukra biztosított jogokat élveznek. Ugyanakkor az állampolgároknak kötelezettségei is vannak az állammal

¹³⁸ POLITIKAI FILOZÓFIÁK ENCIKLOPÉDIÁJA (1995). Politikatörténeti Alapítvány, Kossuth Könyvkiadó, p. 17.

¹³⁹ POLITIKAI FILOZÓFIÁK ENCIKLOPÉDIÁJA (1995). Politikatörténeti Alapítvány, Kossuth Könyvkiadó, p. 64.

¹⁴⁰ CICERO, Marcus Tullius (Kr.e 106-43): *In Verrem* in JAY, Anthony (1999): *Dictionary of Political Quations*. Oxford University Press, p.95.

¹⁴¹ A territoriális francia állam elemzését olvashatjuk például BRUBAKER, Rogers (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. University Press, Cambridge, Massachuttes.

szemben, mint például az adófizetés vagy háború esetén hadviselés. A felvilágosodás politikai filozófusai, például Locke meg is fogalmazták ennek a kapcsolatnak a szerződéses jellegét, vagyis azt, hogy mindkét oldalon (egyén és állam) kötelezettségekről és jogokról van szó. Rousseau pedig, amint azt az előző fejezetben is tárgyaltunk, megfogalmazta az állampolgárság lényegét: egy közös jóért való küzdelmet (általános akarat) és az állampolgárok aktivizmusát. Rousseau szerint, aki a republikánus eszme híve, a polgárok aktív és felelősségteljes részvétele a közösség életében csak akkor lehetséges, hogy ha a polgárok meg vannak arról győződve, hogy a polgártársaik nagy többsége szintén így fog cselekedni.

Az intézményes és jogi, a felvilágosodáskor született univerzális alapokon összekovácsolódott közösség hamarosan már más közösségi identitás-formáló eszközöket is igénybe vett, mint például a nyelvi, kulturális asszimiláció eszközeit, azért, hogy a közösségi összetartozást más irányból is megerősítse, és így az eredetileg jogi és intézményes alapú állampolgársági koncepció tartalmát kiterjessze. Franciaországban ez az állam megteremtése után a nemzetteremtést jelentette. Eugen Weber erről a folyamatról ír a „Peasants into Frenchman” című híres művében. Vagyis a territoriális államban is megindult az egyének más szempontból is közösséggé formálása, a különböző nyelvjárások, népi kultúrák, szokások egységessé, formalizálttá alakítása.¹⁴² Fontos itt megjegyezni, hogy ez a folyamat általában a domináns kultúrák és etnikumok erőltetett asszimilációs tevékenységét jelentette.

A német és sok más, például közép-, kelet-európai állam állampolgársági koncepciója nem a francia fejlődési utat követte. Itt az állampolgársági koncepció kialakulását megelőzte a nacionalista mozgalmak és a nemzethez etnikai, kulturális és nyelvi alapon nyugvó kötődés kialakulása és megerősödése. Ezekben az országokban tehát először nem a territórium jelöli ki a közösségi tagságot, hanem a kulturális, nyelvi és etnikai kötődések. Természetesen itt is létrejött a közösségi tagság territoriális meghatározottsága, de csak később. Amíg tehát a francia állampolgárság „állami-központú és asszimilatív, a német etno-kulturális és differenciáló”¹⁴³

¹⁴² WEBER, Eugen (1979): *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Chatto and Windus, London.

¹⁴³ BRUBAKER, Rogers (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. University Press, Cambridge, Massachuttes, Preface xi.

Ennek a fontos különbségnek a kifejeződése a nemzetközi jogban az állampolgárság kapcsán két különböző elv érvényesülése: a leszármazás elve (jus sanguinis), amely szerint az utód állampolgársága vérségi, vagyis a felmenőjének az állampolgársága alapján határozandó meg, illetve a területiség elve (jus soli), mely szerint az utód állampolgársága a születés helye alapján határozandó meg. Németországban sokáig széleskörű ellenállásba ütközött a területi elv bevezetése.

Brubaker a francia/angolszász és a német állampolgársági koncepciók, összehasonlításakor kitér a terminológiai különbségekre is. Hiszen míg a francia és az angol nyelvben a „nationalité” és a „citoyenneté”, illetve a „nationality” és a „citizenship” sokszor szinonimákként használatosak, addig a német nyelvben a a politikai közösséghez való tartozást kifejező és a nemzethez tartozást kifejező terminusok élesen elkülönülnek. Az előbbire vonatkozik a „Staatsangehörigkeit” vagy a „Staatsbürgerschaft”, az utóbbira a „Nationalität” és a „Volkszugehörigkeit.”¹⁴⁴ Az állampolgársági koncepciókban tehát a fejlődésbeli különbségek ellenére (állam-nemzet vs. kultúr-nemzet) az állam és a nemzet fogalma mindkét típus esetében idővel összekapcsolódott, azonban a kialakulásukkor meglévő különbözőségek máig megmaradtak.

A különbségek ellenére még egy fontos vonása volt az európai állampolgársági koncepciók történetének. Az időbeli eltérések ellenére, az egyenlők köre, vagyis azoké, akik az állampolgárság kapcsán bekerültek a „kedvezményezettek” körébe, állandóan nőtt. A választójog fokozatos kiterjesztése a nőkre ennek egyik fontos megvalósulása volt. Annak ellenére tehát, hogy a nemzetállam határai sokáig nem kérdőjeleződtek meg, a jogok tekintetében a történelem egy belső lineáris inklúziós folyamatot igazolt Európában. Az inklúziót tekintve az európai államoknak, Amerikától, Kanadától, a hagyományos bevándorló államoktól eltérően sokkal később kellett a bevándorlók inklúziójával megküzdeniük.¹⁴⁵ A franciák és az angolok esetében egy poszt-kolonialista bevándorlási politikát alkalmaztak, és alkalmazznak a mai napig, azonban ez a politika éppen olyan éles különbséget tesz a volt-gyarmatok bevándorló lakossága és a máshonnan érkező bevándorlók, mint az állampolgárok és a nem állampolgárok között,

¹⁴⁴ BRUBAKER, Rogers (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. University Press, Cambridge, Massachusetts, p.50.

¹⁴⁵ BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America, p.10.

és ezért a bevándorlók inklúziója és a társadalom nyitottsága mesze elmarad a tengerentúli államokétól.

4.3.2. Az állampolgársági koncepció ellentmondása - egyéni jogok vs. közösségi lét

Az állampolgárság ellentmondásai tehát születése után közvetlenül jelentkeztek. Az állampolgárság egyrészt az individuumra koncentráló, az egyének univerzális jogokat közvetítő koncepció. Ezek a jogok a demokrácia polgári és politikai jogai és később a szociális jogok. T.H. Marshall fogalmazta meg az állampolgárság máig használatos definícióját 1949-ben. Szerinte „az állampolgárság teljes tagságot jelent adott közösségben, ahol az egyének a közösség részeként saját sorsuk alakítói. Az állampolgárságnak különböző formái jöttek létre attól függően, hogy milyen politikai közösségről van szó.” Marshall 3 féle jogot különböztet meg: polgári, politikai és szociális jogokat.¹⁴⁶ Ezeket a jogokat azonban csak egy pontosan meghatározott közösség individuumai élvezik, a nemzetállam állampolgárai, pontosan körülhatárolt és definiált keretek között és módon. Ez tehát ideáltipikus esetben is a liberális demokrácia nemzetállami keretek közötti megvalósulása. Tehát az állampolgárságra egyszerre igaz a demokrácia értékeinek és a jogoknak az univerzális, vagyis mindenkire kiterjedő érvényesülése, de a partikularizmus is, vagyis a „a mindenki” körének behatárolása, annak kijelölése, hogy kik élvezhetik ezeket. Míg kezdetben a liberális demokrácia értékeiért és a nemzeti egységért folytatott harc tehát egyes európai nemzeteknél (franciák, angolok) kéz a kézben haladt, hamarosan ezek ellentmondásba kerültek. Más nemzeteknél (németek), a liberális demokrácia megteremtése és a nemzeti mozgalom már a kezdetektől ellentmondásban volt.

A mai teoretikusok közül ezt Beiner úgy fejezi ki frappánsan, hogy „a liberalizmusnak igaza van akkor, amikor a nacionalizmus anomáliáit diagnosztizálja, de ugyanúgy igaza van a nacionalizmusnak, amikor a liberalizmus anomáliáival teszi

¹⁴⁶ MARSHALL, T.H. (1964): *Citizenship and Social Class* in MARSHALL, T.H.: *Class, Citizenship and Social Development*. Doubleday, New York (first published in 1949), p.78.

ugyanest.”¹⁴⁷ A politikai filozófia klasszikusai is felismerték ezt az ellentmondást. John Stuart Mill és Lord Acton már tárgyalt híres vitája éppen a nemzeti és az intézményes határokról szól. Míg Mill szerint a képviseleti kormányzás és a szabad intézmények működéséhez elengedhetetlen, hogy „a kormányzati és nemzeti határok” egybeessenek.¹⁴⁸ Lord Acton a „különböző nemzetek egy állam határain belüli” együttélését határozza meg a civilizálódott lét feltételeként.¹⁴⁹ A politikai filozófia számára kulcsfontosságú kérdés volt az egyén és a politikai közösség (politikum) viszonyának meghatározása, és sok teoretikus hangsúlyozza a fenti ellentmondást. A liberális demokrácia két alapvető eszményének, a szabadságnak és az egyenlőségnek az ellentmondása is számos szerző munkájában szerepel. Tocqueville szerint ugyanis az „egyenlőség a zsarnoksággal és a szabadsággal is összeférhet.”¹⁵⁰ Tocqueville érvelése a következő: a demokratizálódási folyamat az egyének atomizálódásához, egyenlővé válásához és a társadalom centralizációjához vezet. Azonban az egyenlősödési folyamat következtében a többség, rá akarja kényszeríteni a saját értékeit, szokásait, kultúráját a kisebbségre, amely sokszor éppen a művelt intellektuális réteget jelenti. Tehát az egyenlőség a szabadság kárára valósul meg. Tocqueville szerint az egyéneknek minden eszközzel küzdeniük kell a többség zsarnoksága ellen.¹⁵¹ Michael Freedén például a következőképpen fogalmaz: „a szabadság és a társadalmi lét (vagyis, hogy az egyén a társadalmi közösség tagja), ugyanannak a liberalizmusnak a két oldalát mutatják, és ez a kettősség valamennyi teoretikusnál megtalálható, azonban abban különbség van, hogy egyik vagy másik milyen mértékben hangsúlyozza az előbbit vagy az utóbbit.”¹⁵² Mint láttuk az angol Millnek és a francia Toqueville-nek a szabadság, jelenti elsősorban a liberalizmust. A kortárs amerikai szerzők azonban másképp értelmezik a liberális demokráciát. John Rawls számára például az egyenlő lehetőségek biztosítása a fontosabb, hiszen csak így valósítható meg a társadalmi igazságosság.¹⁵³ Ronald Dworkin is úgy véli, hogy a demokráciában a

¹⁴⁷ BEINER, Ronald (1995): *Theorizing Citizenship*. State University of New York Press. New York, p. 16.

¹⁴⁸ MILL, John Stuart (1865): *Considerations on Representative Government*. Longman, London, p. 297.

¹⁴⁹ ACTON, Lord: Nationality in LUDASSY Mária (1991): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Atlantisz, Budapest, p. 120-153.

¹⁵⁰ TOQUEVILLE, Alexis de (1835-40): *Az Amerikai Demokrácia*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.

¹⁵¹ PACZOLAY Péter és SZABÓ Máté (1992): *A politikaelmélet rövid története*. Budapest, p.177-179.

¹⁵² FREEDEN, Michael (1996): *Ideologies and Political Theory*. Clarendon Press, Oxford, p.151.

¹⁵³ RAWLS, John (1971): *Az igazságosság elmélete*. Osiris Könyvtár, Budapest, 1997.

szabadság és egyenlőség közül az egyenlőség a konstitutív eszme, vagyis annak megvalósítása mindenek felett való.¹⁵⁴

Összefoglalva tehát az állampolgárság az egyén és állam közötti jogi, politikai, viszonyt jelenti, amelyből mindkét oldalon jogok és kötelezettségek eredeztethetőek. Azonban annak kijelölése, hogy kik tartoznak a politikai közösségbe, vagyis ez a viszony kikre terjed ki, már vita tárgyát képezi. A politikai filozófia írásaiban az univerzalizmus-partikularizmus, a liberalizmus-nacionalizmus, a szabadság-egyenlőség dichotómiák mind az individuum és közösségi lény ellentmondását fejezik.

4.3.3. Poszt-nemzeti állampolgárság? – Kihívások

Az állampolgársági koncepció már a születésétől fogva ellentmondások forrása. Amíg a nemzetállam az európai történelem és politika legfontosabb szereplője volt, az állampolgársági koncepció a felvilágosodás korában kialakult definíciója alapjaiban nem változott. Ennek legfőbb oka, hogy a nemzetállami lét európaiságunk egyik legfontosabb eszméje, a nemzeti és állami határok egybeesését fejezi ki, amely ha az európai történelemre visszatekintünk, akkor a valóságban sohasem valósult meg, mindig utópia maradt. Azonban egy olyan utópia, amelynek megteremtéséért az erőszakos asszimiláció, lakosság-csere, kitelepítések, de a népirtás is az adott korban alkalmazható eszközöknek látszottak. Ezt a történelmi és politikai adottságot csak erősítette, hogy az idők során létrejött intézményi és jogi struktúrák a nemzetállamra, 18.-19. században definiált állampolgársági koncepcióra építettek. Fontos itt megjegyezni, hogy a nemzetközi jog és politika máig fennálló rendszere is, amely valójában a két világháború közötti időszakban kristályosodott ki, a nemzetállami struktúrára épít, vagyis az államhatárok által meghatározott közösséget privilegizálja. Ezt az utópiát fejezi ki maga a „nemzetközi kapcsolatok” fogalma is, amely nem „állam-közi kapcsolatoknak” hívja magát, ugyanakkor államok közötti folyamatokat jelent. A nemzetállam, mint európaiságunk fontos része mai napig megtartotta pozícióját, mind a gyakorlati politikában, mind pedig

¹⁵⁴ DWORKIN, Ronald (1978): *Liberalism is Public and Private Morality* in LUDASSY, Mária (1992): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II*, Atlantisz,.

az elemzések fontos alapegységeként, akkor is ha az egyén és a közösség viszonya jelentősen átformálódott a 18-19. század óta.

A meglévő struktúrákra, amelyek erősítették a nemzetállami és nemzetközi rendszer statikusságát, a 20. században olyan gazdasági, politikai, demográfiai, jogi és információs folyamatok hatottak, amelyek elkezdtek őket belülről és kívülről is feszíteni. A gazdaságban a transznacionalizáció révén, vagyis az államhatárokon túlmutató nemzetközi gazdasági tevékenység, kereskedelem illetve a tőkepiacok nemzetköziesedése következtében a kapitalizmus Adam Smith-i nemzetgazdasági keretei egyre kevésbé váltak alkalmasak a tényleges folyamatok leírására. A világháború okozta kollektív félelem és biztonságigény olyan nemzetközi lépéseket eredményezett, mint a Népszövetség, majd az ENSZ, mint nemzetközi szervezetek létrejötte, vagy olyan regionális blokkok, mint az EK kialakulása. A nemzetközi jogban olyan univerzális doktrínák létrejötte, mint az emberi jogok, vagy a környezet értékeinek védelme, is azt eredményezték, hogy a gyakorlati élet létrehozta a nemzetállamoktól különböző kereteket (lokális, regionális, poszt-nemzetállami szinten), a felmerülő kihívások megválaszolására és a problémák orvoslására. A bevándorlás és a migrációs folyamatok pedig a nemzetállamhoz kötődő közösségi tagság egyértelmű meghatározását tették kérdésessé. Közhelyszámba megy továbbá az a felismerés is, hogy információs társadalom vívmányai, a számítógép, az internet és a telekommunikációs innováció szintén átszelték/átszelik a nemzetállamnak a kultúra egyes dimenziói feletti hatalmi kontrollját. 20. században a nemzetállam önértelmezése szempontjából a legnagyobb kihívást azonban a nemzeti önrendelkezés doktrínájának meghirdetése jelentette. A nemzeti önrendelkezés utópiájával a 20. század nem tudott mit kezdeni, azonban a nemzeti önrendelkezés körüli diskurzus felhívta a figyelmet a jogok és kötelezettségek rendszerének az egyén és nemzetállam közti viszony átgondolására.

Az I. Világháború után Woodrow Wilson meghirdette a nemzetek önrendelkezését egy új világrend megalkotásának a reményében. A wilsoni rendezés következtében Közép-Európában új nemzetállamok jöttek létre. Azonban ezekben a nemzetállamokban a nemzeti és állami határok nem estek egybe, vagyis az eredeti wilsoni cél, homogén nemzetállamok létrehozása nem valósult meg. Ezt a problémát a szövetségesek a Kisebbségi Szerződések bevezetésével kívánták orvosolni, azonban a

tárgyalások kapcsán hamarosan rádöbbenek, hogy az újonnan létrejött államok sem kívántak „államot vagy államokat” létrehozni saját államukban, és a nemzeti önrendelkezésre, mint a történelmi igazság egyszeri és csak rájuk vonatkozó elvére tekintettek, és eszük ágában sem volt az újonnan szerzett állami szuverenitásuk egy részéről a kisebbségek javára lemondani.¹⁵⁵ Később ugyan a wilsoni tervet, még az amerikai Kongresszus is leszavazta, azonban az ideológia hatása az egész 20. századra kivetítődött. Az újonnan létrehozott államok, mint például Masaryk Csehszlovákiája, a wilsoni ideológiát használták fel a kirekesztő nemzetteremtésük legitimációjához. Az új államok új módszereket hoztak létre a heterogenitás megszüntetéséhez. A lakosságcserék általánosan elfogadott módszerekké váltak. De a Náci politikának is fontos része volt a nemzeti önrendelkezés jegyében a kelet-, és közép-európai nemzetek revizionista törekvéseinek a támogatása.¹⁵⁶ A második világháború után a dekolonizáció és az emberi jogok egyetemes mozgalmának a következtében a nemzeti önrendelkezés doktrínája ismét előtérbe került. A gyarmati sorsból felszabadult népeket és az újonnan létrehozott államokat mind a nemzeti önrendelkezés megvalósulásának a jegyében ünnepelte a világ. A wilsoni doktrína az ENSZ dokumentumokban kodifikálódott, azonban úgy, hogy a „nemzeti” előtag nem került be a jogi szövegekbe. Az ENSZ a „népek önrendelkezését” hirdette, nyitva hagyva ezzel a kérdést mindenkinek arra vonatkozólag, hogy kiket ruház fel ezzel a joggal.¹⁵⁷ A dekolonizáció időszakában a szecesszió is legitimalizálódott, de csak úgy, hogy további határváltoztatások nem lehetségesek.¹⁵⁸ Az ‘uti possidetis juris’ formula biztosította, hogy a korábbi közigazgatási határokat figyelembe kell venni az új határok megalkotásakor, tehát nem a nemzeti határok megteremtése volt a cél.¹⁵⁹ A gyarmati felszabadítás tehát a nemzeti önrendelkezés ambivalens megvalósulását hozta. A poszt-kommunista időszak azonban újra felvette a nemzeti önrendelkezés kérdését. A legnagyobb kihívást a volt jugoszláv köztársaságok, Szlovénia és Horvátország elismerése jelentette, ugyanis a Balti államok kiválása, vagy a német egység

¹⁵⁵ MACARTNEY, C.A. (1934): *National States And National Minorities*. Oxford University Press, p. 283.

¹⁵⁶ JACKSON PREECE, Jennifer (1998): Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms. *Human Rights Quarterly* 20, p.817-842.

¹⁵⁷ Például: International Covenant on Civil and Political Rights, Article 1, 1966.

¹⁵⁸ THIERNY, Stephen (1999): In a State of Flux: Self-Determination and the Collapse of Yugoslavia. *International Journal of Minority and Group Rights*, Volume 6., No. 1/2, 1998/99, p.204.

megvalósulása esetén korábbi jogi dokumentumokra lehetett hivatkozni és bizonyítani, hogy ez utóbbiak esetében csak egy történelmileg most megvalósuló állami egységről, vagy a korábban már független államoknak a diktatúra alóli felszabadulásáról van szó. De Szlovénia és Horvátország esetében ez nem így volt. Az Európai Unióban is hatalmas vita kerekedett, hiszen úgy tekintettek e két ország elismerésére, mint egy jól működő föderális államból szecesszió útján új államok keletkezésére. Az erős német támogatás miatt az Európai Unió végül is elismerte Szlovéniát és Horvátországot, azonban ez a politikai döntés megosztotta az uniós politikai elitet és a közvéleményt is, hiszen, mint az akkor Konrád találóan összefoglalta: „A nyugati demokratikus racionalizmus örvendezve fogadja, hogy a katalánok, vagy a baszkok nem válnak kik Spanyolországból, a korzikaiak Franciaországból, a skótok Nagy-Britanniából és úgy tekint a svájci vagy a német föderalista államokra, mint a politikai bölcsesség megvalósulásaira, ugyanakkor támogatta Jugoszlávia felbomlását.”¹⁶⁰. Vagyis 1991-ben is a történelem egyszeri és kivételes esetéről volt szó. A nemzeti önrendelkezés kérdése az Iraki háború kapcsán megint kihívás elé állíthatja a nemzetközi politikát, ugyanis a kurdok államának a létrehozása a nemzeti önrendelkezés doktrínájának érvényesülésével legalább annyira legitimalizálható lenne, mint a kilencvenes évek elején a volt jugoszláv tagállamok kiválása.

A nemzeti önrendelkezés tehát továbbra is utópia maradt, azonban olyan tanulságokkal, melyek segíthetik az állampolgárság koncepciójának az átgondolását is. A nemzeti önrendelkezés 20. századi története megmutatta, hogy a nemzetállam, vagyis az állam és a nemzet határainak egységét kifejező fogalom a valóságban nem létezik. Ha egy közösség a nemzeti egység megteremtését tűzi ki célul, akkor az állam érdekei sérülhetnek, ha az állam egységét, akkor valamely nemzet érdekei. A nemzeti önrendelkezés és az állami szuverenitás tehát csak a kétértelmű jogi dokumentumokban, deklarációkban egyeztethető össze. A nemzeti és állami határok egybeesése a legtöbb országban sohasem valósult meg és olyan kísérletek, mint lakosságcsere, kitelepítések vagy genocídium szerencsére egyre szélesebb körben elfogadhatatlan módszerekké váltak

¹⁵⁹ Például: BOKORNÉ SZEGŐ Hanna, *Nemzetközi Jog (International Law)*, Aula Kiadó, Budapest, 1997.

¹⁶⁰ KONRÁD, György (1999): *A jugoszláviai háború (és ami utána jöhet). Jegyzetek 1999-ben márciustól júniusig*, Palatinus, p.7.

a heterogenitás leküzdésére. A heterogenitás elfogadottabbá, a közösségi tagság differenciáltabbá vált. Manapság egy állam keretei között élnek a domináns nemzethez tartozók, kisebbségek, bevándorlók és menekültek több generációja, az is előfordul, hogy az egyének egy csoportja az államon belül valósította meg az önrendelkezését, vagyis területi autonómiát is gyakorol. A heterogenitást tovább színesítik az állam területén tartósan, vagy ideiglenes élő egyének, akik munka, tanulás vagy egyéb tevékenység miatt tartózkodnak az adott országban.

Egy jövőbeni állampolgárság és identitás koncepcióknak ezekre a kihívásokra kell választ adniuk. Ennek megfelelően az állampolgársági koncepció újradefiniálása is szükségyszerű, hiszen a fenti folyamatok hatására az egyént ma már kötelezettségei és jogai nem csak államához, hanem más közösséghez, közösségekhez is kötik. Azonban az elmélet megalkotása nem könnyű feladat. Beiner, aki azok közé a szerzők közé sorolható, akik kísérletet tettek az állampolgársági teóriák szintézisére, a könyvének bevezetőjében azt írja: „Sajnálom, de be kell vallanom, hogy nem vagyok birtokában egy új állampolgársági teóriának (bárcsak birtokában lennék).”¹⁶¹ Ennek az lehet az oka, hogy az állampolgársági koncepció új poszt-nemzeti koncepciója megalkotásakor új struktúrák keletkezésének, mint például az európai uniós állampolgárság, és a régiéik helyenként változatlan, máshol megszűnő, átformálódó együttélésének vagyunk tanúi. Ennek ellenére nem szabad az állampolgársági koncepció tudományos elemzésével felhagyni. Annál is inkább, mert olyan új jelenségek, mint az európai állampolgárság vizsgálata, mintegy kutatólaboratóriumként szolgálhat a poszt-nemzeti állampolgárság és identitás elméleti alapjainak a letételéhez.

Az állampolgársági koncepciók kapcsán két fő irányzat létezik: a szkeptikusok és a poszt-nemzeti állampolgárság támogatói.

A *szkeptikusok* amellet érvelnek, hogy az állampolgársági koncepció értelmét veszti, ha az államtól különböző közösséghez kötődik. Linklater a territorialitást hozza fel, mint legfőbb ellenérvet egy poszt-nemzeti állampolgársági koncepció ellen. Szerinte ugyanis a területiség államhoz kötött. Elveti azt a kanti gondolatot, miszerint az egyének a közösségen kívüli tagokkal szemben is van felelősségérzetük és kötelezettségeik.

¹⁶¹ BEINER, Ronald (1995): *Theorizing Citizenship*. State University of New York Press. New York, p. 12.

Linklater szerint a valóságot inkább a hegeli gondolat tükrözi, aki a kozmopolitizmust alapjaiban elvette.¹⁶² David Miller szintén amellel érvel, hogy az állampolgárság a nemzethez való tartozáshoz kötött. Rousseau republikánus eszméjére építi fel teóriáját, amely szerint a polgárok aktív és felelősségteljes részvétele a közösség életében csak akkor lehetséges, hogy ha a polgárok meg vannak arról győződve, hogy a polgártársaik nagy többsége szintén így fog cselekedni. Miller szerint ez a fajta lojalitás és bizalom csak az egy nemzethez tartozóknál van jelen, és szerinte is territóriumhoz kötött az állampolgárság. Továbbá mivel ez egy értékes státusz, ezért ha a közösségen kívüliek is élveznék, akkor a közös bizalom és legitimáció kérdőjeleződne meg.¹⁶³

A poszt-nemzeti állampolgársági koncepciók mellett, és a klasszikus állampolgársági koncepciók újra értelmezése mellett is számos szerző érvel. Ezeket négy fő csoportra lehet bontani.

A *multikulturalizmus* hívei, a demográfiai változásokra és migrációs trendekre alapozva, a multikulturális állam és ennek megfelelően egy olyan állampolgársági koncepció mellett érvelnek, amelynek már nem feltétele a nemzet és állam határainak egybeesése. Will Kymlicka ennek megfelelően a különböző csoportoknak és kisebbségeknek juttatott, különböző jogok rendszerében, és a liberális demokráciák gondosan kidolgozott kisebbségi jogaiban látja ennek az újfajta állampolgárságnak a tartalmát.¹⁶⁴ Yael Tamir¹⁶⁵, Michael Walzer¹⁶⁶ is hasonlóan vélekednek a multikulturalizmusról. Tariq Modood ebben odáig elmegy, hogy egy multikulturális európai szuperállamról beszél, amely lehetőséget nyújt az etnikai homogenitás, mint állampolgársági feltétel felőli elmozdulásra.¹⁶⁷

A szerzők egy másik csoportja a poszt-nemzeti állampolgárságot *strukturális oldalról* közelítik meg, és a jelenlegi politikai szféra bármelyik szintjén olyan

¹⁶² LINKLATER, Andrew (1999): *Cosmopolitan Citizenship* in HUTCHINGS, Kimberly: *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd., London, p. 35-59.

¹⁶³ MILLER, David (1999): *Bounded Citizenship* in HUTCHINGS, Kimberly (1999): *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd., London, p. 60-80.

¹⁶⁴ KYMLICKA, Will (1995): *Multicultural Citizenship*. Clarendon Press, Oxford.

¹⁶⁵ TAMIR, Yael (1993): *Liberal Nationalism*, Princeton.

¹⁶⁶ WALZER, Michael (1982): *Pluralism in a Political Perspective in Politics of Ethnicity*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.

¹⁶⁷ MODOOD, Tariq (1997): *The Politics of Multiculturalism in the New Europe* in MODOOD, Tariq & WERNER, Pnina: *The Politics of Multiculturalism in the New Europe, Racism, Identity and Community*. Zed Books, London, New York, p. 1-12.

jelenségeket keresnek, ahol a nemzetállamhoz kötődő politikai részvételen kívül másfajta, nem a nemzethez kötődő közösségi aktivitás azonosítható. Jellemzőnek tekinthető, hogy ezek a szerzők általában kisebbségi csoportokat vizsgálnak. Thomas Hammar elemzi a nem-állampolgárokat (őket „denizen”-nek nevezi el) az európai és észak-amerikai államokban.¹⁶⁸ Yasmin Soysal a nemzetközi intézményi és jogi struktúrák vizsgálatára építi fel elméletét, és megállapítja, hogy létrejött egy ún. *transznacionális diskurzus*, amely utat nyitott a nem-állampolgárok közösségi tagságához, érdekképviseléséhez. A német vendégmunkások esettanulmányán keresztül bizonyítja ezt a tézist.¹⁶⁹ Mark Miller szintén elemzi a nem az adott állam állampolgárainak politikai részvételét és képviselését a közösség életében. Szervezeti szinten kimutatja, hogy helyi és tanácsadó testületek, szakszervezetek és munkahelyi tanácsadó csoportok, politikai pártok, vallási és civil szervezetek, sztrájkok, demonstrációk és utcai felvonulások mind tényleges fórumai ezen individuumok közösségi részvételének.¹⁷⁰

A szerzők egy harmadik csoportja, szintén a jogi és institutionális fejleményekre alapozva egy újfajta állampolgársági koncepció mellett érvel, amely az állampolgárság valóban polgári (civic) jellegét hangsúlyozza, vagyis azt, hogy az egyén a polgári és politikai jogai gyakorlása folytán kötődhet egy nemzeteknél nagyobb közösséghez is. Ez a megközelítés azonban nem határolódik el a kulturális megközelítéstől, csak a kultúrának másfajta értelmét használja. Ennek az irányzatnak a legjelentősebb képviselője Jürgen Habermas, aki az Európai Unió kapcsán egy közös politikai kultúráról és egy közszféráról beszél, mint az európai állampolgársági koncepció aktívvá válásának feltételéről.¹⁷¹ Ronald Beiner hasonló állásponton van és hangsúlyozza, hogy csak egy ilyen jelentős tartalommal bíró *civil kötődés* oldhatja fel az állampolgársági koncepció alapvető univerzalizmus-partikularizmus ellentétét.¹⁷²

¹⁶⁸ HAMMAR, Tomas (1989): *State, Nation and Dual Citizenship* in BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America, p. 81-97.

¹⁶⁹ SOYSAL, Yasemin Nuhoglu (1994): *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*. University of Chicago Press, Chicago.

¹⁷⁰ MILLER, Mark (1989): *Political Participation and Representation of Noncitizens* in BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America.

¹⁷¹ HABERMAS, Jürgen (1992): *Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe*. *Praxis International*, p.12.

¹⁷² BEINER, Ronald (1995): *Theorizing Citizenship*. State University of New York Press, New York.

A szerzők negyedik csoportja, a politikatudomány és a jog diszciplinái felőli megközelítéssel valamelyest elkülönül az előző háromtól, hiszen vizsgálatában másra fókuszál úgy, mint az állampolgárság, demokrácia és identitás komplex kapcsolatára. Ennek a csoportnak talán a leginkább ismert szerzője Joseph Weiler, aki amellet érvel, hogy az európai jogi és alkotmányozási folyamatok afelé vezetnek, hogy egy olyan európai konstrukció jöjjön létre, ahol egy polgári (civic) érték-orientált európai démosz alakul ki, amely ugyanakkor megőrzi a nemzetek különböző organikus kultúráit. Ehhez a folyamathoz azonban Weiler még hiányolja az európai démosz megteremtését, azonban hangsúlyozza, hogy a közös uniós állampolgárság lehet a kulcs ennek a megteremtéséhez.¹⁷³ Richard Bellamy szintén ez utóbbit vallja, de túlmegy az állampolgárság, demokrácia és identitás kapcsolatának komplex vizsgálatán. Ő nem egy *európai démosz*, hanem egy *európai politikai közösség (politikum)* megteremtődésének folyamatát látja, amelyben az alkotmányozásnak és egy európai alkotmány létrejöttének is kulcsfontosságú szerepe van. Alapvetően neo-republikánus politikai elemzési keretben gondolkodik, ahol az alkotmányozási folyamatot dinamikus modellben képzei el. Kifejti az állampolgárság alkotó, formáló jellegét, vagyis, hogy külső nyomás és belső harcok hatására az állampolgárság tartalma állandóan újraértékelődik, a politikai közösség újradefiniálódik. Bellamy amellet érvel, hogy a jogok nem statikusak, a polgárok aktív részvétele folytán állandóan formálódnak, átértékelődnek. A jogok dinamikus megközelítése Weiler tézisének is része.¹⁷⁴

Az állampolgárság koncepció jó kiindulás lehet az egyének identitásának megértéséhez. Ugyanis egyszerre egyén és közösség fókuszú. Az állampolgárság ugyanis egyszerre fejezi ki az egyén és közösség közti szerződéses, kiegyenlített viszonyt, és a közösséghez tartozás ellentmondásait. Ezért is van az, mint azt a fentiekből láttuk, hogy számos szerző tett kísérletet a poszt-nemzeti állampolgársági koncepció megalkotására, és ezzel jelentősen hozzájárultak egy nemzetek feletti identitás-struktúra modelljének megalkotásához is.

¹⁷³ WEILER, J.H.H. (1997): The Reformation of European Constitutionalism. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 35, No.1.

¹⁷⁴ WEILER, J.H.H. (1999): *The Constitution of Europe: Do the new Clothes Have an Emperor and Other Essays on European Integration*. Cambridge University Press, Cambridge.

5. Poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus, háló-modellje

Alapfeltevésem az volt, hogy az Európai Unió, mint közösség és az európai uniós állampolgár, mint egyén kapcsolatának az elemzése elvezethet a poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus modelljének a megalkotásához, és mintegy kutatólaboratóriumként szolgálhat az egyén átalakuló azonosságtudatának a megértéséhez. Mint azt az európai integráció kapcsán kialakult tudományos és politikai vitából, illetve az európai uniós identitás megteremtésére tett közösségi lépésekből láthattuk, az Európai Unió mára kialakult rendszere mind az államok, mind pedig a nemzetközi szervezetek struktúráitól eltér, egyedi jellemzőkkel bír. Ebben a hibrid, föderális és kormányközi döntéshozatali eljárásokkal és vegyes kompetenciákkal átszótt rendszerben az egyének tagsága a közösségi jogrend, a társadalmi és politikai diskurzus folytán fokozatosan újradefiniálódik. A tudományos kutató számára tehát az Európai Unió és a benne élő uniós állampolgárok kapcsolatának megértése újfajta, komplex jelenséggel szolgál, melynek megértése, modellezése nagyszerű kihívásokat hordoz magában. A kérdés tehát: Milyen azonosságtudattal rendelkeznek tehát az európai uniós állampolgárok?

Módszertanilag a multidiszciplináris megközelítés adja magát, hiszen a különböző diszciplínák, elméletek egy-egy értékes felismerése a poszt-nemzeti identitás-struktúra modellezésében is felhasználható. A szociálpszichológiai identitáselméletek, a nemzet és nacionalizmus tudományos diskurzusa és az állampolgárság elméletek szintén foglalkoztak már az egyén azonosságtudatának a megértésével különböző aspektusokból, azonban önmaga egyik diskurzus szemlélete és módszertana sem elegendő az új jelenség vizsgálatához. A poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus modelljét három már létező elméleti diskurzusra építem.

Kiindulásként a szociálpszichológia identitáselméleteit vizsgáltam. A szociálpszichológiának az egyénre fókuszáló vizsgálati módszere megmutatta, hogy az egyén kollektív identitása is az individuum egyedi jellemzője. Az egyén kollektív identitása különböző identitáselemekből tevődik össze, mely identitáselemek az egyén élete során változhatnak. Az identitáselemek kiválasztása, vagyis az identitásdöntések szintén egyediek. Az is fontos jellemzője az identitásnak, hogy a másság kategóriájával szemben nyer értelmet az önazonosítás. A társadalmi identitás teóriái arra a fontos következtetésre is rávilágítottak, hogy az egyén identitására a különböző közösségekhez

való tartozás jelentős hatással van. Azonban a különböző közösségeknek az identitásformálásra gyakorolt hatását és a kollektív identitások tipologizálását illetve a struktúráknak a kollektív identitásra gyakorolt hatását nem vizsgálják. A poszt-nemzeti identitás-struktúra modelljében is kulcsszereplő az egyén, ugyanis az azonosságtudatunk legfontosabb meghatározói saját magunk vagyunk, úgy, hogy közösségek és társadalmi struktúrák vesznek minket körül. Vagyis az én-azonosítása mindig a közösségekből áradó üzenetek, információk, adatok alapján a racionális és irracionális módok keveredésével történik.

A nemzet és nacionalizmus diskurzusa a nemzetre, mint közösségre és a nacionalizmusra, mint a nemzethez tartozás kifejeződéseként gyakorolt cselekedetekre fókuszál. A nemzet és nacionalizmus irodalmát részletesen bemutattam, hiszen ez a diskurzus egy adott közösség, a nemzet elemzésével kimerítően foglalkozott, és ezért a rendelkezésünkre álló teóriák kritikai olvasatával ma már sokat tudunk a nemzeteket összetartó politikai, gazdasági, ideológia elemekről, a nemzeteknek a történelmi, filozófiai és ideológia szerepéről. A nemzethez való tartozást a teoretikusok különbözőképpen, racionális és irracionális elemekkel, különböző idő-dimenziók segítségével definiálták. Egy kis túlzással élve annyira széleskörű tudással rendelkezünk a nemzetekről, mint közösségekről, hogy új kollektív entitások elemzésekor is először a nemzetről és az államról kialakult nézeteink, beidegződéseink jönnek elő, és minden új struktúrát a „nemzeten és az államon keresztül kezdünk vizsgálni.” Ennek ellenére a nemzet és nacionalizmus 19. századtól eredeztethető irodalmának ismerete elengedhetetlen a poszt-nemzeti modellünk felépítéséhez. Azonban mivel ezek az elméletek a nemzetet, és nemzethez kötődő identitást az egyén más kollektív identitásai között első helyre teszik, és az identitások között hierarchiát feltételeznek, statikusak maradnak.

A közösségi tagság a poszt-nemzeti identitás modellben is előtérben marad, azonban dinamikus, folytonosan változtatható kategóriává válik. A tagságok bonyolult rendszerében kell gondolkodni, tehát mindenképpen egy többszintű struktúrában. Ha a közösség politikai, jogi, intézményes, gazdasági szféráit tekintjük, akkor úgy kell elképzelni az egyént, mint aki egy egymástól esetenként elkülönülő vagy egymást átfedő halmazoknak a része. Az individuum tehát része valamely közösségnek, vagy

közösségeknek, de nem minden egyén ugyanazoknak a közösségeknek a része. Az is lehetséges, hogy egy adott időben része egy közösségi szférának, máskor nem. A közösségi tagság tehát új értelmezést nyer. Amíg a nemzeti identitás modellben az egyén a nemzetállamának volt a tagja, addig egy poszt-nemzeti identitás-modellben lokális, regionális, nemzeti és uniós intézmények, szervezetek tagja egyszerre. Tehát a közösségi tagság földrajzi értelemben is differenciáltabb lesz, amely kötődések komplex rendszerét eredményezi.

Azonban ez a többszintű rendszer is végső soron a demokrácia eszményére alapozva, utilitárius érveléssel élve, a lakosság legnagyobb részének a legnagyobb mértékben történő boldogulásához kell, hogy hozzájáruljon. Az Európai Unióban tehát van egy közös eszme, de a közösséget meghatározó faktorok többszintűvé, komplexebbé váltak, mint a nemzetállam ideál-tipikus modelljében. Jogi értelemben is változik a közösség alanyainak a meghatározása, hiszen míg a nemzeti-identitásmodellben a nemzeti állampolgárság volt ennek a kifejezője, addig a poszt-nemzeti identitásmodellben az uniós állampolgárok úgy lesznek a közösség alanyai, hogy megmarad egy másik közösséghez, a nemzetállamhoz kötődő alanyiságuk is.

Míg a nemzeti identitás-modellben a közösség határai pontosan meghatározhatóak a nemzetállam határaival, addig egy poszt-nemzeti identitásmodellben a közösségi határok flexibilisebbek, sokszor újradefiniálódnak. Az Európai Unióban erre példa a sorozatos bővítések folyamata.

A nemzet és nacionalizmus konstruktivista elméletei is fontos részei az új modellnek. Ezek a tézisek rávilágítottak arra is, hogy a nemzeti identitás fontos elemei a társadalmi struktúrák által létrehozott egységek, ez a törvényszerűség a poszt-nemzeti identitásmodellnek is része. Identításelemeink a közösség impulzusai és hatásai következtében átértékelődnek, elrendezésük, portfóliójuk változik. Mivel azonban az egyén több közösségnek a tagja egyszerre az identitáskonstruálás több centrumból indulhat ki: nemzeti vagy európai parlamenttől éppúgy, mint a helyi kiskereskedés eladójától, vagy az egy internetes fórumról. A sok impulzusközpont egyidejű létezése természetesen azt is eredményezi, hogy ezek a hatások felerősítik, vagy kioltják egymást.

Az egyéni és a közösségi szemlélet egyszerre történő megjelenése, a harmadik elméleti megközelítéstől, az állampolgársági elméletekből származik. Az állampolgárság

fogalma ugyanis világosan körülhatárolja a közösségi tagságot, és az egyén és közösség viszonyának racionális elemzési keretet ad. Ez a kettős szemlélet szükséges ahhoz, hogy a közösséghez tartozást poszt-nemzeti szinten is vizsgálhassuk. A poszt-nemzeti identitás kapcsán a nemzetállam utópiától el kell szakadni, a közösséghez való tartozást újra kell definiálni, és ebbe az irányba az állampolgárságból kiindulva már számos szerző is tett kísérletet. Az állampolgársági elméletek elemzése megmutatta, hogy a közösségi univerzális jogok és az individuális lét ellentéteket szül. Azonban közösségi és egyben egyéni fókuszú állampolgárság koncepciója alkalmas az elméleti továbbgondolásra és az állampolgársági koncepciók megalkotására. A poszt-nemzeti identitásstruktúra dinamikus modelljéhez a klasszikus állampolgársági koncepciókat a kulturális, strukturális és jogi oldalról újraértelmező elméletek következtetéseit felhasználom a tézisek megalkotásához. Az Európai Unió hibrid jogi, intézményes és politikai rendszere a bizonyítéka, hogy a szupranacionális szinten világosan körülhatárolt jogok és kötelezettségek mennyire elvesztik abszolút jellegüket a regionális, nemzeti, poszt-nemzeti struktúrák együttes érvényesülése kapcsán.

Míg egy nemzeti identitás-modellben az identitáselemek pontosan körülhatárolt rendszert alkottak, addig a poszt-nemzeti identitásmodellben az identitáselemek folyamatosan újradefiniált portfóliója valósul meg. Az elmélet középpontjában tehát az egyént körülvevő környezetet kell helyezni. A környezet jelenti a jogi, intézményi, és politikai, gazdasági és kulturális struktúrákat, amely az egyén életét közvetlenül meghatározó komplex rendszert alkot. Ugyanakkor az egyén maga is alakítja a környezetét, így állampolgársága tartalmát. Tehát nemcsak a struktúra van hatással az uniós individuumra, hanem az individuum is a struktúrára.

A nemzet és nacionalizmus teoretikusai a nemzetet, mint közösséget helyezték az identitás-hierarchia csúcsára, azonban a poszt-nemzeti identitásmodellben ez is átértékelődik. A poszt-nemzeti identitás leírására az *identitás-háló* a legmegfelelőbb.¹⁷⁵ Ez az egyének többes identitásának dinamikus együttlétezését jelenti, és tartalmazza az idődimenziót is. A *funkcionalista* szemléletet használva, azt fejezi ki, hogy az egyén a funkcionális mindennapi gyakorlatában dönti el, hogy adott helyzetben melyik

¹⁷⁵ KOLLER Boglárka (2000): *Az uniós polgárok azonosságtudata* in Rostoványi Zsolt (szerk.), *Ars Boni Et Aequi, Tanulmányok az ezredvég nemzetközi rendszeréről*, BKÁÉ, Budapest.

azonosságtudatát „használja”, vagyis identitáshálójának melyik csomópontját aktivizálja. Ezt úgy lehet elképzelni, mint egy olyan hálót, amelynek minden egyes pontján egy-egy karácsonyfa-izzó van, amely adott esetben ég, máskor nem. Az is előfordulhat hogy egy izzó erősen, vagy halványabban ég, illetve, hogy sok vagy kevesebb izzó ég egyszerre. Vagyis az egyén élete során időről időre változtatja kötődésait, azok fontossági sorrendjét. Vagyis az identitáselemek viszonya nem hierarchikus, hanem mellérendelt.

Az új modell a „mi” és az „ők” kategóriájának a viszonyát is átértelmezi. Míg a nemzeti-identitás modellben az inklúzió csak belülről, a például a nőknek a politikai közösségbe történő bevonásával valósult meg, addig az inklúzió folyamata ebben a dinamikus modellben belülről és kívülről is megvalósuló folyamat, és a nemi inklúzió folyamatát felváltja a kisebbségek, bevándorlók és nem tagállami állampolgárok bevonása a közösségbe. Ebben az újfajta közösségben a többség és a kisebbség viszonya is átértékelődik, és új struktúrák jönnek létre a kisebbségek érdekérvényesítéséhez.

Összefoglalva tehát a poszt-nemzeti identitásstruktúra dinamikus, amelynek egyik példája az európai uniós identitás, többszintű hálómodellel írható le, és amelyben az identitás folytonosan változó, dinamikusan átértékelődő kategória. Az alábbi táblázat a nemzeti identitás ideáltipikus és a poszt-nemzeti identitás attribútumait hasonlítja össze:

A poszt-nemzeti identitás-struktúra és a nemzeti identitás modellek attribútumainak összehasonlítása az uniós egyének azonosságtudata alapján		
	Nemzeti identitás modell	Poszt-nemzeti, identitás-háló modell
Közösség alanyai	Nemzeti állampolgárok	Európai uniós állampolgárok, akik nemzeti állampolgárok is
Közösség határai	Nemzetállam határai	Az EU állandóan változó határai (bővítések)
Közösség szférái	Egyszintű	Többszintű
Közösségi tagság	Nemzetállam	Lokális, regionális, nemzeti, uniós
Identitáselemek	Pontosan körülhatárolt elemek	A környezet különböző elemeinek folyamatosan újradefiniált portfoliója
Identitás formálás	Identitásdöntések egyik statikus	Dinamikus identitásformálás

folymata	struktúráról a másakra	
Identitáselemek kapcsolata	Hierarchikus	Mellérendelt
Inklúzió (a „mi” kategóriájának kiterjesztése)	Folyamatos Csak belülről	Folyamatos Belülről és kívülről is (nem tagállamok állampolgárai)
Másság kategóriája	Közösségen kívül	Közösségen kívül és belül (kisebbségek, bevándorlók)
Többség – kisebbség kapcsolata	Többség érdekei érvényesülnek	Többség érdekei érvényesülnek, de új struktúrák a kisebbségek érdekérvényesítéséhez
Modell	Hierarchikus, statikus	Háló-modell, dinamikus

6. Az európai közvélemény - empirikus adatok

Ebben a részében a fenti teoretikus megfontolások empirikus igazolását keresem az Európai Unió és az uniós állampolgárság viszonyát vizsgálva. Mint ahogy az Európai Unió is egyedülálló intézményes, jogi, politikai struktúra, úgy az is különleges adottság a kutató számára, hogy a hetvenes évektől kezdve standardizált, valamennyi tagállam lakosságára kiterjedő közvélemény-kutatások készültek, ami lehetővé teszi, hogy az individuum és közösség kapcsolatát vizsgáljam. A következő kérdésekre keresem a választ: Az európai állampolgárok tudatában hogyan jelenik meg a közösségi tagság? Milyen viszonyban van az újonnan kiépülő közösségi tagság a meglévő nemzeti kötődésekhez? Mi jellemző a közösség határainak és a közösség szféráinak a meghatározására? Hogyan jelenik meg a „mi” és „ők” kategorizálódása és hogyan

értelmezhető az inklúzió kapcsolata? Milyen a kapcsolata az egyénnek és az őt körülvevő jogi, politikai struktúrának? Részt vesz-e vajon az egyén a struktúrák alakításában?

A fenti kérdések megválaszolását közvélemény-kutatások szekunder adatainak elemzésével végzem. De mit mutatnak ezek a közvélemény-kutatási adatok? Közvélemény-kutatók, szociológusok is kimutatták a közvélemény fragmentáltságát, azonban abban nem értettek egyet, hogy vajon melyek az uniós közvélemény fő erővonalai. Mint ahogy az integráció megítélésénél korábban bemutattam, a közvélemény megítélésének a tekintetében sincs egyetértés. A Lipset-Rokkan modell szerint a legfontosabb ellentét az európai közvéleményen belül a tőke tulajdonosai és a munkavállalók között van.¹⁷⁶ Ezzel ellentétes nézetet vall Ralph Dahrendorf¹⁷⁷ és Anthony Giddens¹⁷⁸, akik szerint az osztály identitások egyre kevésbé határozzák meg a politikai életet. Giddens hangsúlyozza továbbá a jobb és baloldali éles ellentétek eltűnését is az európai politikai színtérről.¹⁷⁹ Dahrendorf szerint pedig az integráció „elitek kartellja” által vezetett folyamat, és ezek az elitek a legélesebb különbségeket is képesek áthidalni. Rokkan a centrum- periféria elméletet alkalmazza ez integráció megítélésére, hiszen véleménye szerint az integráció veszteséinek és nyerteseinek a hozzáállása az EU-politikákhoz, meghatározza a támogatásukat vagy ellenzésüket is. Easton elméletének is része egy érdekalapú megosztottság, azonban ő a közvéleményt két részre bontja: különbséget tesz az integrációhoz érzelmi, szubjektív, nem materiális megfontolásokon nyugvó attitűd és az utilitárius, egyéni gazdasági és politikai érdekeken nyugvó viszony között.¹⁸⁰ Inglehart szerint a korcsoportok és a különböző végzettséggel rendelkező csoportok között vannak a legnagyobb ellentétek.¹⁸¹ Mint azt az empirikus részben látni fogjuk, a fenti teoretikus megfontolások egyike sem képes hitelesen leírni az európai

¹⁷⁶ HIX, Simon (1999): *The Political System of the European Union*. Macmillan Press LTD, London, p.133.

¹⁷⁷ DAHRENDORF, Ralph (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Routledge, London.

¹⁷⁸ GIDDENS, Anthony (1973): *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, London.

¹⁷⁹ GIDDENS, Anthony (1973): *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, London.

¹⁸⁰ EASTON, D. (1975): The Reassessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science*, Vol. 5, p. 435-457.

¹⁸¹ INGLEHART, Ronald and REIF, Karlheinz (1991): *Analyzing Trend sin Western European Opinion: The Role of Eurobarometer Surveys*. in INGLEHART, Ronald and REIF, Karlheinz (szerk.): *Eurobarometer: The Dynamics of Public Opinion – Essays in Honour of Jacques-René Habier*. London, Macmillan, p.1-26.

közvéleményben meglévő főbb törésvonalakat, azonban mindegyikre lehet példát találni a felmérésekben.

Eurobarometer felmérést először 1973-ban készítettek, és évente kétszer készülnek ilyen felmérések. A feltett kérdések között vannak olyanok, amelyeket 1973-ban, és azóta minden egyes Eurobarometer felmérésnél megkérdeznek, de olyanok is, amelyek egy-egy felméréshez köthetőek. Ezek alapján az értekezésemben, mint azt az idődimenzióval írtam lehetőségem lesz mind *keresztmetszeti*, mind pedig *longitudinális* vizsgálatokra. Az empirikus adatokat a következő logikával használom. Először az európai uniós és nemzeti identitásra, és azok aspektusaira közvetlenül kérdező felmérések alapján felvázolom a fő trendeket. Bár dolgozatomban nem a kulturális megközelítést alkalmazza, megnézem, hogy az európai uniós identitás kapcsán egy közös kultúra mennyire lehet erős kapocs. Ez azért szükséges, hogy a kiindulópontnak tekintett intézményi, strukturális megközelítést ezzel is igazoljam. A konstruktivista tézist a szimbólumokról alkotott közvélemény-kutatások vizsgálatával igazolom. Ezt követi a közösségi tagság, a politikai és intézményi struktúra megítélésének, és az interaktivitás vizsgálata. Feltevésem ugyanis, hogy az európai uniós identitástudat és a politikai és intézményi struktúra között szoros kapcsolat mutatható ki. Az Eurobarometer adatok elemzésénél, a következő tényezőket is figyelembe veszem:

1. Az integráció történelmi idejét, vagyis az integráció története során a főbb mélyítési és bővítési hullámokat.
2. A külső világpolitikai és világ gazdasági helyzetet.
3. Az egyén helyzetét (életkörülmények, tanultsági fok, etnikai és nemi hovatartozás stb.)

Végezetül, a standard Eurobarometer felméréseken kívül felhasználok speciális és ún. flash Eurobarometer felméréseket is a végső következtetések levonásához.

6.1. Közvetlenül az európai uniós identitásra kérdező standard Eurobarometer felmérések

Az európai uniós identitás empirikus adatainak elemzését mindenképpen célszerű az európaiak kollektív identitására közvetlenül rákérdező felmérések vizsgálatával

kezdeni. Ilyen kérdést elsőként az 1982-es EB-ben tettek fel. Azóta minden vagy minden második évben megkérdezik az európai uniós állampolgárokat a kollektív identitásukról. Vagyis két évtizedes adat áll rendelkezésünkre. Ez alatt a több mint 20 éves időszak alatt feltett kérdéseket két csoportba lehet osztani.

1. Saját kollektív identitás megítélése, gondolati szinten
2. Saját kollektív identitás megítélése a közeljövőbe tekintve

Az Eurobarometer felméréseknek kérdésfeltevése több ponton is kritizálható. Mint azt látni fogjuk, mind a kétféle kérdésre igaz, hogy csupán kettős kollektív identitásrendszert feltételez, vagyis egy nemzetállamhoz kötődő identitást és egy az Európai Közösséghez illetve az Európai Unióhoz kötődő európai uniós identitást.¹⁸² Az is közös bennük, hogy valamiféle hierarchiát sugallnak a nemzeti és európai szint között, az előbbi elsőbbségét feltételezve.

Ennek ellenére, a nemzeti és európai uniós identitás vizsgálatával a közösségi tagság többszintűvé válása bizonyítható. Azt is megmutatom ebben a részben, hogy a népesség a lakóhelye, kora, foglalkozási kategóriája befolyásolja, hogy az európai dimenziót az individuum mennyire építette be az azonosságtudatába. Valamint a világpolitikai és világgazdasági folyamatok is hatással vannak az Európai Unióhoz, mint politikai közösséghez kötődő identitásra és annak erősségére.

5.1.1. Nemzeti és európai uniós identitás

Az 1982-től 1992-ig készült Eurobarometer felmérések a kollektív identitás gondolati szinten történő megítélésére kérdeztek rá. Ezekben a felmérésekben a kérdés a következőképp hangzott: „*Gondolt-e Ön valaha is úgy magára, mint nemcsak (nemzeti) állampolgár, hanem mint Európa állampolgára?*”

Ez gyakran vagy néha előfordul, vagy soha nem fordul elő?”¹⁸³

Az 1982-től 1992-ig terjedő időszakot vizsgálva, a kérdésre adott válaszok százalékosan, az akkori 12 tagállamban a következőképpen alakultak:

¹⁸² Maastrichti Szerződés (1992).

¹⁸³ Ugyanezt a kérdést tették még fel 1983-ban a 19., 1985-ben a 24., 1986-ban a 26., 1987-ben a 27., 1988-ban a 30., 1989-ben a 31., 1990-ben a 33., 1991-ben a 35., szintén 1991-ben a 36. és 1992-ben a 37.

Év / válasz	Gyakran	Néha	Soha	Nem válaszolt
1982 I.	16	37	43	4
1986 II.	19	37	41	3
1990 I.	15	31	51	3
1992 I.	14	33	51	3

Forrás: EB17, 26, 33, 37

Az európai állampolgárok azonosságtudatának része az Európához kötődő állampolgárságuk, azonban a pozitív válasz kétféle erősségű kategóriájában („gyakran” és „néha” válaszok), a vizsgált időszakban még jóval nagyobb százalékban szerepeltek azok, akik csak néha gondoltak úgy önmagukra, mint Európa állampolgárai¹⁸⁴, mint azok, akik gyakran tették mindezt.

Érdeemes megnézni a pozitív és negatív válaszoknak, erre a 10 éves időszakra vonatkozó tendenciáit is. A pozitív és negatív válaszok tekintetében az EU lakossága megosztott, hiszen 50% körül mozgott mind a negatív, mind pedig a pozitív válaszok százalékos aránya. Ha itt figyelembe vesszük azt is, hogy míg a „soha” egyértelmű nemet, de a „gyakran” és a „néha” nem egyértelmű igent jelent, akkor kiderül, hogy negatív válaszok a 90-es évek elejére túlsúlyba kerültek.

A fenti adatok az összeurópai értékek, azonban a tagállamok népességének válaszlai különbözőképpen alakultak az 1982-től 1992-ig vizsgált időszakban. Az alapító hat tagállam közül a luxembourgiak, franciák, olaszok, németek „gyakran” válaszlai a vizsgált időszakban többször az EK átlag felett voltak, míg a belgáké és a hollandoké legtöbbször alatta. Az EK első bővítési hulláma eredményeképpen, 1973-ban csatlakozott Írország, Egyesült Királyság és Dánia népessége által adott válaszlai százalékos aránya ugyanerre kérdésre szintén elmaradt az EK átlagtól. Az 1981-ben csatlakozott Görögország „gyakran” válaszlai felette voltak EK-s átlagnak. Ugyanez volt igaz Spanyolországra, de nem volt igaz Portugáliára. A „néha” válaszlai a legtöbb tagállamban az EK átlaghoz közelítettek a vizsgált időszakban. Csak a britek és az írek

EB felmérésekben is. A táblázat ezek közül 1982-es 17., 1986-as 26., 1990-es 33. és 1992-es 37. adatokat tartalmazza.

¹⁸⁴ Ezekben a felmérésekben az „Európa állampolgára” terminust használták, hiszen akkor még nem deklarálták az európai uniós állampolgárságot.

esetében maradt el végig jelentősen a „néha” válaszok százalékos aránya az EK átlagtól. A két ország népessége által a „soha” válasz azonban százalékosan jóval felette volt az EK átlagnak: 1982 és 1992 között az Egyesült Királyságban 62-72% míg Írországban 58-67%-a válaszolt „sohával” a feltett kérdésre.

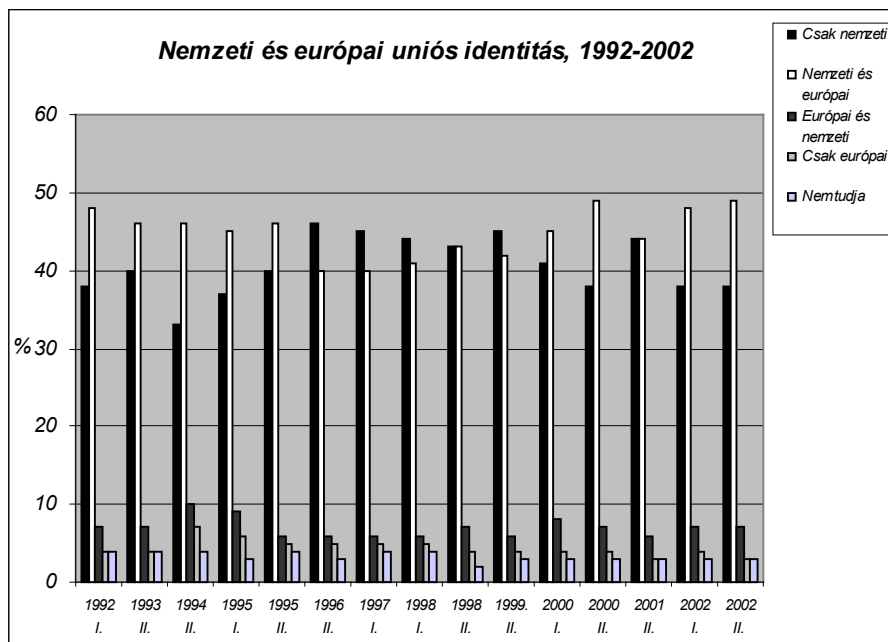
A pozitív válaszok, vagyis a „gyakran” és „néha” kategóriák közötti arányban bekövetkezett egy változás az 1986 utáni időszakban. Csökkent a „gyakran” válaszok százalékos aránya a „néha” vagy „soha” kategóriák javára. Tehát az 1990-es évek közepétől az európai uniós identitást biztosan magukénak vallók elbizonytalanodása figyelhető meg.

A három belépési hullámot vizsgálva (1973, 1981, 1986), a következő tendenciák figyelhetőek meg: A dán, ír, és brit belépők azonosulásában, a kezdetben alacsony pozitív válaszadási százalékok ellenére ez alatt a 10 éves időszak alatt megfigyelhető a negatív, vagyis a „soha” kategóriából a pozitív, vagyis a „gyakran” és „néha” válaszok felé történő eltolódás. A görögök esetében az 1982-es, vagyis a csatlakozás utáni 27%-os „gyakran” válaszok aránya az évtized alatt folyamatosan csökkent a gyenge pozitív és a negatív válaszok javára. A görögöknél kisebb mértékben, de ugyanez igaz volt Spanyolországra és Portugáliára is.

1992 második félévétől újfajta kérdésfeltevés szerepelt a felmérésekben. A kollektív identitás megítélésére, egy idő dimenzió, a közeljövő bevonásával és a válasz opciók konkrétabb megfogalmazásával kérdeztek rá a felmérések: *„A közeljövőben Ön minek fogja tartani magát? — 1. Csak (nemzeti) állampolgárnak, 2. Elsősorban (nemzeti) állampolgárnak és európai állampolgárnak, 3. Elsősorban európai állampolgárnak és (nemzeti) állampolgárnak, 4. Csak európainak.”*¹⁸⁵

¹⁸⁵ Fontos megjegyezni, hogy a kérdésfeltevésben a zárójelben szereplő „nemzeti” helyett valójában a német, francia, dán konkrét jelzők szerepeltek. Vagyis a kérdés például Németországban a következőképpen hangzott: *„A közeljövőben Ön minek fogja tartani magát? — 1. Csak német állampolgárnak, 2. Elsősorban német állampolgárnak és európai állampolgárnak, 3. Elsősorban európai állampolgárnak és német állampolgárnak, 4. Csak európai állampolgárnak”*. Az Európai Unió, mint politikai közösség által definiált állampolgárságot tehát ezek a kérdések „európai állampolgárságként” említik. Azonban ez megegyezik az értekezés által használt „európai uniós állampolgárság” terminussal. Voltak olyan felmérések, ahol az állampolgárság fogalom nem is szerepelt a kérdésekben, vagyis a kérdés a következőképpen hangzott: *„A közeljövőben Ön minek fogja tartani magát...? — 1. Csak némenek, 2. Elsősorban némenek és európainak, 3. Elsősorban európainak és németnek, 4. Csak európainak”*. http://www.gesis.org/en/data_service/eurobarometer/standard_eb_topics/indexframe_topics.htm

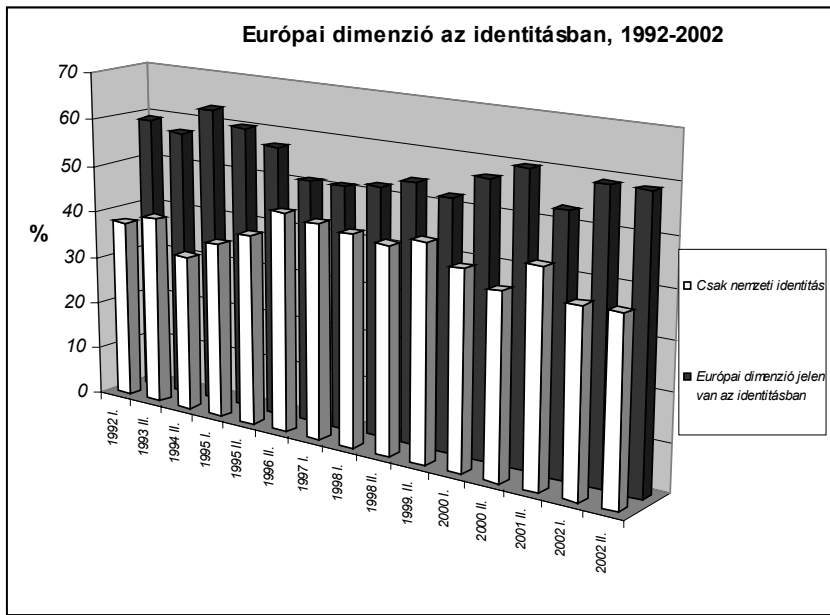
A tizenkét éves időszakot és az összes tagállam¹⁸⁶ lakosságát tekintve, átlagosan a népesség 40,5%-a vallotta magát csak nemzeti állampolgárnak, 44,8%-a elsősorban nemzeti állampolgárnak, 7%-a elsősorban európai állampolgárnak és nemzeti állampolgárnak és 4,5%-a csak európai állampolgárnak. Ezek az átlagos arányszámok mutatják, hogy a nemzetállamhoz való kötődés összeurópai szinten nagyon erős volt. De népesség több mint 80%-nál még a nemzetállamhoz, mint politikumhoz fűződő kötődés a legerősebb.

Forrás EB 37, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58

Ha azonban azt nézzük, hogy a népesség identitásában jelen volt-e az Unióhoz való kötődés, vagy sem, akkor láthatjuk, hogy összuniós szinten többségben voltak azok, akiknek identitás-struktúrájában jelen volt az európai dimenzió. Tehát a népesség nagyobb részénél már szerepel az európai dimenzió az azonosságtudatban.

¹⁸⁶ 1995-ig 12 tagállam, azután 15 tagállam.

Forrás: EB 37, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58

A tagállamok népességének válaszai különbözőképpen alakultak a vizsgált 12 éves időszakban. A magukat csak európai állampolgároknak vallók, vagyis azok, akiknél az európai uniós identitás dimenziója a legerősebb, a luxembourgiak között voltak a legtöbben. Luxembourgban, a vizsgált időszakban, az 1992-es és 1993-as éves felmérések kivételével a népességnek 10-15%-a vallotta magát csak európainak. Ez a százalékos arány 1999-ben a 20%-ot is elérte. Az uniós átlag felett voltak legtöbbször még százalékosan a belgák, a franciák és a dánok is erre a válaszra vonatkoztatva. Az olaszok a vizsgált időszakban körülbelül annyian választották ezt az opciót, mint az EU-ban átlagosan. A többi tagállamban a magukat „csak európai”-ként azonosítók százalékos aránya elmaradt az átlagos uniós szinttől. A legkevesebben a finnek és a görögök között voltak.

Ha a „csak nemzeti” identitásukat vallók százalékos megoszlását nézzük, akkor is a válaszok különbözőségét láthatjuk. A belgák, a hollandok, a németek közül akik így válaszoltak a kérdésre, százalékosan nem tértek el jelentősen az adott évi uniós átlagtól. A luxembourgiaknál, a franciáknál, az olaszoknál és spanyoloknál ez a százalékos arány legtöbbször alacsonyabb volt, míg az összes többi tagállamban magasabb, mint az adott évi uniós átlag. Legmagasabb, 71% a briteknél volt 2001-ben. A svéd és a finn népesség is 50-60%-ban választotta ezt a kategóriát. A dánok, írek, portugálok, görögök, osztrákok

esetében 8-10%-al volt magasabb a csak a nemzeti identitásukat vallók százalékos aránya, mint az adott évben az uniós átlagos százalékos arány. Az 1996-ban újonnan belépő Ausztria, Svédország és Finnország esetében nincs szignifikáns különbség a belépéskor adott válaszok és az utána eltelt időszak válaszai között, vagyis identitásukban a nemzeti és az európai dimenzióhoz való viszonyuk állandóságot mutatott.

Ahhoz, hogy a tagállamok népességének az Európai Unióhoz és a nemzetállamhoz kötődő viszonyát egy hosszabb, 22 éves időszakban vizsgálhassuk, érdemes összevetni az 1982 és 1992 között, illetve az 1992-től feltett kérdésekre adott válaszokat. Azért, hogy ezt megtehessem, két kategóriát hoztam létre. Egyet, amelyben minden pozitív válasz, amely az európai dimenzió jelenlétét tartalmazza, benne van. És egy másikat, amely ennek ellentéte, vagyis, ahol csak a nemzeti identitás van jelen.¹⁸⁷

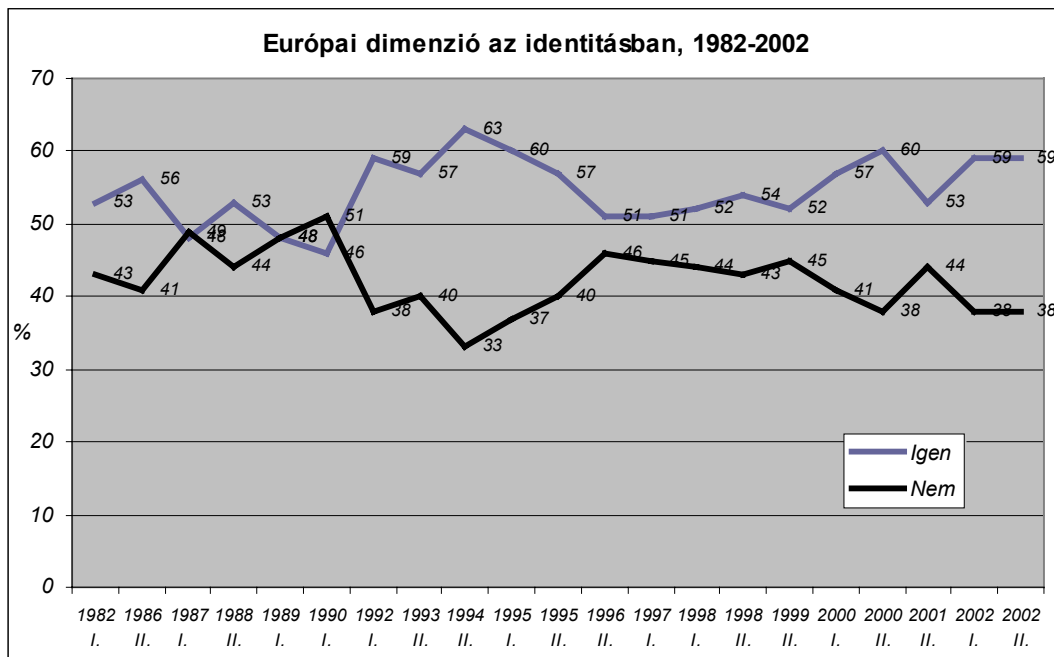
Tekintve ezt a több mint két évtizedes időszakot, elmondható, hogy a népességnek az a része volt többségben, ahol az európai uniós identitás része volt az azonosságtudatnak. Két olyan időszak volt csupán, ahol ez nem volt igaz: Az egyik 1987, ahol a válaszadóknak 1%-al nagyobb része volt elutasítója az európai dimenzióknak. A másik egy viszonylag hosszabb, 1989-től 1992-ig terjedő időszak. Ekkor az elutasító válaszok mintegy 4-5%-al az elfogadók felett voltak. Valószínűleg az EK-hoz, illetve az EU-hoz kötődő azonosságtudat gyengülésére hatással voltak a belső és külső politikai, gazdasági folyamatok, melyek ebben a periódusban az egyén mindennapjaira is kihatottak. Az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek elejéig tartó időszak, az integrációtörténetben a mélyítés szempontjából nagyon fontos periódus, hiszen a gazdasági és pénzügyi unió megteremtésének terveit ekkor fogalmazta meg Jacques Delors, ekkor írták alá mind az alapító EGK szerződést módosító Egységes Európai Okmányt, mind pedig az Európai Uniót létrehozó, a pillér modellt megvalósító Maastrichti Szerződést is. De az individumok önértelmezése szempontjából a

¹⁸⁷ Nagyon fontos itt megjegyezni, hogy ez a fajta kategorizálás és az eredmények összevetése csak a tendenciák megjelenítését szolgálja és hiszen az adatok numerikus összeadása a különböző kérdésfeltevés miatt nem lehetséges. Az 1982-1992 és 1992-2003 között feltett kérdések sem megfogalmazásukban, sem pedig a felkínált válasz-lehetőségekben nem egyeztek meg. Ezért amikor a „nem” kategóriájába sorolom, mind az 1982-1990 között feltett kérdésre a „sohával” válaszolókat, mind az 1992-től feltett kérdésre a csak a nemzeti identitásukat választókat, azzal a feltételezéssel élek, hogy valószínűleg akik csak a nemzeti identitásukat választják az utóbbi kérdésnél, azok „sohá”-val válaszolnának európai dimenzió jelenlétéről is, illetve fordítva. Azonban azt mindenképpen figyelembe kell venni, hogy a „sohá” egyértelmű, kizáró nem, míg a csupán nemzeti identitás megjelölése csak közvetett elutasítása az európai dimenzióknak.

külpolitikákon is jelentős fordulatok történtek: a kommunizmus összeomlása, az Öböl-háború, a német egység megteremtése és Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása is mind erre az időszakra estek.

Az 1982-2002 időszak összes többi periódusában a tagállamok népességének többsége azt vallotta, hogy az európai dimenzió része az azonosságtudatuknak. Ennek ellenére az EU népessége megosztott maradt ebben a kérdésben. Az „igen” és „nem” kategóriák közötti olló hol szűkebbre zárult, hol tágabbra nyílt a vizsgálat időszakban. Legsűkebbre 1996 és 1999 között záródott. Az integráció történetében azt az időszakot a jövőkép keresés eredménytelen időszakaként, és az euroszeptizmus felerősödésével lehet jellemezni. Nyilvánvalóvá váltak az unós döntéshozatali eljárások nem hatékony működései, a reformok szükségessége, egyes politikák, mint például a CAP fenntarthatatlansága és az Európai Unió legitimizációs hiányosságai, a demokratikus deficit és a bonyolult bürokratikus, az egyének által átláthatatlan és megérthetetlen struktúrák anomáliái. Azonban a kihívásokra ekkor csak elégtelen válaszok születnek, mint például az Amszterdami Szerződés.

A legtágabbra az olló 1994-ben és 2000-ben nyílt, ekkor jelentős többségben voltak az Európai Unióhoz kötődő azonosságtudattal rendelkezők. 2002-től az európai dimenziót elfogadók és elutasítók között kialakult egy több mint 20%-os különbség az előbbi javára, amely különbség a legfrissebb EB felmérések alapján állandósulni látszik.

Forrás: EB 17, 26, 27, 30, 31, 33, 37, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58

Ha a tagállamok népességének a nemzeti, illetve európai uniós identitáshoz való viszonyát tekintjük, akkor megállapítható, hogy a nem, kor és a foglalkozás jelentős hatással voltak arra, hogy milyen választ adtak a megkérdezettek.

A következőkben három olyan fontos évet emeltem ki az EU történetéből, amikor az identitás szempontjából a tendenciához képest változás történt: 1996, 2000, 2002.

Elsőként vegyük a nemi hovatartozást. 1996-ban a férfiak 53%-a vallotta magát valamilyen mértékben európainak, míg ez ugyanebben az évben a nőknél csak 48% volt. Az, hogy a férfiak közül többen rendelkeztek európai uniós identitástudattal a 2000-es és a 2002-es felmérésből is, kiderül. 2000-ben a férfiak 61%-ának, míg a nők 53%-ának az identitásában van jelen az európai dimenzió. Ugyanez a százalékos arány, 2002-ben 62 és 56%. Tehát egy növekvő tendencia volt megfigyelhető mindkét nem részéről, de megmarad a két nem közötti 4-5%-os különbség a férfiak javára.

Fordított a százalékos válaszadási arány, ha csak a nemzeti identitástudattal rendelkezőket vizsgáljuk. Ebben az esetben ugyanis a nők voltak többségben (49%), mintegy 5%-al többen, mint a férfiak. 2000-ben ugyanez az arány 44 és 37%, 2002-ben pedig 42 és 35% volt, ahol az előbbi százalékok mutatták a nők, az utóbbi azon férfiak százalékos arányát, akik csak a nemzetállamhoz kötődő azonosságtudattal rendelkeztek.

A korcsoportok szerinti válaszadás is sokat elárult az európai dimenzió jelenlétéről az identitás-struktúrában. Az 1996-os felmérés szerint a 15 és 24 éves korosztály körében voltak a legtöbben (59%) akik már valamilyen mértékben európai uniós azonosságtudattal is rendelkeztek. 25 és 39 éves korosztályban is a többség (57%) rendelkezett európai uniós identitástudattal. Az idősebb generációknál ez a százalékos arány csökkent, azonban csak az 55 évesnél idősebbeknél voltak kisebbségben az európai uniós identitástudattal rendelkezők

Európai dimenzió a kollektív identításban, korcsoportonként, 1996 II.					
Korcsoportok	Csak nemzeti	Nemzeti és Eu.	Eu. és nemzeti	Csak európai	Nem tudja
15-24	38	46	7	6	3
25-39	40	45	7	5	3
40-54	45	41	6	5	3
55+	57	31	5	4	3

Forrás: EB 46

A fiatalok körében tehát az európaiság tudat gyakrabban előfordult. A 2002-as Eurobarometer felmérés ezért a fiatalabb korcsoportokra fókuszálva határozta meg az elemzés kategóriáit. A csak nemzeti kategóriát választók, vagyis azok, akiknél az európai dimenzió nincs jelen az azonosságtudatban a 15 évesnél fiatalabb korosztályban voltak. A 16 és 19 évesek között már többen voltak, akik európai uniós identitástudattal is rendelkeztek, azonban a legmagasabb ez az arány a 20 évesnél idősebbeknél volt. Tehát az európai dimenzió jelenléte az egyének kollektív identításában a 20 évesnél idősebbeknél fordult elő leggyakrabban. Továbbá azoknál, akik még tanultak nagyobb volt ez a százalékos arány, mint azoknál, akik már nem.

Európai dimenzió a kollektív identításban, korcsoportonként, 2002 II.					
Korcsoportok	Csak nemzeti	Nemzeti és eu.	Eu. és nemzeti	Csak európai	Nem tudja
15-nél fiatalabb	51	41	4	2	2
16-19	41	47	6	3	3
20+	23	59	11	5	2
még tanul	25	58	10	4	4

Forrás: EB 58

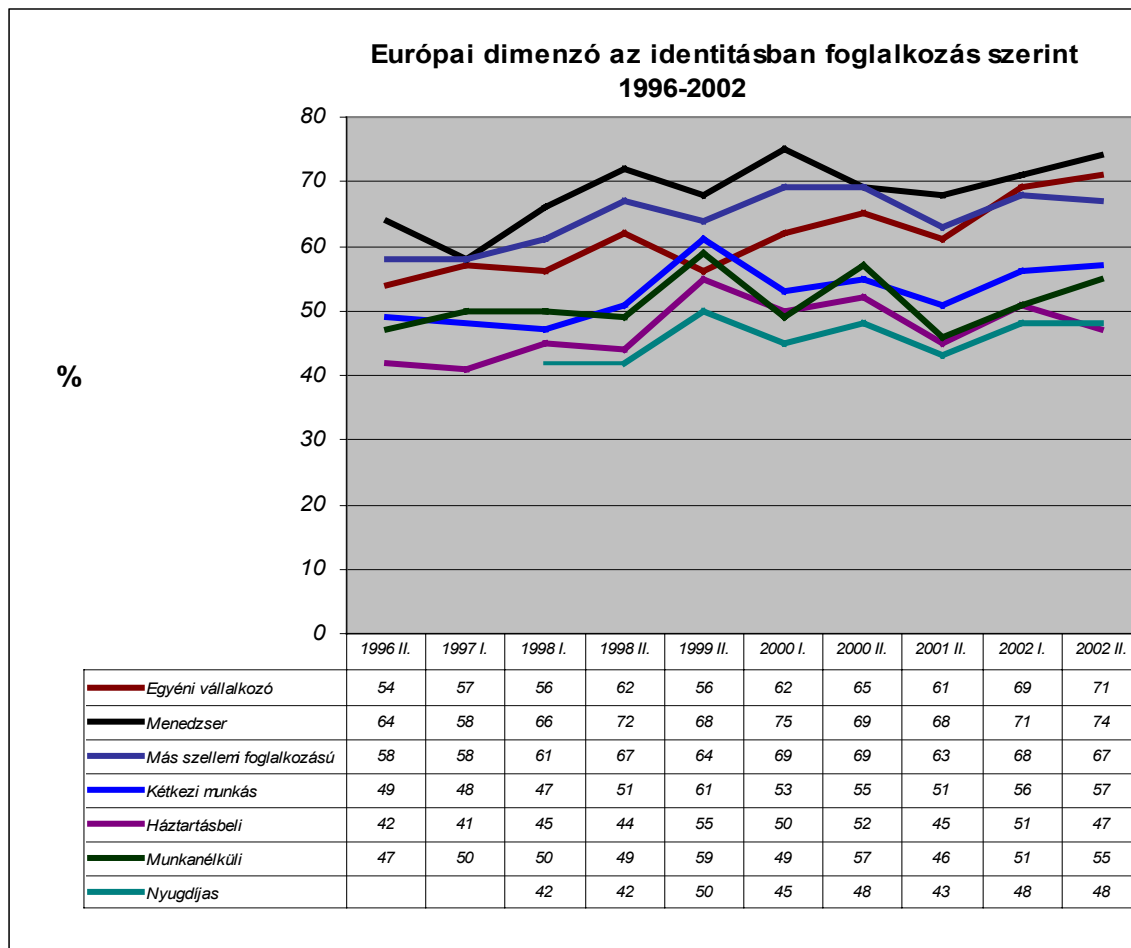
Foglalkozás-kategóriákat tekintve is elmondható, hogy a különböző foglalkozást űzők, különbözőképpen adtak választ a nemzeti és európai uniós identitásukra feltett kérdésekre.

Európai dimenzió az egyének identitásában, 2002 II.					
Foglalkozási kategóriák	Csak nemzeti	Nemzeti és eu.	Eu. és nemzeti	Csak európai	Nem tudja
Egyéni vállalkozó	28	58	9	4	2
Menedzser	24	58	13	3	3
Más szellemi foglalkozású	31	56	8	3	2
Kétkezi munkás	40	47	7	3	3
Háztartásbeli	51	40	4	3	2
Munkanélküli	40	44	7	4	6
Nyugdíjas	50	42	4	2	2

Forrás: EB 58

A 2002-as felmérés szerint a menedzsereknél, egyéni vállalkozóknál, illetve más szellemi foglalkozásúaknál volt jelen legnagyobb százalékban az európai dimenzió az azonosságtudatban. A menedzserek 74%-a, az egyéni vállalkozók 71%-a, és az egyéb szellemi szabadfoglalkozásúak 67%-a választotta ezt az opciót. Ez a százalékos arány a legkisebb a háztartásbelieknél (47%) és a nyugdíjasoknál (48%) volt.

A tendenciákat is érdemes megfigyelni. Az egyéni vállalkozók és a menedzserek identitástudatában nagyobb százalékban volt jelen az európai dimenzió. Magas a százalékos arány a más szellemi foglalkozásúaknál is, azonban ez a százalékos arány 2002-től csökkenő tendenciát mutat. A kétkezi munkásoknál és a munkanélkülieknél is növekvő ez a százalékos arány. Csak a háztartásbelieknél figyelhető meg egyértelmű csökkenő tendencia az utóbbi években. A nyugdíjasoknál ez a százalékos arány konstans érték felé konvergált.

Forrás: EB 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 56, 57, 58

Az egyének identitására közvetlenül kérdező Eurobarometer felmérések kérdéseit egy 1982-től 2002-ig terjedő időintervallumban vizsgálva elmondható, hogy bár a nemzeti identitás jelentős a tagállamok állampolgárainál, már többségben voltak azok, akik európai uniós identitástudattal is rendelkeztek, mint akik nem. Az is kiderült, hogy a különbségek voltak abban, hogy az egyének bevonták-e, és ha igen, akkor milyen az európai dimenziót az azonosságtudatukba. Látható, hogy a tagállami hovatartozás, a nem, kor és foglalkozási tényezők szerint a népesség csoportokra volt bontható, aszerint, hogy jelen volt-e az európai dimenzió az identitástudatban vagy sem.

A fenti elemzések alapján, ha egy erős európai uniós identitástudattal rendelkező egyént szeretnénk találni, akkor egy luxembourgi, a 20-as éveiben járó, férfi menedzsert vagy egyéni vállalkozót kéne keresnünk, míg ha a másik véglet ideáltípusát, vagyis a csak és kizárólag nemzeti identitással rendelkező individumot keresünk, akkor egy brit,

55 évnél idősebb, háztartásbeli nő felkeresésével tévednénk valószínűleg a legkevesebbet.¹⁸⁸ A következőkben az identitás egyik fontos érzelmi elemét, a büszkeséget vizsgáljuk, mind a nemzeti, mint az európai uniós identításban.

6.1.2. Nemzeti és európai büszkeség

A nemzeti büszkeségre 1970 óta kérdeznek rá rendszeresen, de nincsenek minden évben közvélemény-kutatási felmérések. Az kollektív identitások vizsgálatában a büszkeség az érzelmi, pozitív tartalmú, személyes attitűdöt fejez ki, ezért sokat elárul a közösség és az egyén viszonyáról. Arra a kérdésre, hogy: „*Mint mondana Ön magáról: 1. nagyon büszke, 2. eléggé büszke, 3. kevésbé büszke vagy 4. nem büszke arra, hogy a nemzeti állampolgár?*” akkor a következő válaszokat adták:

Nemzeti büszkeség, 1970							
Mérték	B	D	F	I	L	NL	EK6
Nagyon büszke	70	33	66	62	81	54	55
Büszke	18	38	22	24	10	28	27
Kevésbé büszke	4	14	5	5	4	13	8
Nem büszke	3	9	3	4	2	3	5
Nem tudja	5	6	4	5	3	2	5

Forrás: EB 17¹⁸⁹

Az alapító hat tagállam közül mindegyikben erős volt a nemzeti büszkeség érzése. Az EK-ban átlagosan 80% felett volt azoknak a száma, akik büszkék voltak a nemzetükre. A nemzeti büszkeség a legerősebb Luxembourgban, Belgiumban és Franciaországban volt, és egyértelműen a leggyengébb volt Németországban.

A tizenkét évvel később készült felmérés azonban már mást mutatott. Mintegy 8%-al visszaesett a nemzeti büszkeség érzése az EK-ban. A „nemzeti” büszkeséget nem érzők aránya ezzel párhuzamosan nőtt. Az alapító hat tagállam mindegyikében visszaesett ez a százalékos arányszám. Legjelentősebb ez a visszaesés a belgák estében,

¹⁸⁸ Persze a statisztikai adatokat és elemzések következtetéseit, nem lehet így egyénre visszavezetni, gondolatban mégis érdekes lehet az ideáltipikus európai uniós állampolgár és ellentéte megalkotása.

¹⁸⁹ Az 1970-ben készített felmérés adatait megtalálhatjuk az EB 17. felmérésében.

de jelentős volt a németek, franciák, olaszok, luxembourgiak és a hollandok esetében is. Vagyis az intergráció előrehaladásával párhuzamosan a tagállamhoz kötődő érzelmi azonosulás, minden esetben csökkent. Az 1973-ban újonnan beléptek közül az írek és britek erős nemzeti büszkeséggel érkeztek az EK-ba, míg a dánok nemzeti büszkesége átlagosnak volt mondható. Az 1981-ben belépett Görögország egyben a legmagasabb arányú nemzeti büszkeséget is hozta az Európai Közösségbe.

Nemzeti büszkeség, 1982											
Mérték	B	DK	D	F	IRL	I	L	NL	UK	GR	EK10
Nagyon büszke	22	37	22	33	55	35	55	35	56	76	37
Büszke	34	38	38	43	29	41	30	38	32	14	37
Kevésbé büszke	24	13	19	12	7	15	7	14	7	5	14
Nem büszke	8	2	9	4	2	6	4	7	3	2	5
Nem tudja	12	10	12	8	7	3	4	6	2	3	7

Forrás: EB 17

Ismét ugorva 12 évet az időben, a nemzeti büszkeség érzése 1994-re tovább csökkent. Eltolódás figyelhető meg továbbá az „nagyon büszke” és a „kevésbé büszke” kategóriát választók között. Vagyis míg a nemzeti büszkeségüket vallók 3%-al voltak kevesebben, mint 12 évvel korábban, addig az erős nemzeti büszkeséggel rendelkezők 7%-al. Az 1985-ben csatlakozott Spanyolország és Portugália is erős nemzeti büszkeséget hozott az Európai Közösségbe. 1994-ben a legerősebb nemzeti büszkeséggel rendelkezők az írek voltak. 93 %-uk volt büszke arra, hogy ír. Utánuk következtek a görögök és a portugálok, szintén erős nemzeti büszkeséggel. A legalacsonyabb százalékban a németek vallották magukat büszkének a nemzetükre, itt ez a százalékos arány csupán 45% volt.

Nemzeti büszkeség, 1994													
Mérték	B	DK	D	F	IRL	I	L	NL	E	P	UK	GR	EK12
Nagyon büszke	23	39	12	27	67	33	30	14	46	34	40	68	30
Büszke	46	46	33	45	26	46	45	52	38	56	41	23	41
Kevésbé büszke	17	10	22	15	3	13	9	18	8	7	10	6	14
Nem büszke	5	2	13	5	1	4	5	6	4	2	5	2	6
Visszautasít	1	0	6	3	1	1	5	2	3	0	1	1	3
Nem tudja	8	3	13	5	3	4	7	9	2	1	3	1	6

Forrás: EB 42

A fenti 42. számú felmérésnek további érdekessége volt, hogy a nemzeti büszkeség szerepéről is megkérdezték a polgárokat, melyek sokat elárulhatnak a „nemzeti büszkeség” terminológia uniós állampolgárok körében elfogadott értelmezéséről, és a nemzet és nacionalizmus terminológiák elméleti definíciói számára is fontos empirikus visszacsatolásként szolgálhatnak. Ezekben ugyanis a nemzet és nacionalizmus tudományos terminológiái kevések a hétköznapi szóhasználattal.

Hat különböző választ kínáltak fel az uniós polgároknak:

„**A nemzeti büszkeség minden állampolgár kötelessége.**” Ez a definíció tulajdonképpen a republikánus, Rousseau által megfogalmazott és korábban már tárgyalt állampolgári patriotizmus kifejeződése. Ezt a válaszlehetőséget az EU-ban a népesség 18%-a választotta, vagyis tízből két individuum ezzel azonosul. De a hollandok és a németek esetében ezt a választ a népesség kevesebb, mint 10%-a. A görögöknél és a portugáloknál ez a szám magasabb. Itt a népesség mintegy fele (56 és 47%) értett egyet ezzel a válasszal.

„**A nemzeti büszkeség természetes**”, amely tulajdonképpen az esszencialist tézist tükrözi, akik szerint a nemzetek természetes, esszenciális közösségek. A tizenkettek közül ezt a mondatot választották a legtöbben, összeurópai szinten 44%, vagyis majdnem minden második polgár ezzel a kijelentéssel értett egyet. Persze tagállamonként különböző mértékben alakultak a százalékarányok. A dánoknál 63%, az íreknél 68% értett egyet ezzel a kijelentéssel. A britek és a luxembourgiak 51, az olaszok 50, a hollandok 49, a spanyolok 45, a belgák 44%-a választotta ezt a definíciót. Az EK átlagtól százalékban csupán a németek, görögök, franciák és portugálok maradtak el 1-7%-al.

„**A nemzeti büszkeségnek nincsen értelme, mert a nemzethez tartozás a véletlenül múlik.**” Ez a definíció tulajdonképpen a közösségi tagság és a határok relativizálódását fejezi ki, és az érzelmi kötődést megkérdőjelezi. A poszt-nemzeti állampolgársági elméletek közül a strukturalista szemléletű tézisekhez áll közel. Összeurópai szinten ezt a definíciót választották a harmadik helyen, a polgárok mintegy 11%-a. Tagállamonként azonban jelentősek voltak az eltérések. A hollandok 20, a németek 17, a belgák 14, a franciák és a luxembourgiak 13%-a vallotta ezt a véleményt, míg a görögök, portugálok, írek esetében a népességnek csak alacsony százaléka.

„A nemzeti büszkeségnek nincsen értelme, mert mindenki különböző”, amely hasonló az előbbi meghatározáshoz, de a multikulturalizmust emeli ki. Az európai polgároknak összesen 7%-a választotta ezt a definíciót. A tagállami válaszok a görög és a holland 2%-os válaszadási arány kivételével az uniós átlagot tükrözték.

„A nemzeti büszkeség arrogáns, hiszen más nemzetek személyei ellen irányul”. Ez a definíció egyértelműen a nacionalizmus érzelmi kifejeződésének negatív hatását emeli ki, vagyis a kirekesztésre hívja fel a figyelmet. Összeurópai szinten csupán a polgárok 4%-a vallotta ezt a véleményt. A tagállamok százaléakai 0-tól 9-ig tartó skálán mozogtak ebben a tekintetben, ahol a nullát Portugália és a 9%-ot Németország jelentette.

„A nemzeti büszkeség veszélyes, mert gyakran extrém nacionalizmushoz és háborúhoz is vezethet”, hasonló az előzőhöz, de a nacionalizmus negatív példáit még egyértelműbben kifejezi. A polgárok 9%-a választotta ezt a definíciót, és ismét a németek, illetve a portugálok százaléakai képviselték az intervallum két végpontját (2% és 13%).

A fenti kérdés annak ellenére, hogy rendkívül érdekes információval szolgált az európai állampolgároknak a nemzeti büszkeséghez viszonyuló attitűdjéről, a válaszlehetőségek tekintetében szubjektív, és befolyásoló opciókat kínált fel. Azt is figyelembe kell venni, továbbá, hogy a válaszadók 3%-a egyik felkínált definícióval sem értett egyet, 3%-át nem érdekelt a véleménynyilvánítás, és további 3%-uk nem tudta, hogy melyiket jelölje meg.

Az Eurobarometer 57. felmérése szerint a nemzeti büszkeség 97 és 66 %-os skálán mozgott és a két végpontot Írország és Németország jelentette. 1994-hez képest a nemzeti büszkeség „erősebb” kategóriáját (nagyon büszke) választók száma összuniós szinten növekedett, a „büszke” kategóriát választók aránya változatlan maradt. Tagállamonként azonban történtek változások.

A németek büszkesége százalékosan jelentősen nőtt. Amíg 1994-ben a német népesség 55%-a volt büszke a nemzetére, addig 2002-ben 70%-a. A franciáknál is a nemzetükre nagyon büszkék százalékos aránya 42%-ra, az olaszoknál 51%-ra, a luxembourgiaknál 53%-ra, a hollandoknál 41%-ra nőtt, a portugáloknál 45%-ra, a briteknél 59%-ra. Az íreknél is növekedett, de csak csekély mértékben, hiszen náluk már 1994-ben is kiugróan magas volt ez a százalékos arány. 2002-ben 72%-uk vallotta magát

nagyon büszkének a nemzetére. Az 1995-ben belépő osztrákok, svédek és finnek is mind az uniós átlag feletti nemzeti büszkeséget hozták az Unióba, és ez a százalékos arány a vizsgált időszak alatt csak növekedett.

Nemzeti büszkeség, 2002																
Mérték	B	DK	D	F	IRL	I	L	NL	E	P	UK	GR	A	S	FIN	EK15
Nagyon büszke	26	51	22	42	72	51	53	41	44	45	59	84	49	51	66	44
Büszke	53	39	48	43	25	40	32	43	46	47	31	14	36	39	29	41
Kevésbé büszke	14	7	16	7	2	6	9	10	5	5	5	2	7	7	3	8
Nem büszke	2	0	6	2	0	1	4	3	2	1	2	0	2	1	1	3
Nem tudja	3	0	7	3	0	1	4	3	2	1	2	0	2	1	1	3

Forrás: EB. 57

6.1.3. Európai büszkeség

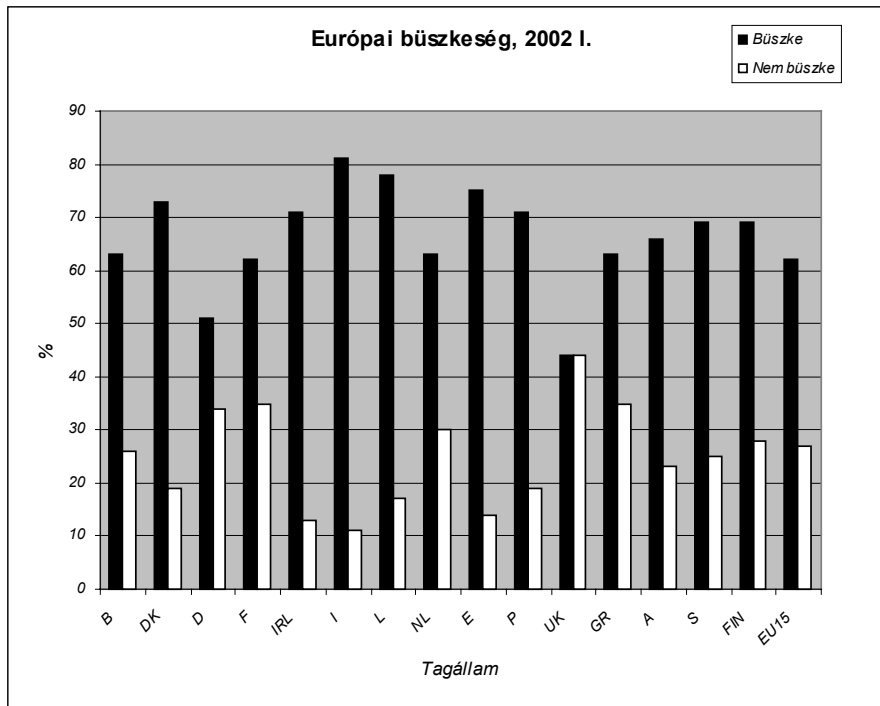
2000-től ez európaiság vonatkozásában is feltették a büszkeségre vonatkozó kérdést mind a 15 uniós tagállamot tekintve. A kérdésfeltevés hasonló a nemzeti büszkeségről feltett kérdéshez: „*Mint mondana Ön magáról: 1. nagyon büszke, 2. büszke, 3. kevésbé büszke vagy 4. nem büszke arra, hogy európai?*”¹⁹⁰

A legfrissebb, 2002-es adatok szerint uniós szinten a polgárok 14%-a nagyon büszke arra, hogy európai, 48%-a vallotta magát büszkének, 17%-uk nem büszke és 10%-uk egyáltalán nem büszke európaiságára. 11% volt azoknak az aránya, akik nem tudtak választ adni. Vagyis 10 uniós állampolgár közül 6 volt büszke az európaiságára, 3 nem volt büszke és 1 nem tudott válaszolni erre a kérdésre.

Ha a különböző tagállamok adatait tekintjük, akkor fontos eltéréseket figyelhetünk meg. Az európai büszkeség a legerősebb az olaszoknál, ahol az állampolgárok 81%-a volt büszke európaiságára. Az uniós átlag felett voltak továbbá a luxembourgiak, spanyolok, dánok, írek, portugálok, finnek, svédek, osztrákok, belgák és hollandok is. Összesen 3 országban kevésbé büszkék az európaiságukra: Finnországban,

¹⁹⁰ EB 54, 56, 57

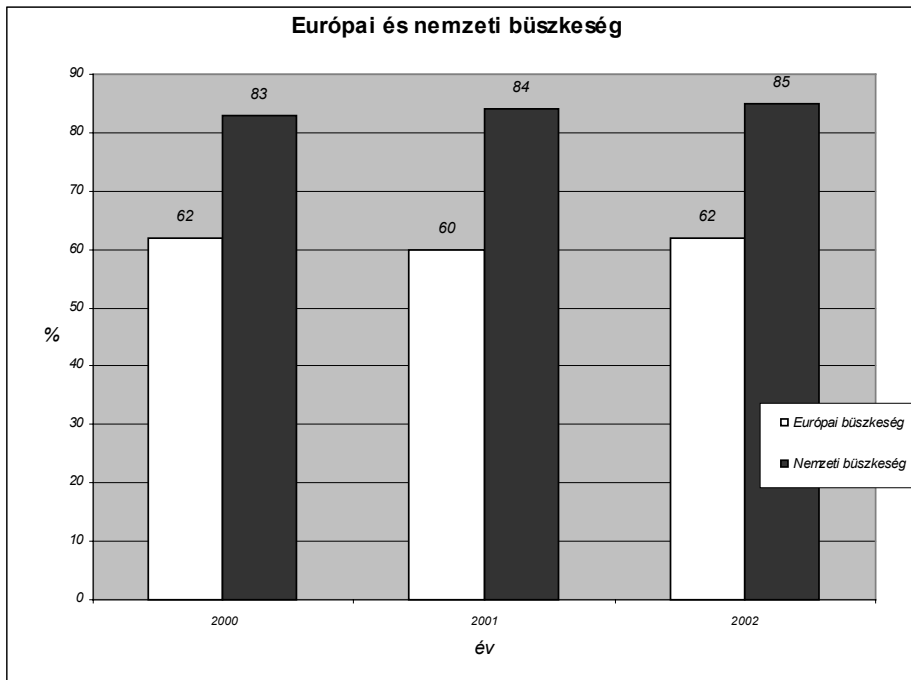
Németországban és Nagy-Britanniában. Nagy-Britanniában a népesség 44%-a volt büszke arra, hogy európai, de ugyanennyien vallották, hogy nem büszkék európaiságukra.

Forrás: EB 57

A rendelkezésünkre álló, három évet átfogó adatokról elmondható, hogy a válaszok összuniós szinten állandóságot mutattak. 2000-ben az uniós polgárok 62, 2001-ben 60, 2002-ben szintén a népesség 62%-a volt büszke európaiságára. Az európaiságukra nem büszkék aránya 2000-ben 29, 2001-ben 28, 2002-ben 27% volt. Ez az állandóság azonban a fentiekben vizsgált nemzeti büszkeség adataira is igaz volt.

Érdekes erre a 3 évre vonatkoztatva összevetni az európai és nemzeti büszkeség százalékos arányait. 10 uniós állampolgár közül 8 volt büszke a nemzetére és 6 európaiságára. Vagyis a kötődés érzelmi kifejeződése tekintetében, a nemzeti és az uniós közösségek között csak 20%-os különbség van az előbbi javára.

Forrás: EB 54, 56, 57

Érdeemes összevetni a nemzeti és európai büszkeségre vonatkozó felméréseket a nemzeti és európai uniós identitásra vonatkozó felmérésekkel. Ha a 2000-2002 közötti időszakot nézzük, akkor 53-59% körül volt azoknak az aránya, akik identitástudatában jelen volt az európai dimenzió, amely majdnem megegyezett azoknak az arányával, aki büszkék voltak európaiságukra. A csak nemzeti identitástudattal rendelkezők, ebben az időszakban 38-44% között voltak. Azonban a nemzeti büszkeséggel rendelkezők 83-85%-ban, vagyis mintegy kétszer annyian. Azok is rendelkeztek tehát nemzeti büszkeséggel, akik nem csak nemzeti identitástudatuk volt. Tehát az európai és nemzeti büszkeség megfér egymással, és mint az a felmérésekből kiderült, sok olyan egyén él az Európai Unióban, akik mindkettővel rendelkeznek. Az érzelmi kötődést tekintve is képes tehát az egyén a többes azonosulásra.

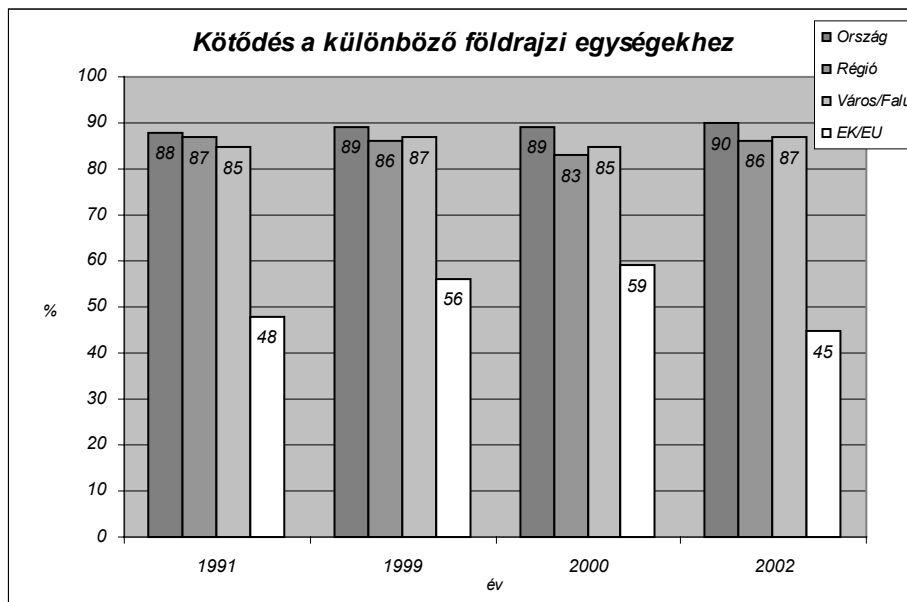
6.2. Kötődések a különböző regionális egységekhez – város, falu, régió, ország, EU

1991-től kezdve állnak rendelkezésünkre adatok az egyéneknek a földrajzilag különböző nagyságú közösségeihez való kötődéséről.¹⁹¹ A felmérésekben a következőket kérdezték: *„Az emberek különböző kötődést éreznek a városukhoz / falvaikhoz, a régiójukhoz és az országukhoz, illetve az Európai Unióhoz¹⁹²? Kérem, jelölje meg milyen kötődést érez Ön ezekhez? – 1. Nagyon kötődöm. 2. Kötődöm. 3. Kevésbé kötődöm. 4. Nem kötődöm.”*

A rendelkezésünkre álló adatsorokból nézzük hogyan alakultak uniós szinten 1991-ben, 1999-ben, 2000-ben és 2002-ben a kérdésre adott válaszok. A különböző földrajzi egységekhez való kötődés ebben a 4 évben hasonlóan alakult. Nagyobb az állandóság ugyanakkor az országhoz, régióhoz, városhoz/faluhoz való kötődésben, mint az európaisághoz való kötődésben. Az országhoz való kötődésben csak 1-2%-os, a régióhoz való kötődésben 1-4%-os, a városhoz/faluhoz való kötődésben 0-2%-os eltérések figyelhetők meg 1999-hez képest. Az Európai Unióhoz való kötődés tekintetében azonban 3-10%-os eltérések fordultak elő az 1999-es évhez képest. A tagállami népesség kötődése az Európai Unióhoz, mint földrajzi enyhe csökkenő tendenciát mutat.

¹⁹¹ EB 36, 51, 54, 58

¹⁹² Az Európai Unió helyett szerepelt Európai Közösség illetve Európa is a különböző felmérésekben. A EB 36 felmérése külön mérte az Európai Közösséghez, illetve Európa egészéhez való kötődést.

Forrás: EB 36, 51, 54, 57

A 2002-es legfrissebb felmérés szerint az uniós polgároknak 45%-a kötődött, míg 52%-uk nem kötődött az Európai Unióhoz, vagyis többségben voltak azok, akik nem érezték kötődést az Európai Unióhoz. Az országhoz, városhoz / faluhoz és a régióhoz való kötődés mindegyike összuniós szinten sokkal erősebb volt, mint az Európai Unióhoz való kötődés. A legerősebben az országhoz kötődtek az EU lakosai, mintegy 90%-uk jelölte meg ezt a választ. Utána következett a városhoz/faluhoz kötődés 87%-al, majd a régióhoz 86%-al.

Ha a különböző tagállamok népessége által adott válaszokat tekintjük, akkor jelentős különbségeket láthatunk. A luxembourgiak kötődtek a leginkább az Európai Unióhoz, náluk 10 emberből 7 kötődött. Az olaszoknál 10-ből 6, a franciáknál és az íreknél 10-ből 5. Az összes többi tagállamban, kisebbségben voltak azok, akik kötődtek az Európai Unióhoz. Ennek ellenére a portugálok, osztrákok, belgák, németek és dánok között többen voltak, akik kötődtek az Európai Unióhoz, mint uniós szinten átlagosan, vagyis náluk a népesség 45%-nál többen jelölték meg ezt a választ. Az Európai Unióhoz való kötődés tekintetében leginkább a finnek maradtak el az uniós átlagtól. A britek, hollandok, svédok, görögök és spanyolok százalékos arányai erre a válaszra alatta voltak a 45%-os uniós átlagnak.

Ha a másik három lehetséges lehetőséget választók százalékos arányát tekintjük, jelentős következtetésekhez juthatunk el. Összességében elmondható, hogy a tagállamok népességének kötődése az országhoz, városhoz/faluhoz és régióhoz szignifikánsan nem különbözött. Tehát nem lehet azt mondani, hogy az országhoz, vagyis a nemzetállamhoz kötődő azonosságtudat az egyetlen és legerősebb kötődés lenne. Összeurópai szinten még ténylegesen ezt a lehetőséget választották a legtöbben, de figyelembe kell venni, hogy a városhoz/faluhoz való kötődés csupán 3, a régióhoz pedig 4%-al maradt el az országhoz való kötődéstől.

Ha a megnézzük, hogy az egyes tagállamok népessége melyik lehetőséget választotta a legnagyobb százalékban, akkor találunk arra példát, hogy a nem nemzetállami kötődés erősebb, vagy ugyanolyan erős volt, mint a nemzetállami.¹⁹³ A belgáknál a régióhoz és az országhoz való kötődést egyaránt 86%-ban választották. A németeknél a városhoz/faluhoz és az országhoz azonosan 89%-al kötődtek, a görögöknél mind a régióhoz, mind az országhoz azonosan 94%-al. A spanyoloknál a városhoz/faluhoz való kötődést választották a legtöbben, 91%-a népességnek, és az országhoz és a régióhoz való kötődés, mindkét esetben csak 81% volt. Az osztrákoknál szintén megegyezett a régióhoz és az országhoz való kötődés százalékos aránya, amely mindkét esetben 91% volt. A belgáknál a régió esetében a 86%-on belül többen voltak az erős kötődéssel rendelkezők, mint az ország 86%-án belül. Ugyanez igaz a németekre is: a városhoz/faluhoz illetve az ország való 89%-os kötődésen belül 54% volt az előbbihez, míg 41% az utóbbihoz erősen kötődő népesség százalékos részaránya. A németek, görögök és osztrákok esetében ez nem mondható el, náluk az országhoz való erősebb kötődést figyelhetünk meg az azonos százalékos részarányokon belül.

Az egyének válaszait nyilván jelentősen befolyásolták az állam adminisztrációs, jogi berendezkedése, vagy a tagállamokon belül nemzetiségek jelenléte is. Így például Ausztria szövetségi berendezkedése, és az erős tartományi azonosságtudat indokolhatja a régiós kötődés jelentőségét. De a belgáknál a vallon és flamand területekre osztott régiós állami struktúra indokolja, az erős régiós kötődést. A nemzetállamhoz, mint földrajzi egységhez való kötődés abban az esetben, ha az országok belül a nemzetiségek határai és a közigazgatási egységek határai egybeesnek, általában gyengül. Erre példa

¹⁹³ EB 57

Spanyolország, ahol a baszk és katalán azonosságtudat az országon belüli földrajzi egységekhez is kötődik.

A különböző földrajzi egységekhez való kötődés vizsgálata megmutatatta, hogy az egyének kötődését egy többszintű modellben lehet a leginkább elképzelni, nem igaz ugyanis, hogy a nemzetállamhoz való kötődés lenne az egyetlen, de az sem, hogy minden esetben az egyén identitásstruktúrája élén állna. Vannak ugyanis olyan uniós tagállamok, ahol a régióhoz, vagy a városhoz, illetve faluhoz való kötődés erősebb volt. Erre a felismerésre már más empirikus kutatások is rámutattak. Például Csepeli és Örkény az egyéni kötődések vizsgálatakor az azonosításnak a nemzetállamon kívüli strukturális elemeit keresték. Az általuk vizsgált földrajzi kategóriák a közvetlen lokális környezet, a város, a megye, az ország és a kontinens voltak. Megállapították, hogy a nemzetállam, csak egy a lehetséges azonosítási kategóriák közül, és habár még a legtöbb ember számára a legfontosabb azonosítási kategória, vannak már arra is példák, hogy más kategóriák kerülnek előtérbe.¹⁹⁴ Megmutatták például, hogy Spanyolországban és Ausztriában a régiós identifikáció bizonyult a legfontosabbnak.¹⁹⁵

Összegezve tehát, a felmérések adatai igazolták a poszt-nemzeti identitásmodell azon állítását, hogy a közösség szférái többszintűek. Továbbá annak ellenére, hogy a nemzetállami kategória még a népesség nagy részénél a legfontosabb referencia pont az egyén kötődésének a meghatározásakor, léteznek olyan földrajzi egységek, amelyek sokszor hasonlóan erős, vagy erősebb kötődést jelentenek az egyéneknek. Az is kiderült ugyanakkor, hogy az uniós tagállamok népességét tekintve elég jelentősek a diszparitások a kötődések földrajzi kategóriáinak tekintetében.

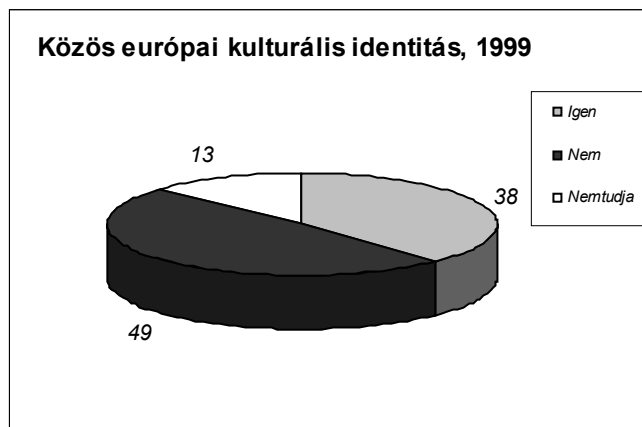
6.3. Közös kulturális identitás vagy kultúrák sokszínűsége?

Az Eurobarometer 50. és 52. felmérései az egyéneknek kulturális identitára kérdeztek rá: *„Ön teljesen mértékben egyetért (1), bizonyos mértékben egyetért (2), bizonyos mértékben nem ért egyet (3) vagy teljes mértékben nem ért egyet (3) a következő*

¹⁹⁴ Fontos itt megjegyezni, hogy Csepeli és Örkény igaz, hogy többszintű modellben gondolkodtak, ezt a modellt, térben, mint koncentrikus köröket képzeltek el, tehát a lokalitástól a globális egységekig bővülő kategóriákat, ahol mindig a földrajzilag kisebb egység áll közelebb az egyénhez.

állítással? - Létezik egy közös kulturális identitás, amelyet minden európai magáénak vall. „¹⁹⁶

Ha az 1999-es felmérés eredményeit vizsgáljuk, amely nagyon hasonló eredményeket mutatott, mint az egy évvel korábbi, akkor kiderül, hogy összeurópai szinten a népesség 7%-a teljesen, 31%-a bizonyos mértékben értett egyet az állítással, míg 27%-a bizonyos mértékben és 22%-a egyáltalán nem értett egyet. Vagyis, míg 38%-a a népességnek valamennyire is elfogadja ezt a kijelentést, ezzel szemben 49%-a elutasítja az állítást. Tehát a többség számára nem létezik egy közös kulturális identitás. 13%, azoknak az aránya, akik ebben a kérdésben nem tudtak nyilatkozni.

Forrás: EB 50

Tagállamonként a százalékos arányok között kisebb mértékű eltérések voltak. A legtöbben a görögök közül értettek egyet az állítással (49%), utánuk következtek a portugálok (47%) és az olaszok (42%). Azonban ezekben a tagállamokban sem érte el ez az arány a népesség 50%-át, tehát sehol sincsenek többségben azok, aki egyetérteneik egy közös kulturális identitás létezésével. A legkevésbé a britek közül osztották azt a véleményt, hogy létezik egy közös európai kulturális identitás, itt a válaszadóknak csak 28%-a jelölte meg az első vagy második lehetőséget.

¹⁹⁵ CSEPELI György - ÖRKÉNY Antal (1998): *E Pluribus Unum, International Comparative Investigation into the National Identity*. p.5.

¹⁹⁶ Ezekben a kérdésekben a közös európai kulturális identitásra kérdeztek rá, vagyis Európát nem csak az uniós értelemben használták. Ezt a kérdést tették fel az 1998-as EB 50 felmérésben és az 1999-es EB 52 felmérésben is.

Közvetlenül az identitás kulturális aspektusára kérdező felmérést csak 1998-ban és 1999-ben végeztek. Azonban a kulturális aspektus más felmérésekben is szerepelt az identitás kapcsán, amelyeket a következő attitűdök fejezetben tárgyalok részletesen, azonban a kulturális identitásról szóló eredményeket érdemes itt is megjegyezni. 2002-ben, az EB 57. felmérésében a polgároknak az Európai Unióhoz kapcsolódó személyes érzéseire kérdeztek rá, ahol a válaszlehetőségek között kulturális tartalmú kijelentések is szerepeltek. Az uniós polgárok 26%-a számára az Európai Unió a kulturális sokszínűséget jelenti. Ugyanakkor 13%-uk értett egyet azzal, hogy az Európai Unió a nemzeti kulturális identitás elvesztését jelenti. Ezek az eredmények is azt mutatják, hogy az Európai Unió esetében egy közös kulturális identitással a polgárok egy része nem tud azonosulni, hiszen inkább a különböző kultúrák együttélésével és megőrzésével azonosítják az Európai Uniót, mintsem egy közös kulturális közösséggel. Ennek ellenére, vannak olyanok, akik az integrációs folyamatokat úgy értelmezik, hogy azok a nemzeti kulturális identitásra veszélyesek, és amely folyamat elvezethet ezen identitás elvesztéséhez is.¹⁹⁷

6.4. Attitűd

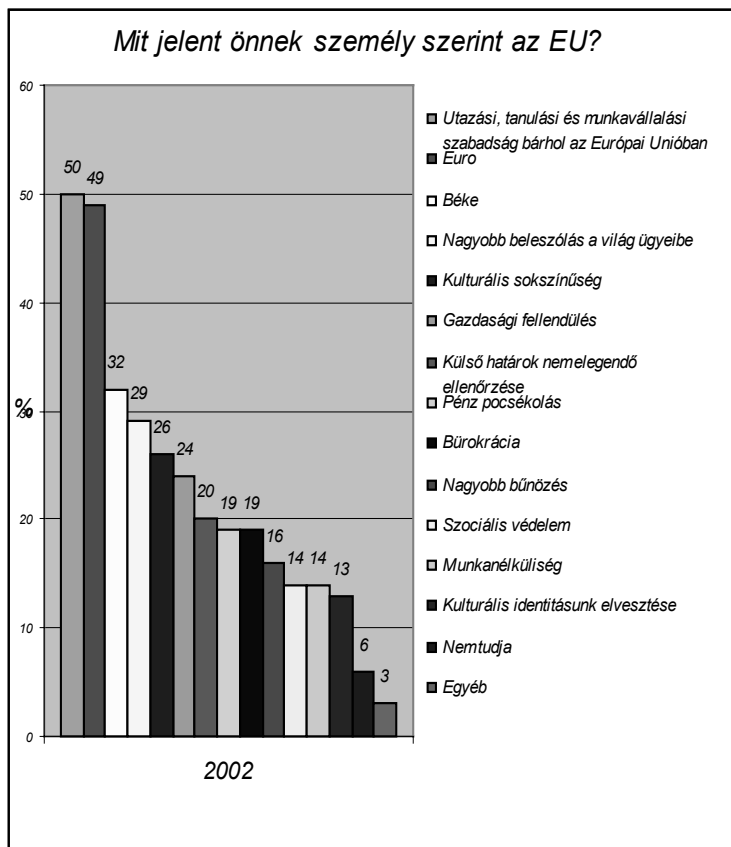
Mint azt a szociálpszichológiáról szóló elméleti részben már említettük az attitűdök az egyén társadalmi léte megértésének fontos elemei, az egyéni tapasztalatra épülnek és bizonyos állandóságot mutatnak. Vajon milyen attitűdjei kapcsolódnak az individuumoknak az Európai Unióhoz? Sajnos, az attitűd tekintetében csak keresztmetszeti vizsgálatok eredményeit tudjuk elemezni, hiszen ilyen típusú felméréseket a közelmúltban végeztek először.

Az 2002-es, EB 57. felmérés a következő kérdést tette fel: *„Mit jelent Önnek személy szerint az Európai Unió?”* 13 kijelentésből választhattak a polgárok, melyek közül negatív és pozitív válaszok is voltak. Legtöbben az utazási, tanulási és munkavállalási szabadsággal azonosították az Európai Uniót, tehát az egyéni mobilitást sok egyén számára az EU jelenti. Az unió népességén belül minden második polgár ezen a véleményen volt. Majdnem ugyanennyien voltak, akik számára az Európai Unió a

¹⁹⁷ EB 57

közös pénzt az Eurót jelenti, vagyis második helyen egy „kreált szimbólum” áll. A szimbólumokkal a következő fejezetben foglalkozunk, azonban, az, hogy ilyen előkelő helyet foglal el a rangsorban, szintén megerősíti a konstruktivista tézis érvényességét. Tízből három uniós állampolgár számára az Európai Unió a békét jelentette, vagyis a biztonságfaktor előtérben van. Majdnem ugyanennyi uniós polgár számára pedig a világ ügyeibe való nagyobb beleszólást. A polgárok egynegyede számára az Európai Unió a kulturális sokszínűséget és a gazdasági fellendülést jelentette, továbbá 14%-a számára a szociális védelmet. Az itt felsorolt kijelentések mind valamilyen pozitív jelentéssel bírnak, és mint látható többségben voltak azok, akik ezeket jelölték meg.

Azonban az Európai Uniót számos negatív jellemzővel is azonosították a polgárok. Egyötödük a külső határok nem elegendő ellenőrzésével, ami egyértelműen a harmadik országokból érkező egyének bevándorlásának, letelepedésének és munkavállalásának a túl szabad kontrollja ellen irányult. Majdnem ugyanennyien értettek egyet azzal, hogy az Európai Unió pénzpocsékolás, illetve, hogy leginkább egy bürokráciát jelöl, amely jelzi, hogy az intézményes és gazdasági hatékonysággal sokan nem értettek egyet. A polgárok 16%-a továbbá a nagyobb bűnözéssel, 14%-a a munkanélküliséggel és 13%-a a kulturális identitás elvesztésével azonosította az Európai Uniót.

Forrás: EB 57

Az uniós állampolgároknak az Európai Unióhoz kötődő attitűdjére 2002-ben a fentieknél absztraktabb, személyes kérdést is feltettek: „Nyújtja-e Önnek személyesen az Európai Unió a reményt, a bizalmat, a közömbösséget, a bizalmatlanságot, az aggodalmat, a lelkesedést vagy az elutasítás érzését?”¹⁹⁸

Az egyének 47%-a jelölte meg a reményt, 29%-a a bizalmat, 19%-a a közömbösséget, 16%-a a bizalmatlanságot, 15%-a az aggodalmat, 11%-a a lelkesedést. Ez azt jelenti, hogy a polgároknak csaknem a fele gondolja úgy, hogy az Európai Unió a remény érzését nyújtja számukra, tizből három polgárnak pedig a bizalom érzését. Ez a felmérés azt is megmutatta, hogy az Európai Unióhoz kapcsolt pozitív kötődések erősebbek voltak a negatívoknál. Tagállamonként azonban voltak eltérések az uniós átlaghoz képest. A legtöbb tagállamban a remény volt a leggyakrabban megjelölt kategória. Kivétel ez alól Hollandia, ahol a bizalom, és az Egyesült Királyság, ahol a

¹⁹⁸ EB 57

közömbösség. A briteknél szerepelt egyedül egy nem pozitív kategória az első helyen, a polgárok mintegy 32%-a választotta a közömbösséget. Második helyen általában a bizalom szerepelt, kivétel ez alól Írország, ahol a lelkesedés 22%-al, Hollandia, ahol a remény 33%-al, Svédország, ahol a bizalmatlanság 33%-al, és az Egyesült Királyság, ahol a remény 31%-al. A harmadik helyen megjelölt kategória, általában valamilyen negatív fogalom, így a közömbösség, bizalmatlanság, aggodalom. Kivétel ez alól Luxembourg és Olaszország, ahol ezen a helyen is pozitív kategóriák, például lelkesedés álltak.

A fenti attitűdökre vonatkozó kérdések megmutatták, hogy az Európai Uniót az egyének nagy többsége konkrét társadalmi és gazdasági előnyökkel (mobilitás, közös pénz, gazdasági fellendülés) azonosítja, ugyanakkor az Európai Unióban látják a béke és biztonság, illetve a világ ügyeibe történő beleszólás zálogát is. A kulturák sokszínűsége szintén olyan érték, melyet az individuumok többsége az EU-val azonosít. A negatívumok között a hatékonyság hiánya, a „másságal” szembeni túl liberális kontroll, és a kulturális identitás elvesztésétől való félelem jelennek meg. Összességében az uniós állampolgárok több pozitívummal azonosítják az Európai Uniót, mint negatívummal. Ez derült ki a másik felmérésből is, amely szerint minden második polgárnak nyújtja a remény és tőzöl minden háromnak a bizalom érzését az Európai Unió. A politikai közösség pozitív azonosítása nagyon fontos, hiszen, az identitásformálás folyamatában az identifikációnak a pozitív megítélés feltétele.

6.5. Konstruált uniós szimbólumok?

Az EU szimbólum-rendszerét nagyon sokszor hasonlították össze a nemzeti szimbólumrendszerekkel és kritizálták, amiatt, hogy nincs elegendő érzelmi tartalmuk, így üres, az uniós intézmények és az elit által „kreált” kategóriák. A zászló és az Euró, mint a két legerősebb jelkép kapcsán, szerencsére birtokában vagyunk már olyan közvélemény-kutatási adatoknak, amelyek alapján eldönthető, hogy valóban így van-e, vagy sem. 2002-ben, az Euró-zónához tartozó tagállamokban a népesség 45%-a tartotta az Eurót jó dolognak, 26%-a semleges viszonyult hozzá, és 27% tartotta rossznak. Érdekes az is, hogy a dánok és svédek, akik még csak kívülről alkothattak véleményt az

Euróról, hiszen nem tartoznak az Euró-zónába, 52 és 47%-ban tartották jó dolognak, vagyis ezzel az uniós átlag felett voltak. A briteknél ez a százalék jóval alacsonyabb, 25%. Az Euróhoz való kötődés tekintetében, még ugyan azok voltak többségben, akik nem kötődtek a közös valutához (57%), szemben azokkal, akik kötődtek (41%), de már 10 emberből 4 kötődött az Euróhoz.¹⁹⁹ Ha összehasonlítjuk ezt a múltbeli valutákhoz való kötődéssel, akkor kiderül, hogy azokhoz a népesség 61%-a kötődött és 38%-a nem.²⁰⁰ Tehát, ahhoz képest, hogy az Eurónak mint tényleges fizetőeszköznek, még csak másfél éves története van, ez a százalékos kötődés nagyon magas, valamint növekvő tendenciát is mutat.²⁰¹ Tehát hamar elérhető az elődjei „népszerűségét”.

A zászlónak, mint uniós jelképnek az ismertsége is rendkívül magas, a felmérés szerint a népesség 89%-a ismerte és csak 9% nem látta még soha. Az uniós népesség 82%-a nemcsak ismerte, hanem tudta is, hogy az Európai Uniót jelképezi. A polgárokat a legfrissebb Eurobarometer felmérésben is megkérdezték a zászlóról alkotott véleményükről. 10 polgárból 8 azzal értett egyet, hogy *„Ez a zászló jó szimbóluma Európának”*. A válaszadók kétharmada szerint *„Ez a zászló valami jót jelképez”*. Minden második uniós polgár értett egyet a következőkkel: *„Ezt a zászlót kéne elhelyezni országunk minden középületén a nemzeti zászló mellett.”* Továbbá 44%-uk, azt vallotta: *„Azonosulok ezzel a zászlóval”*.²⁰²

Az uniós szimbólumrendszer megítélése tehát megmutatta, hogy a jelképeket ért kritika ellenére, már nemcsak üres, felülről a közösségre ráerőltetett kreálmányokról van szó, hanem olyan szimbólumokból, melyekkel már a népesség jelentős része azonosul. Tehát a Hobsbawm és Ranger konstruktivista tézisére az európai uniós zászló, vagy az Euró, éppúgy jó példák, mint a nemzeti tradíciók tömeges megteremtése a 19.század végén.

¹⁹⁹ EB 57

²⁰⁰ EB 58

²⁰¹ Az EB 57 felmérésben az Euróhoz a népesség 40%-a kötődött.

²⁰² EB 58

6.6. Mászás és Inklúzió

Az önazonosításnak mindig valamivel szemben van csak értelme, vagyis ahhoz, hogy önmagamot meghatározzam, tudnom kell, hogy kivel, illetve kikkel szemben határozom meg. A mászás kategóriájához való viszony tehát fontos eleme az identitásformálásnak. Az uniós állampolgár számára kik jelentik a „mászsát”? Az elkövetkezőkben azt vizsgálom meg, hogy az Unió területén belül élő bevándorlókhoz és kisebbségi csoportokhoz az unió népességének a többsége hogyan viszonyul, az inklúzió folyamata mire terjed ki, milyen tendenciák érvényesülnek. Ezután, a bővítésekről készített közvélemény-kutatási adatok alapján vizsgálom, hogy a polgárok hogyan viszonyulnak akkor a mászsához, ha az inklúzió racionális döntés, vagyis csatlakozás eredménye. Majd röviden, az identifikáción belül a Nyugat másik pillérének, Amerikának és amerikaiak szerepének a megítélését is vizsgálom, mint a mászás egyik felemás kategóriáját.

6.6.1. Mászás kategóriája „belülről” - a bevándorlókhoz és kisebbségi csoportokhoz kapcsolódó attitűdök

Amint azt a klasszikus állampolgársági koncepciókat továbbgondoló szerzőknél láthattuk, sokan építették tézisüket a „nem-állampolgárok” közösségi jelenlétére, vagy a más kultúrákkal és szokásokkal rendelkező egyének csoportjainak közösségen belüli vizsgálatára. A mászás tehát a közösségen belül is megjelenő kategória, amely mindenképpen hatással van az egyén indentitás-formálására. Az Európai Unió tagállamaiban élő és a „mászás” kategóriájába tartozó népességeket 3 fő csoportba sorolhatjuk.²⁰³ Az első csoportba tartoznak a walesiek, bretonok, katalánok, baszkok, lappok. Ezek a domináns nemzeteken belül kisebbségben vannak, őshonosak az adott területen, de anyanemzettel és önálló államisággal nem rendelkeznek. A másodikba az anyanemzettel rendelkező, és általában szomszédos államban élő közösségek tartoznak, ilyenek a németek, dánok, finnek, szlovénok, svédek, horvátok, írek. A harmadikba pedig a bevándorlók. A bevándorlók további alcsoportokra bonthatóak: Az első csoportba

tartoznak a cigányok, és más diszraszporák, a másodikba a volt gyarmatokról érkező bevándorlók, és a harmadikba a menekültek és vendégmunkások (lengyelek, zsidók, magyarok, olaszok, spanyolok, törökök, volt jugoszláv állampolgárok).²⁰⁴

Az uniós tagállamok a másság kérdésében nem egyformán érintettek.²⁰⁵ Portugáliában és Luxembourgnban nem élnek jelentős számban sem őshonos, sem pedig az anyanemzettel rendelkező kisebbségek, tehát a másság kategóriájával a mindennapokban a portugál és luxembourgi individuumok csak a bevándorlók kapcsán találkoznak.²⁰⁶ Spanyolországban a kisebbségi kérdés a politika fókuszában van, és a megoldására való törekvés az államberendezkedést is átalakította. A baszkok 2,3%, katalánok 16,3%, a galíciaiak 8,1%-át teszik ki az ország népességének. Önrendelkezési törekvésük eredményeképpen, 1978-tól létezik az Alkotmányos Közösségek státusza, melynek következtében a katalán, baszk és galíciai közösségek még adókvetési joggal is bírnak. Belgiumban a népesség 31%-a vallon, 58%-a flamand, és a népességen belül kisebbséget alkotnak a németek 0,7%-al. A föderalizált államberendezkedés biztosítja ezeknek a nemzetiségeknek a jogait. Nagy-Britanniában a skótok a népesség 10%-át és walesiek pedig 2%-át alkotják. A devolúció folyamatának az eredményeképpen a skót és a walesi népesség is széleskörű önkormányzati jogokhoz jutott az 1970-es évek végén. Nagy-Britanniában 4%-ban írek is laknak. Az észak-ír kérdés azonban mind a mai napig megoldatlan maradt. Nagy-Britannia lakosságának továbbá 1%-a volt gyarmatról Indiából származik, amely szintén a mássággal való találkozást eredményezi. Finnország, ahol a svédok a népesség 5.8%-át teszik ki, megvalósította az Aland-szigetek autonómiáját, ahol már a tartományi állampolgárság intézménye is létezik.²⁰⁷ Ausztriában a „másság” főként a török és volt jugoszláv vendégmunkások és bevándorlók

²⁰³ ARADY Lajos (2002): *Az Európai Unió és tagországai belső kisebbségvédelmi gyakorlata* in TABAJDI Csaba (szerk): *A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai*, p.5.

²⁰⁴ Arady a kisebbségek terminust használja a népességen belül élő más nemzetiségekre, ezért a bevándorlókat is a kisebbségekhez sorolja. Arady tipologizálását jónak tartom ezért is használom az értekezésben, de fontos megjegyezni, hogy a kisebbségek és bevándorlók témában született irodalmak, illetve a jogi dokumentumok is használnak számtalan más egyéb kategorizálást is. Pl. BRUBAKER, Rogers, *Nationalism Reframed, Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge University Press, 1996.

²⁰⁵ Ez a rész felhasználja Arady tanulmányának következtetéseit és az uniós statisztikákat is.

²⁰⁶ Arady szerint Portugália és Luxembourg homogén nemzetállamoknak tekinthetők, de én ezzel nem értek egyet, mert Luxembourgnban a népesség 30%-a bevándorló, és a portugál lakosság 2%-a is brazil, vagy zöld-foki szigetekreki népesség.

személyében jelenik meg. Dániában a török vendégmunkások jelenlétén kívül, két autonóm terület Grönland és a Feröer-szigetek kapcsán is fontos tényező a másság. A Francia Köztársaságban a volt gyarmatokról bevándorolt algériaiak, marokkóiak és portugálok, illetve olaszok a népesség majdnem 7%-át teszik ki. Görögországban a lakosság kb. 5%-át kitevő macedónokat, albánokat, örményeket, törököket, bolgárokat erősen asszimilációs politikával próbálják beolvasztani, az uralkodó nemzet, a görögök közé. A görögökhöz hasonló, a kisebbség számára kirekesztő és beolvasztó politikát folytatnak Írországban is, pedig ott a lakosság 3%-a angol. Németországban a lakosság 9%-a török, kurd, vagy volt jugoszláv bevándorló, illetve vendégmunkás. Olaszországban a szárdok és a rétorománok vannak kisebbségben (4%).

A tagállamokban élő, de nem az adott tagállam állampolgárságával rendelkező külföldiek arányát is érdemes megnézni. Az Eurostat 1997-ben publikált tanulmánya szerint az Európai Unió lakosságának csak 5%-a külföldi állampolgárságú és ebbe a más nemzethez tartozó, de szintén európai állampolgárok is beletartoznak. A legtöbb tagállamban tehát ez a százalékos arány alacsony. A legnagyobb százalékban (37%), a legkisebb tagállamban, Luxembourgban voltak a külföldi állampolgárok, de Ausztriában, Németországban és Belgiumban magas ez az arány (9%). A déli államokban és Finnországban pedig relatíve alacsony (1-2%). Az is általánosságban elmondható, hogy a külföldi állampolgárok nagyobb százalékban találhatók meg nagy városokban és határ menti településen, vagyis a külföldi állampolgárok eloszlása a tagállamokban nem egyenletes.²⁰⁸

Tehát, mint azt a fentiekből láthattuk valamennyi tagállamon belül jelen van a másság, de a különböző országokban más-más formában. Az is fontos különbség, hogy a tagállamok, hogy válaszoltak az országok határain belül élő kisebbségek és bevándorlók törekvéseire, igényeire. A széleskörű autonóm jogok juttatása és a kirekesztő, asszimilációs politika is megtalálható az Európai Unió egyes tagállamaiban. De vajon az egyéni attitűdökben is hasonlóan nagyok a különbségek?

²⁰⁷ ARADY Lajos (2002): *Az Európai Unió és tagországai belső kisebbségvédelmi gyakorlata* in TABAJDI Csaba (szerk): *A kisebbségi önazonosság megőrzésének európai tapasztalatai*, p.2-17.

²⁰⁸ Eurostat Working Papers 3/2001/E/n/5: *Regional International Migration and Foreign Population within the EU. A feasibility study*. Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2001.

Ebben a részben a bevándorlók és a kisebbség közösségi megítélését vizsgálom.²⁰⁹ Standard és speciális Eurobarometer felmérések²¹⁰ alapján a bevándorlókhoz és más kisebbségi csoporthoz kapcsolódó attitűdök kapcsán felvázolom a főbb trendeket, ugyanis ez jó indikátora annak, hogy az Európai Unió belüli megjelenő másság hogyan képződik le az egyének azonosság-tudatában.

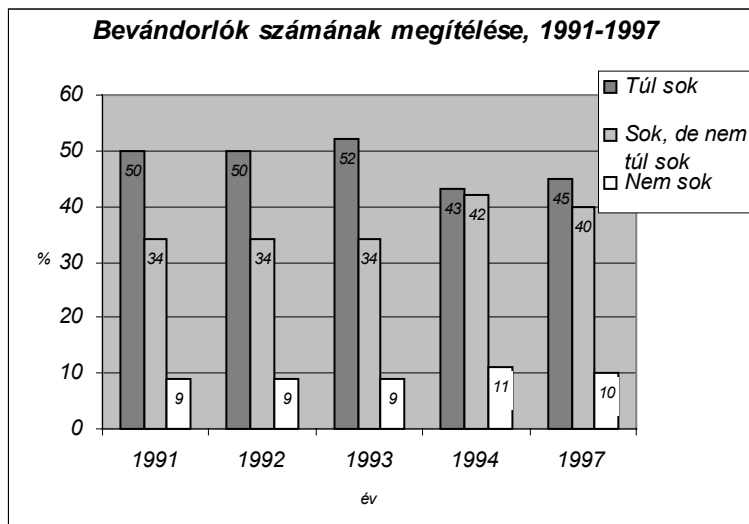
Először az 1988-as felmérésében tettek fel kérdéseket az EK területén élő bevándorlók megítéléséről „*Tekintve azokat az embereket, akik a mi országunkban élnek és nem ennek az országnak állampolgárai, de egyik tagállamnak sem állampolgárai, mit gondol Ön, az ő itt tartózkodásukról: Az országunk jövője szempontjából jó dolog / bizonyos mértékben jó/ bizonyos mértékben rossz/ rossz dolog?*”²¹¹ Akkor erre a kérdésre a népesség 12%-a válaszolta, hogy jó dolog, 34%-a, hogy bizonyos mértékben jó, 24%-a, hogy bizonyos mértékben rossz és 11%-a, hogy rossz. A legtöbben tehát fenntartásokkal, de jónak ítélték meg a bevándorlók jelenlétét. A saját nemzetállam jövője szempontjából a népesség többsége, 46%-a tartotta jónak, ezzel szemben 35%-a rossznak a bevándorlók jelenlétét.

A bevándorlóknak a tagállami népességen belüli részarányának a megítélésére is rákérdeztek, a felmérésekben a következőképpen: „*Általánosságban, Ön mit gondol azokról, akik az ön országában élnek, de nem tartoznak az Európai Közösség egyik tagállamának nemzetéhez sem: sokan vannak, sokan, de nem túl sokan, illetve nincsenek sokan?*”²¹² Ha az 1991 és 1997 közötti időszakot vizsgáljuk, akkor elmondható, hogy a bevándorlók számát túl soknak tartók részaránya 43 és 53% között volt, vagyis minden második uniós polgár volt ezen a véleményen. Azonban a számuk csökkenő tendenciát mutat. 34 és 42% között volt azoknak a száma, akik szerint sok a bevándorló, de nem túl sok. Az ő részarányuk a tendenciát tekintve növekszik. Minden tíz uniós állampolgárból 1 gondolta úgy a vizsgált időszakban, hogy a bevándorlók száma nem sok.

²⁰⁹ Fontos megjegyezni, hogy a bevándorlók és a kisebbségek tekintetében az értekezés nem vizsgálja a kategóriákon belül az alcsoportokat. Az értekezés számára ugyanis jelen esetben a „mátság” ténye és megítélése a fontos és nem pedig a mátság csoportjainak a meghatározása.

²¹⁰ Az EB 30, 34, 35, 37, felmérések foglalkoznak a bevándorlók jogainak a megítélésével. Az EB 37, 39, 48, 53 felmérések foglalkoznak azzal, hogy a bevándorlók és más külső csoportok mennyire zavarják véleményükkel, szokásaikkal és életmódjukkal az európai állampolgárokat. Az EB 35, 37, 39, 42, 47 felmérései a bevándorlók számának megbecsülésére kérdez rá.

²¹¹ EB 33

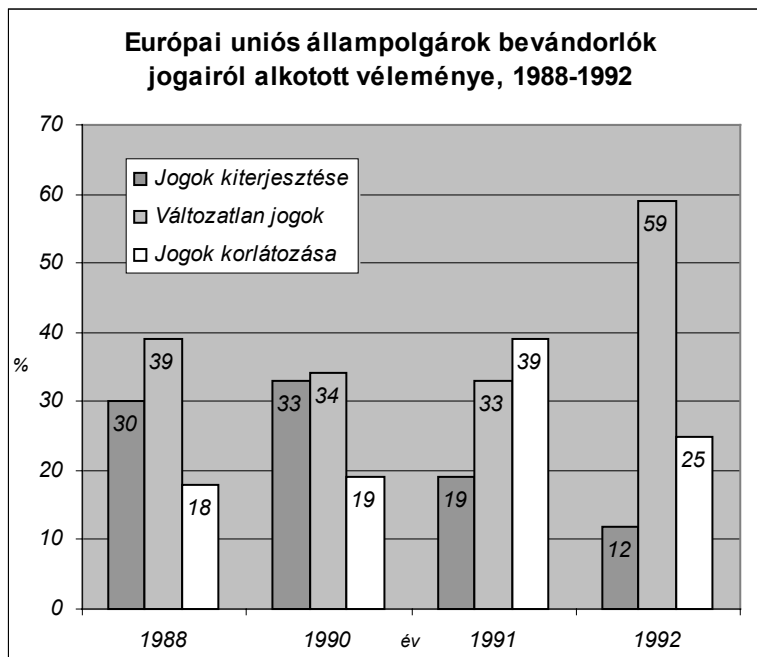

Forrás: EB 35, 37, 39, 42, 47

1988-tól a bevándorlók jogaira is feltettek kérdéseket. A kérdés a következőképpen hangzott: „*Tekintve azokat az embereket, akik a mi országunkban élnek és nem ennek az országnak állampolgárai, de egyik tagállamnak sem állampolgárai, mit gondol Ön: Ki kéne terjesztenünk a jogaikat / hagyni kéne mindent úgy, ahogy van / korlátozni kéne a jogaikat?*” Az 1988, 1990, 1991, 1992-es éveket vizsgálva, megállapítható, hogy az EU össznépességén belül azoknak a százalékos aránya, akik kiterjesztenék a bevándorlók jogait csökkenő, míg azoknak, akik változatlanul hagynák, illetve korlátoznák, növekvő tendenciát mutatott a vizsgált időszakokban.²¹³ Vagyis a „ők” kategóriája szemben a „mi” kategóriájával a bevándorlók jogai tekintetében is elkülönült és a polgárok többsége ezen a helyzeten nem akart változtatni.

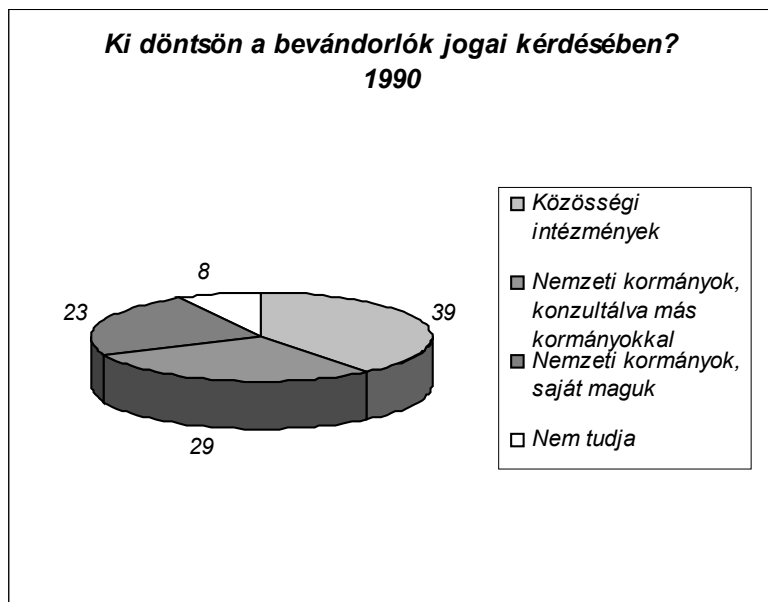
²¹² EB 35, 37, 39, 42, 47

²¹³ EB 30, 34, 35, 37

Forrás: EB 30, 34, 35, 37

1990-es felmérés szerint a népesség 39%-a gondolta úgy, hogy a bevándorlók jogaiban a közösségi intézmények legyenek a döntéshozók, 29%-a hogy a nemzeti kormányai úgy, hogy más nemzeti kormányokkal konzultálnak és 23% szerint a nemzeti kormány egymaga döntsön az ilyen jellegű kérdésekben. Vagyis a közösségi döntéshozást választotta a népesség legnagyobb része.

Forrás: EB 34

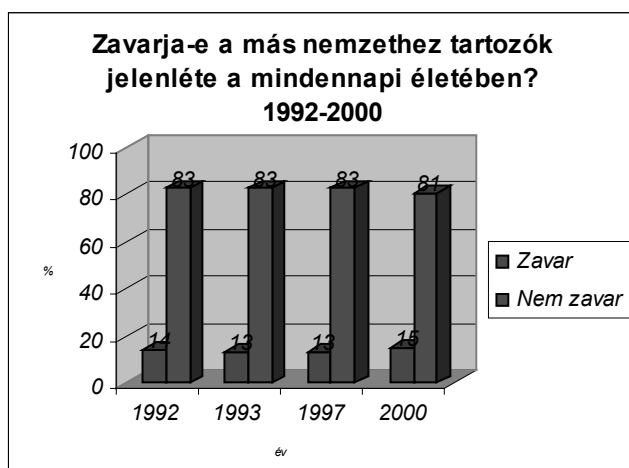
1991-től az Eurobarometer felmérések a bevándorlók és más nem tagállami állampolgároknak nyújtott munkavállalási jogokra is rákérdeztek a következőképpen: „*Ha nem uniós tagállamból érkező emberek munkát szeretnének vállalni az Európai Unióban, akkor Ön szerint ezt korlátozás nélkül meg kell nekik engedni/ meg kell nekik engedni, de korlátozásokkal / nem kell megengedni?*” Ezt a kérdést többféle térségből – így a Dél-mediterrán térségből, Kelet-Európából, más uniós tagállamokból érkező, és a politikai menekültek tekintetében is feltették.²¹⁴

A Dél-mediterrán térségből érkező bevándorlók estében az 1991 és 1997 időszakban, az uniós állampolgárok 13-15%-a korlátozás nélkül megengedné a munkavállalást, 57-60%-a korlátozásokkal és 20-25%-a nem engedné meg. Hasonlóan alakultak a válaszok a Kelet-Európából érkezők munkavállalása tekintetében is: az uniós állampolgárok 12-14%-a korlátozás nélkül megengedné a munkavállalást, 59-63%-a korlátozásokkal és 21-24%-a nem engedné meg. Itt érdemes megjegyezni azonban, hogy az uniós népességben belül azoknak a részaránya, akik megengednék a kelet-európaiak munkavállalását, csökkenő tendenciát mutatott a vizsgált időszakban. Ezzel párhuzamosan a munkavállalásukat nem engedélyezők százalékos aránya növekedett. A politikai menekültek esetében a munkavállalást korlátozások nélkül engedélyezők százalékos részaránya magasabb volt, mint az előző két esetben: 20-24%, míg a korlátozásokkal engedélyezőké 51-55%, és a nem engedélyezőké alacsonyabb 18-19%.

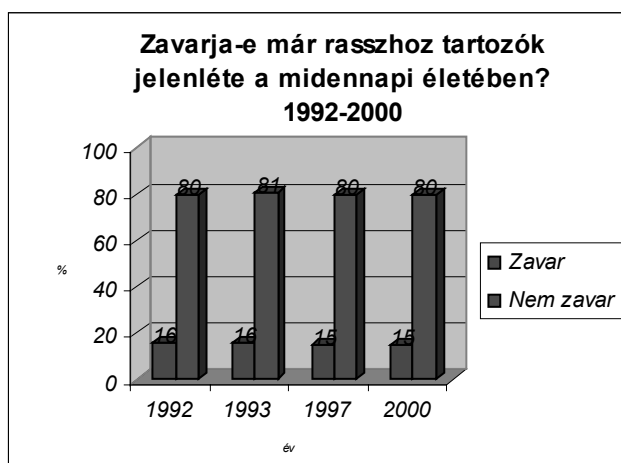
1993-ban a dél-mediterrán, kelet-európai és a politikai menekültek munkavállalása mellett a más uniós állampolgár munkavállalására is rákérdeztek. Ahhoz képest, hogy ekkor már érvényesült a négy szabadság, melyek közül az egyik legfontosabb vívmány a személyek szabad mozgása, a százalékos arányok a következőképpen alakultak. Az EU népességének 35%-a korlátozások nélkül engedélyezné a más uniós tagállam állampolgárainak a munkavállalását, 46%-uk csak bizonyos korlátozásokkal, és 14%-uk nem engedélyezné. Vagyis majdnem minden második uniós állampolgár korlátozná a saját országában más uniós állampolgár munkavállalási jogait, amely meglehetősen magas arány, ahhoz képest, hogy szintén „európai uniós állampolgárokról” van szó.

²¹⁴ EB 35, 37, 39, 48

Az 1993-as, 1997-es, 1999-es és 2000-es Eurobarometer felmérésekben arra kérdeztek rá, hogy vajon zavarja-e az uniós állampolgárokat, ha a „mással” találkoznak. A kérdés a következőképpen hangzott: „*Vannak, akiket zavarják a tőlük különböző emberek véleménye, szokásai és életvitelük. Önt személy szerint zavarja-e a más nemzethez tartozó emberek jelenléte a mindennapi életében? És más rasszhoz tartozó emberek jelenléte? És más valláshoz tartozó emberek jelenléte?* - Zavar / Nem zavar.”²¹⁵ A válaszok a következőképpen alakultak:

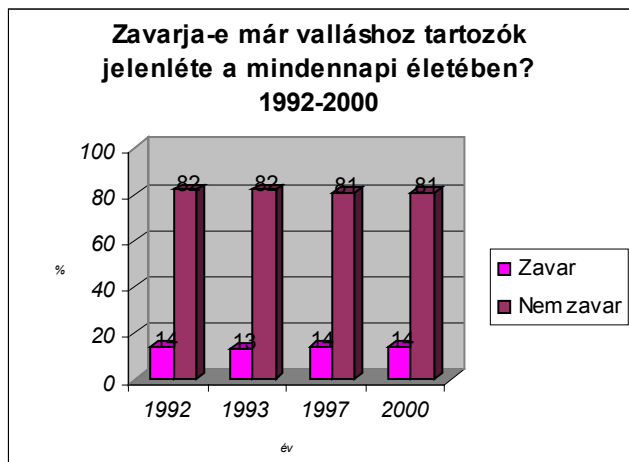

Forrás: EB 37, 39, 48, 53

Forrás: EB 37, 39, 48, 53

²¹⁵ EB 37, 39, 48, 53

Forrás: EB 37, 39, 48, 53

Mint azt az ábrák is megmutatják, a polgárok nagy többségét sem a különböző nemzethez, sem rasszhoz, sem pedig a valláshoz való tartozás nem zavarta. Összesen 13-17% között voltak azok, akiket bármelyik másság is zavart volna, vagyis 10 uniós polgár közül 2-nél kevesebben tartották mindennapi életükben a felsorolt három féle másságot zavarónak. Elmondható tehát, hogy az EU népességén belül a többséget nem zavarta a másság a mindennapjaiban.

1988-ben a rasszizmust támogató és elutasító mozgalmakról kérdezték az európai állampolgárok véleményét: „Vannak olyan mozgalmak, melyek egyedi nézőpontot képviselnek a külföldi bevándorlásról. Mi a véleménye Önnek a következő állításokról? A rasszista mozgalmakat teljesen elfogadom/ bizonyos mértékig elfogadom/ bizonyos mértékben ellenzem/ teljesen ellenzem. A rasszizmus ellenes mozgalmakat teljesen elfogadom/ bizonyos mértékig elfogadom/ bizonyos mértékben ellenzem/ teljesen ellenzem”²¹⁶ Tízből minden hat uniós polgár ellenezte az ilyen mozgalmakat, 3 bizonyos mértékben ellenezte, és csak 1 polgár fogadta el. Az anti-rasszista mozgalmak tekintetében majdnem minden második polgár teljesen elfogadta ezeket, 24% bizonyos mértékben fogadta el őket. A polgárok csupán 1/5-e tartotta az anti-rasszista mozgalmakat valamennyire is elfogadhatónak.

A bevándorlókhoz kapcsolódó véleményekről a 2000-ig rendelkezésünkre álló adatokból kiderült, hogy a mássághoz kapcsolódó tolerancia igen magas volt összuniós

²¹⁶ EB 30

szinten. Ha az inklúzió folyamatának gyakorlati megvalósulásáról, vagyis a jogok kiterjesztéséről volt szó, akkor a támogatottság alacsonyabb volt, mint az anti-rasszista elvek és a mindennapi életben mások szokásainak és életvitelének passzív elfogadása. Az, hogy az európai unió népeisége kiket tart maguktól különböző embereknek, és milyen jogokat adna az ilyen népeiségi csoportoknak, a csoportok tekintetében is különböző volt. A más uniós tagállam állampolgárainak inklúziója magasabb fokú volt, a munkavállalói jogok tekintetében, mint a dél-mediterrán vagy kelet-európai bevándorlóknál, tehát az EU népeisége számára a más tagállam állampolgárai már inkább tartoztak a „mi”, mintsem az „ők” kategóriájához az identifikáció szempontjából. Azonban mint az 1990-es közvélemény-kutatási adatok megmutatták, még a saját nemzetállamuktól különböző, de szintén uniós tagállam állampolgáraival szemben is voltak fenntartásaik a polgároknak az a munkavállalói jogok kiterjesztése tekintetében.

2000-ben publikáltak egy speciális felmérést²¹⁷, amely az uniós polgárok attitűdjét vizsgálta a kisebbségi csoportok tekintetében az Európai Unióban 1997-2000 között.²¹⁸ Érdeemes megnézni ennek a kutatásnak az eredményeit is, mert több aspektust vizsgált, és kérdésfeltevésében és módszertanában is kifinomultabb, mint a standard Eurobarometer felmérések²¹⁹.

Az empirikus kutatás itt is felemás eredményt hozott: Bebizonyosodott, hogy az uniós állampolgárok támogatták az olyan politikákat, amely a többség és a kisebbség társadalmi együttélésének javítását szolgálják. Azzal a kijelentéssel, hogy *„Azért, hogy a különböző kultúrák közötti kapcsolat javuljon, ösztönözni kell olyan szervezetek létrehozását, amelyek segítik a különböző rasszok, vallások és kultúrák együttélését”* az uniós népeiség 29%-a értett egyet 2000-ben, ami egy százalékkal több volt, mint 1997-

²¹⁷ EBR 138, Attitudes towards minority groups in the European Union. Kutatás ideje: 04/05 2002, Publikáció: 10/2000.

²¹⁸ A kutatás a kisebbség terminust használja az EU határain belül élő, de valamilyen szempontból mégis „külsős”-ként kategorizálható csoportok megjelölésére, vagyis Arady definíciójához hasonló, aki szintén kisebbségek alcsoportjába sorolja a bevándorlókat. Ennek ellenére vannak olyan részei a felmérésnek, ahol a bevándorlókat külön is definiálja, EBR 138, p. 7.

²¹⁹ Az EBR 138 kutatás azért nevezhető kifinomultabbnak, mert egy-egy téma tekintetében többfajta kérdést is feltett az uniós állampolgároknak és az ezekre adott válaszokból aggregát mutatókat számoltak ki, így a „multikulturális optimizmus”, a „feltételes repatriálás”, „a kisebbségek okolása”, a „zavaró tényező”, a „a társadalmi együttélést javító politikák támogatása”, „a bevándorlók korlátozott elfogadása” indexeket. A értekezésnek itt most nem célja e kutatás minden részletének bemutatása, csak a következtetések közül az Eurobarometer felmérések eredményeit kiegészítő, vagy új felismerések tárgyalása.

ben. A polgárok 37%-a, vagyis szintén egy százalékkal több, mint 1997-ben értett egyet a következővel: *„Azért, hogy a különböző kultúrák közötti kapcsolat javuljon, az egyenlőséget kell támogatni a társadalmi élet minden területén”*. 21%, összesen három százalékkal több, mint 1997-ben értett egyet azzal, hogy az említett cél érdekében *„a kisebbségi csoportok politikai részvételét kell támogatni az ország életében”* és 22%, ugyanannyi, mint 1997-ben azzal, hogy *„a szakszervezeteket és egyházakat kell arra ösztönözni, hogy többet tegyenek a rasszizmus ellen.”*²²⁰

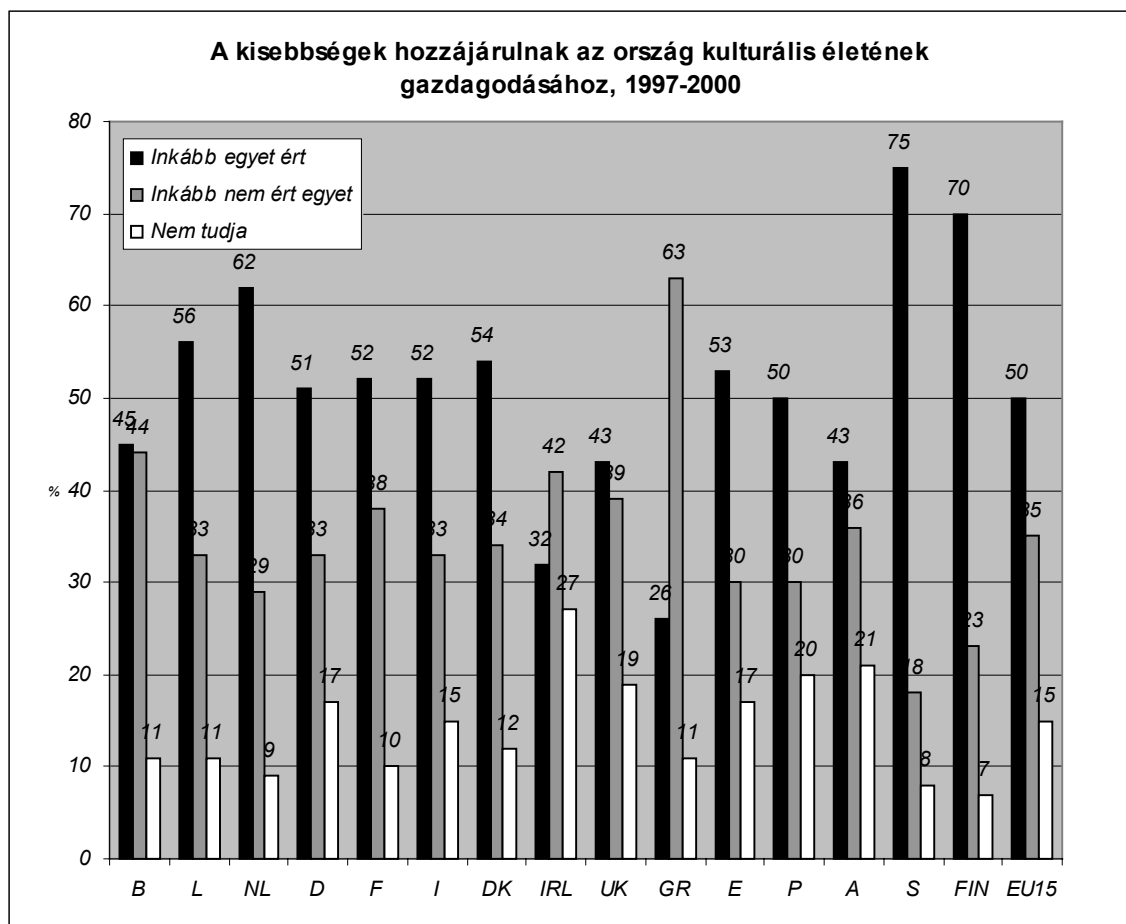
A kutatás azt is bebizonyította, hogy az európai állampolgároknak azért voltak fenntartásaik a kisebbségekkel szemben, mert féltették a társadalmi békét és a jólétet. 1997 és 2000 között a kisebbségek tekintetében fenntartásokkal rendelkező uniós állampolgárok részaránya növekedett. Egyébként, hasonló kettősségre az Eurobarometer felmérések is rámutattak. Az uniós polgárok attitűdje pozitívabb volt, ha elvi támogatásról, toleranciáról volt szó, mintha konkrét gyakorlati inklúzióról, például a munkavállalási jogokról kiterjesztéséről. Ezt a speciális felmérés is igazolta, hogy az európai polgároknak egy kicsi, de jelentős részét zavarta a kisebbségek jelenléte, ami szintén nem újdonság, hiszen már a standard Eurobarometer felmérésekből is kiderült.

A felmérés az uniós polgároknak a multikulturalizmushoz való viszonyát több fókuszú kérdésfeltevéssel vizsgálta mind a kisebbségek, mind pedig a bevándorlók tekintetében. Azon kívül, hogy a kérdések rákérdeztek a kisebbségek és bevándorlók jelenlétének megítélésére, a kérdést abban az aspektusban is feltették, hogy jó-e, ha az iskolában a gyerekek kisebbségi csoportokhoz tartozó gyerekekkel együtt tanulnak, továbbá külön kérdésekkel rákérdeztek a társadalomban a különböző rasszok, kultúrák és vallások együttélésének a megítélésére. A felmérés szerint az európai uniós állampolgárok optimistán viszonyultak a multikulturalizmushoz, és a különböző kultúrák együttélését az EU szempontjából pozitívan ítélték meg, így az iskolai jelenlétét is támogatták. Azonban az attitűdök szempontjából fontos, hogy az egyén saját gazdasági státuszát hogyan ítélte meg. Azok, akik félték a gazdasági státuszuk elvesztésétől, kevésbé támogatták a multikulturalizmust. A görögök hozzáállása volt a legnegatívabb a multikulturalizmushoz, de a belgáknál, briteknél és íreknél is tízből négy állampolgár nem értett egyet azzal, hogy a kisebbségi csoportokhoz tartozó emberek az ország

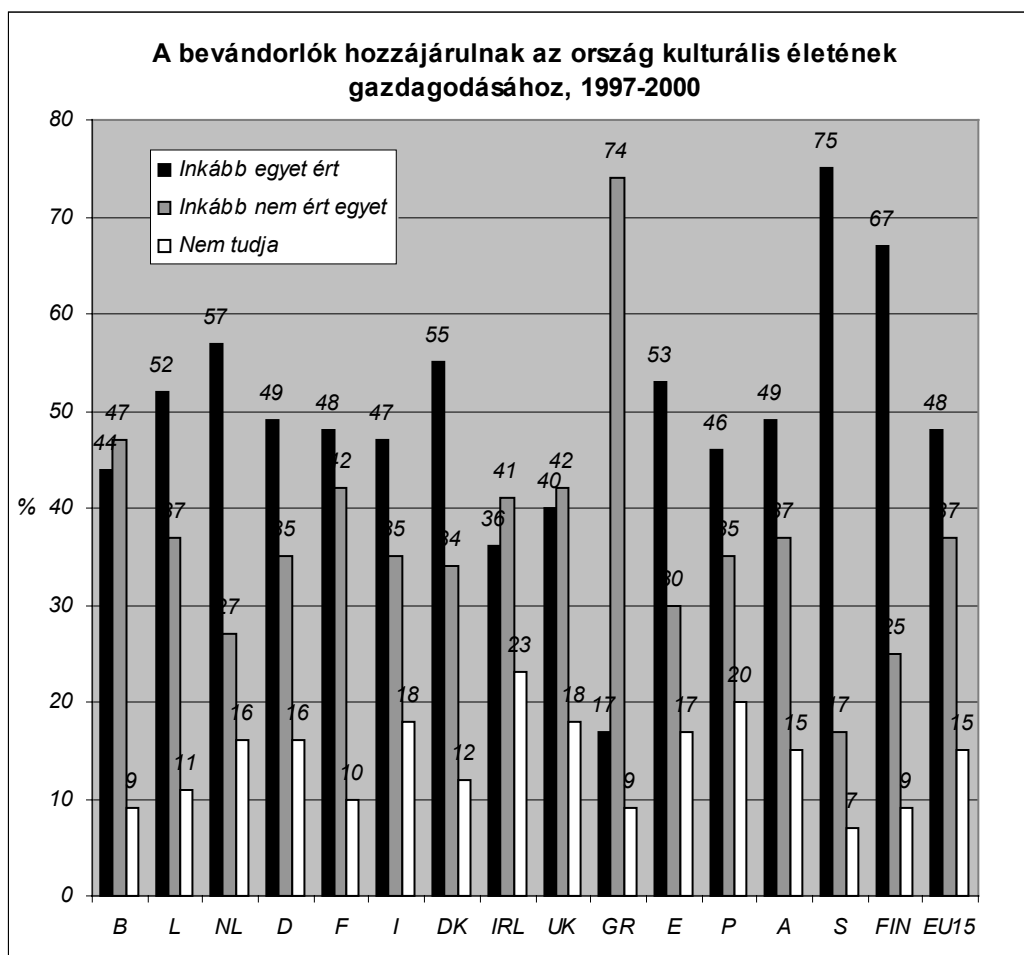
²²⁰ EBRS 138

kulturális gazdagodásához járulnak hozzá. A legpozitívabbak a svédek, finnek, hollandok, luxembourgiak voltak.

Az alábbi két grafikon mutatja a multikulturalizmus megítélését a bevándorlók és a kisebbségek tekintetében. Egyértelműen látszik, hogy a negatív attitűdök erősebbek voltak a bevándorlóknál, mint a kisebbségek esetében. A fejezet elején röviden bemutatott a különböző országokban kialakított kisebbségpolitikai gyakorlat és az egyén attitűdje összekapcsolódik. Például a Görögországban és Irországban alkalmazott kirekesztő, asszimilációs politika az egyéneknek a kisebbségekhez és a bevándorlókhoz tartozó negatív attitűdjével is együtt jár. Az ábrák egyedül Belgium esetében mutatnak érdekes eredményt: ott ugyanis a tagállami toleráns politika nem tükrözi az egyének attitűdjét, ami valószínűleg azért van mert a népesség két legnagyobb csoportja, a vallonok és a flamandok között ellentét feszül, és az megosztja a közvéleményt.

Forrás: EB Special Reports 138

Forrás: EB Special Reports 138

Az európai uniós állampolgárok jelentős többsége elutasította a repatriálási programokat. Az uniós állampolgárok közül azzal a kijelentéssel, hogy a „Az Európai Unió kívülről jött legális bevándorlókat vissza kéne küldeni a származási országukba” 2000-ben 67%, 1997-ben 69% nem értett egyet. Sorrendben a dánok, svédek, finnek és hollandok utasították el a legjobban a repatriálást és a németek, britek, görögök, írek a legkevésbé.

Azzal a kijelentéssel, miszerint „Ahhoz, hogy országunk társadalmának teljesen elfogadott tagjává váljanak, a kisebbségi csoportokhoz tartozó embereknek fel kell adniuk saját kultúrájukat”, az uniós népesség 65%-a nem értett egyet. Érdekes azonban hogy a népesség mintegy 1/5-e támogatta a kisebbségek kulturális asszimilációját. A tagállamok között a kulturális asszimiláció tekintetében is nagyok a különbségek. A

legtöbben az olaszok, svédek, finnek, spanyolok, közül nem értettek egyet a kijelentéssel. Ahol a polgárok $\frac{1}{4}$ -e vagy annál is több a kulturális asszimilációt elfogadók aránya a legmagasabbtól indulva sorrendben a következő: Belgium, Görögország, Hollandia, Franciaország, Dánia, Portugália, Ausztria, Németország.

A tolerancia mértékét is megnézték, és négy csoportot definiáltak az EU népességén belül.

Az első az *aktív toleránsak* csoportja, akiket nem zavar a kisebbségek mássága, úgy gondolják, hogy jelenlétük hozzájárul az a társadalom gazdagodásához, nem támogatják a repatriálást és a kulturális asszimilációt. Ők támogatják leginkább a rasszizmus ellenes politikákat. Magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint az átlag.

A második csoport az *intoleránsak*, akik a kisebbségek irányában erős negatív attitűddel rendelkeznek, zavarják őket más kisebbségi csoportok és nem értenek egyet a multikulturalizmussal. Támogatják az asszimilációt, a bevándorlók repatriálását és csak erős korlátozásokkal fogadják el a bevándorlókat. Alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, mint az átlag. Legtöbben a passzív toleránsak és a közömbösek vannak, és az ő véleményük van hatással a politikai döntéshozókra is.

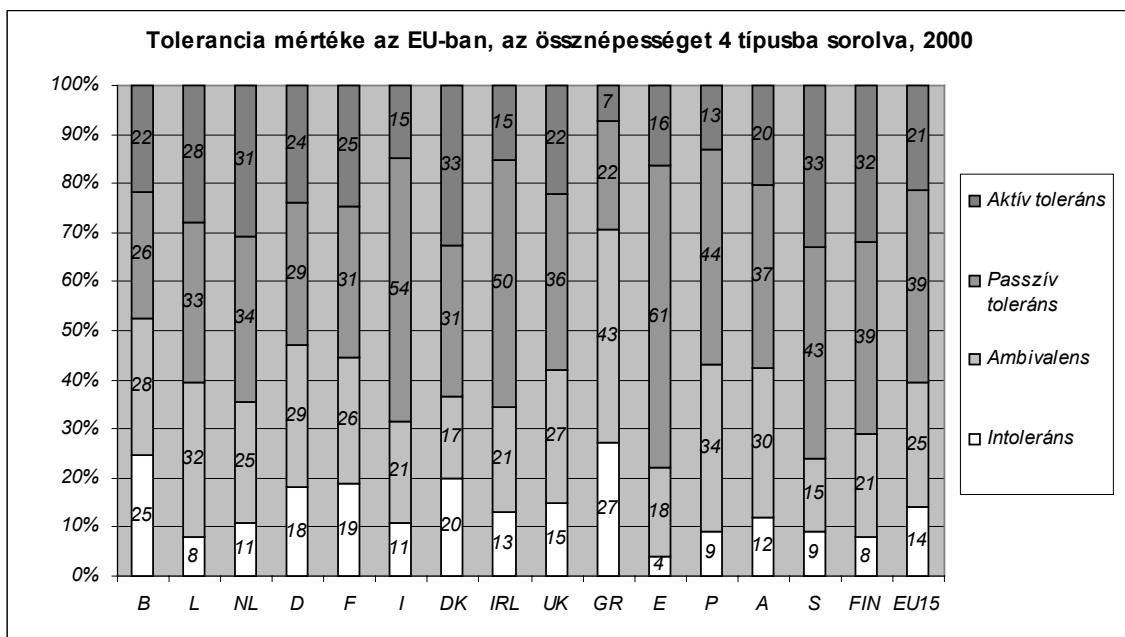
Harmadik csoport az *ambivalensek*. Ők azok, akik nem hiszik, hogy a kisebbségek jelenléte a társadalom gazdagodását szolgálja. Az asszimilációt támogatják. Ugyanakkor nem zavarja őket a kisebbségek jelenléte. A repatriálás és a bevándorlók megítélése szempontjából középen vannak, döntésképtelenek. Nem támogatják az anti-rasszista politikákat.

A negyedik csoport a *passzív toleránsak*. Ők azok, akiknek pozitív attitűdjük van a kisebbségek felé, de nem támogatnak olyan politikákat, melyek a kisebbségeket részesítik előnyben. Nem zavarják őket a kisebbségi csoportok, egyetértenek a multikulturalizmus előnyeivel, nem akarnak kulturális asszimilációt. A bevándorlók megítélése tekintetében középen vannak. Nem támogatják az anti-rasszista politikákat, de nem is támogatják a repatriálást.²²¹

Az uniós népeiséget tekintve, a passzív toleránsak voltak a legtöbben, mintegy minden negyedik uniós polgár ide volt sorolható. Egynegyedük ambivalens, csak

²²¹ EBSR 138, p. 24.

egyötödük aktív toleráns, és 14%-uk intoleráns. A tolerancia mértéke tagállamonként is különböző volt. Az aktív és passzív toleránsak összesen a legkevesebben Görögországban voltak. Szintén kevesen vannak Belgiumban a toleránsak, de az uniós átlagos tolerancia szint alatt vannak még az osztrákok, portugálok, britek, franciák, dánok is.

Forrás: EB Special Reports 138

Meg kell itt jegyezni, hogy a társadalmi és demográfiai tényezők is befolyásolták az egyén kisebbségi csoportokhoz való viszonyát. Az egyént iskolai végzettsége, kora, és ha családi kapcsolatok fűzik más rasszhoz, valláshoz, nemzethez, kultúrához, illetve a munkanélküliség tapasztalata is befolyásolta a válaszadásban. A magasabb iskolai végzettségűeknek pozitívabb volt az attitűdjük a kisebbségekhez, az idősebbeknek pedig negatívabb. A családi kapcsolatok, például házasság kisebbségi individuummal, vagy bevándorlóval, általánosságban pozitívabb attitűddel jártak együtt. Azoknak, akik tapasztalták már a munkanélküliséget általában negatívabb attitűdjük volt. Vagyis ha az egyén úgy érezte, hogy saját gazdasági státuszára, munkavállalására közvetlen veszély jelentenek a kisebbségi egyének, vagy bevándorlók, akkor kevésbé volt toleráns. Ez a következtetés a nemzet és nacionalizmus egyenlőtlen fejlődés elméleteinek a gazdasági

tézisét igazolja, miszerint a gazdasági elmaradottság a közösségen belüli csoportok között ellentéteket, feszültséget szülhet, amely kirekesztő csoportöntudattal járhat együtt, és nacionalista mozgalmak kiindulópontjává válhat.

6.6.2. Mászág „kívlról”, azaz a bővítések megítélése

Ebben a részben az Európai Unió már megtörtént és a közeljövőben bekövetkező bővítési hullámaik megítélését vizsgálom, hiszen ez rávilágít arra, hogy ez egyének számára az inklúzió egyes aspektusait miért könnyebb vagy nehezebb meglépni. A bővítés az előbbieken tárgyalt bevándorlók és kisebbségek inklúziójával ellentétben tudatosan vállalt, racionális döntés eredménye. Ideális esetben olyan politikai döntés, melyet a népesség többsége, mind a jelenlegi, mind pedig az új tagállamok körében támogat. Ennek gyakorlati kifejeződése a csatlakozni kívánó országokban a referendum, a jelenlegi a tagállamokban pedig a csatlakozási szerződések ratifikációja.

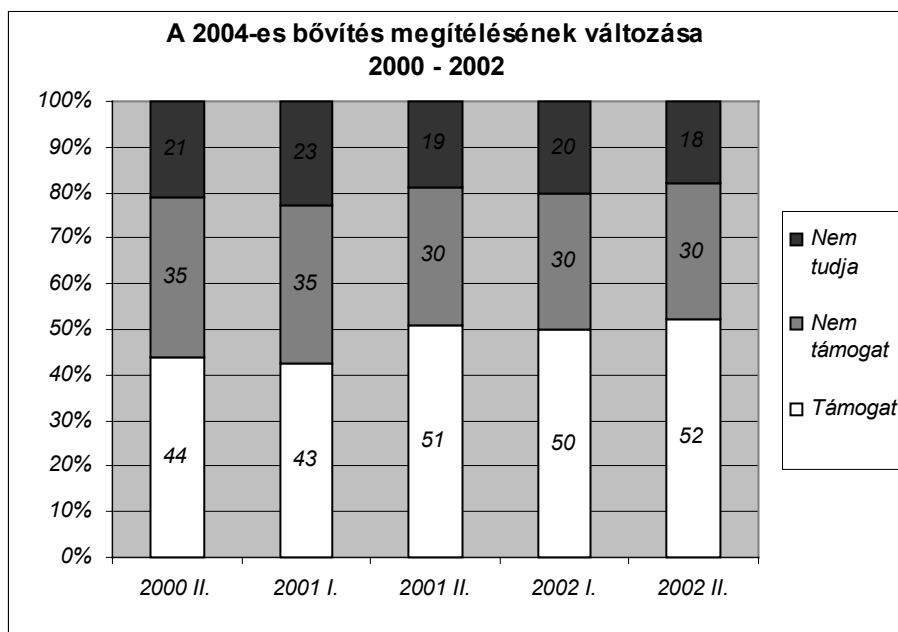
A Koppenhágai Csúcs döntése értelmében 2004. május 1-jén 10 ország, Ciprus, Csehország, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Málta, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia csatlakozik az Európai Unióhoz. 2007-ben csatlakozik Bulgária és Románia, valamint a tárgyalások 2004-ben Törökországgal is megkezdődnek, feltéve, hogy teljesíti a koppenhágai kritériumokat.²²²

A jövőre csatlakozó 10 országgal az EU lakossága mintegy egyötöddel, a terület 23%-al nő, ugyanakkor a 10 csatlakozó ország egy főre eső átlagos GDP-je kevesebb, mint az uniós átlagos GDP egynegyede. Tehát, míg területileg és az összlakosságot tekintve egy nagy volumenű bővítési hullámról van szó, addig ugyanez a tíz csatlakozó ország gazdasági potenciálját tekintve már nem mondható el. A tíz csatlakozó ország közül Ciprus egy főre eső GDP-je a legmagasabb, 15 084 Euró, de ez csak a görögök és portugálok egy főre eső GDP-jénél magasabb, az összes többi uniós tagállam GDP-jénél alacsonyabb. A közép-kelet európai országok közül a legmagasabb egy főre eső GDP-jű Szlovénia sem éri el a legszegényebb uniós tagállam GDP-jét. Magyarország a tízeken belül jó középmezőnyben van, a 6520 Euró-s GDP-jével, melynél a 8 közép-kelet európai

országot tekintve csak a csehek és a szlovénok GDP-je magasabb, az összes többi országé alacsonyabb.

Bár az értekezésnek a csatlakozás makrogazdasági mutatóinak a vizsgálata nem célja, a bővítés megítélésekor fontos tudatában lennünk, hogy 2004. május 1-jén olyan országok válnak az EU teljes jogú tagjaivá, melyek gazdasági fejlettségben mind jelentősen elmaradnak az uniós átlagos gazdasági fejlettségi szinttől. A bevándorlók és a kisebbségek megítélésénél is láttuk ugyanis, hogy amikor az egyén gazdasági létét, például munkavállalását érintő jogok kiterjesztéséről volt szó, akkor az inklúzió megítélése negatívabbá vált, mint az elvi szintű tolerancia.

Az unió lakosságának több mint a fele támogatja a bővítést, és a támogatók száma növekvő tendenciát mutat. Az ellenzők, és akik nem foglalnak állást százalékosan egyre kevesebben vannak.

Forrás: Eurobarometer 53, 55, 56, 57, 58

A bővítés támogatottsága tagállamonként azonban különböző. A leginkább a görögök támogatják, utána sorrendben következnek a dánok, az írek, a svédek, az olaszok, a spanyolok, a portugálok, a hollandok, a finnek, a luxembourgiak és a belgák.

²²² A statisztikai adatokat a következő forrásból vettem: SIMON Ákos, VASS Péter (szerk.): A bővülő

Ezekben a tagállamokban az uniós átlagnál, vagyis 52%-nél többen támogatják a bővítést. Az uniós átlag alatt vannak az osztrákok, dánok, britek és a franciák. Közülük azonban csak a franciáknál vannak többen az ellenzők (49%), mint a támogatók (41%).²²³

Az Eurobarometer felmérés vizsgálta a bővítésekhez kapcsolt attitűdöket is.²²⁴ Hasonlóan egyéb attitűdvizsgálatokhoz, itt is különböző kijelentéseket kellett a polgároknak véleményezniük. A legtöbben, az uniós polgárok 2/3-a az EU világban betöltött szerepének a növekedését látja, mint a csatlakozás pozitív kimenetét. Majdnem ilyen sokan értettek egyet azzal is, hogy az EU kulturálisan gazdagabb lesz. Minden második polgár a nagyobb fokú békét és biztonságot gondolja egy kibővült EU-ban. Ez utóbbi azért is érdekes, mert az integráció létrejöttékor a II. Világháború után is a béke és a biztonság iránti igény volt közös alap, melyre a Montánunió, az Euroatom és az Európai Gazdasági Közösség létrejöhetett. A polgárok többsége a békét és biztonságot a 25-ök uniójának fontos hozományaként most is elvárja. A polgároknak kétharmada a döntéshozatal nehézségeit prognosztizálja, és majdnem ugyanennyien az intézményi reformlépéseket meg is tennék az új csatlakozása előtt. A gazdaság dimenziók tekintetében a negatív attitűdök mutatkoztak meg. A polgárok félnek a megnyírbált pénzügyi támogatásokban, a növekvő munkanélküliségtől is tartanak és valószínűsítik, hogy többre fog kerülni az új tagállamok pénzügyi segítése. A csatlakozás előtti pénzügyi segítséget a polgárok nagyobbik része nem is nyújtaná a jövőbeni tagállamoknak. Az attitűdök vizsgálatából tehát megint hasonló következtetéseket vonhatunk le, mint a bevándorlók és kisebbségek inklúziója szempontjából. Az inklúzió nagymértékű támogatást élvez, ha olyan általános dolgokról van szó, mint az EU világpolitikai szerepe, a béke és biztonság vagy a kulturális sokszínűség, azonban ha az egyén mindennapi gazdasági környezetét érintő kérdések kerülnek szóba, akkor az inklúzió támogatottsága csökken. Egyébként ezt a gazdasági tudatosságot jelzi az is, hogy mikor a közép-kelet európai országokról kérdezték a polgárokat, úgy ítélték meg, hogy a demokrácia feltételeit megteremtették a régió országai, azonban nem lettek gazdagabbak a felkészülési időszakban.

Európai Unió 2003, HVG különkiadvány.

²²³ EB 53, 55, 56, 57, 58

²²⁴ EB 58

A bővítéshez kapcsolt attitűdök, 2002		
	Egyet ért	Nem ért egyet
	%	%
Általánosságok		
Több tagállammal az EU-nak fontosabb szerepe lesz a világban	66	18
Több tagállammal az EU kulturálisan gazdagabb lesz	64	21
Minél több ország van az EU-ban, a béke és biztonság annál nagyobb lesz	51	34
Az új országok felvételével, a mi országunk szerepe kevésbé lesz fontos	39	45
Döntéshozás		
Több országgal sokkal nehezebb lesz európai szinten döntést hozni	66	20
Az Európai Uniónak meg kell reformálni az intézményi működését mielőtt új tagokat köszönt	58	13
Gazdasági Dimenziók		
Amint az új országok csatlakoztak, a mi országunk kevesebb pénzügyi támogatásban részesül majd	52	25
Minél több az ország, annál magasabb lesz a munkanélküliség a mi országunkban	44	37
Az Európai Uniónak a jövőbeli tagállamokat a csatlakozásuk előtt pénzügyileg is segítenie kellene	29	54
A bővítés nem fog többet kerülni a jelenlegi tagállamoknak, ahogy a mi országunknak sem	24	57

Forrás: EB 58

A csatlakozás, vagyis a közösség, jelen esetben az Európai Unió kibővítése döntés eredménye. Tudjuk, hogy a csatlakozási szerződések ratifikációja a tagállami kormányok hatásköre, amelyek azonban a saját állampolgáraik véleményét és érdekeit hivatottak képviselni. Látva a bővítés támogatottságának magas százalékos arányszámait, felmerülhet a kérdés, hogy vajon az uniós állampolgár mennyire érzi, hogy be van vonva a bővítéshez kapcsolódó politikai vitába és mennyire tájékozott a történésekről.²²⁵ Az EU-ban átlagosan a népesség 1/5-e érzi úgy, hogy részt vesz a bővítés körüli vitákba valamilyen mértékben. Ennél többen gondolják így a hollandok, osztrákok, németek, olaszok, dánok, franciák, finnek, luxembourgiak között, az összes többi tagállamban ennél kevesebben érzékelik saját részvételüket. Amikor a felmérés a bővítés témájában, a polgárok informáltságára kérdezett rá, összuniós szinten az egyének 21%-a érezte magát valamilyen mértékben informáltnak és 77% nem. Finnországot kivéve mindenütt azok voltak többségben, akik a bővítés kérdésében nem érezték magukat informáltnak. Annak ellenére, hogy a többség támogatja a bővítést, nem érzi úgy, hogy eléggé be lenne vonva a vitába, illetve, hogy megfelelően informált lenne a kérdésben.

²²⁵ EB 58

Érdekes megnézni azt is, hogy vajon a polgárok milyen csoportokat jelöltek meg a bővítési folyamat haszonélvezőiként, 2002-ben. Az uniós népesség kétharmada szerint a nagyobb üzleti vállalkozások, 44%-uk szerint a fiatalok haszonélvezői lesznek a folyamatnak. Érdekes, hogy tízből három uniós állampolgár szerint az etnikai kisebbségek is haszonélvezői lesznek a bővítésnek. Egynegyedük gondolta úgy, hogy a nagyvárosok lakói is a haszonélvezők közé sorolhatók majd. A vesztesek közé a munkavállalókat általánosságban (42%), a kisvállalkozásokat, az agrárgazdálkodókat, a munkanélkülieket, az öregeket és vidéken élőket sorolták.²²⁶

Vajon az integráció többi bővítési hullámakor is hasonlóan alakultak a polgárok attitűdjei? Sajnos a dán, ír, brit csatlakozás előtti időszokról nincsenek Eurobarometer adataink, azonban a csatlakozásuk utáni éveket vizsgálva a többi uniós tagállam hozzájuk kapcsolódó véleményéről igen. 1976-ban és 1984-ben megkérdezték a polgárokat, hogy mit gondolnak melyik országnak nem kéne az Európai Közösségben tagnak lenni.²²⁷ 1976-ban a polgárok 70%-a egyet sem jelölt meg. 12%-uk jelölte meg Nagy-Britanniát és Olaszországot, 7% Franciaországot, 6% Írországot. 1984-re változtak az arányok: a polgárok 59%-a nem jelölte meg semmilyen tagállamot sem, azonban 25%-uk jelölte meg Nagy-Britanniát, 8% Franciaországot, 7% Görögországot, 6% Olaszországot és 4% Írországot. Dániát összesen 1% körüli népesség jelölte meg mindkét esetben.

A dél-európai országok csatlakozásakor mindhárom esetben az uniós gazdasági fejlettségi szint alatti országok csatlakoztak, így a felvétel legfontosabb kritériuma a demokrácia érvényesülése volt.

Görögország 1981. január 1-jén csatlakozott. 1977-es, 1980-as adatok alapján vizsgálták a csatlakozás megítélését.²²⁸ Közvetlenül a csatlakozás előtt, a népesség 36%-a jó dolognak tartotta a görög belépést, 11% rossz dolognak, 30% se nem jónak, se nem rossznak és 23% nem nyilvánított véleményt. Elmondható tehát, hogy bár azok voltak a legtöbben, akik a görög csatlakozást jónak tartották, a közömbösek és a véleményt nem nyilvánítók összesen 53%-át tették ki a megkérdezetteknek. A az uniós polgárok nem mutattak nagy érdeklődést a csatlakozó Görögország iránt. Ha összehasonlítjuk a bővítés a mostani támogatásával, akkor látszik, hogy a görög csatlakozáshoz képest az uniós

²²⁶ EB 58, p. 84.

²²⁷ EB 6, 21

²²⁸ EB 8, 13, 14

polgárok most tudatosabban gondolkodnak a bővítésről, és jobban magukénak érzik témát. Továbbá, mint azt a fentiekből láttuk a csatlakozásuk után három évvel, már az uniós népesség 7%-a úgy látta, hogy a görögök nem valóak az EK-ba.

A spanyol és portugál csatlakozás előtt az EB 20. EB 23. felmérései vizsgálták a az akkori tagállami polgárok csatlakozáshoz fűződő attitűdjét.²²⁹ A kérdés iránti érdektelenség, ekkor is jelentős volt az EK-ban. A 1983-ban 33%, 1985-ben 21%, azoknak a száma, akik nem tudtak válaszolni, a spanyol csatlakozást érintő kérdésre. Ugyanebben a témában a portugálok esetében 35 és 23% volt a nem nyilatkozók aránya. Mint látszik azonban azoknak az aránya, akik nem tudtak válaszolni a két ország csatlakozási dátumához időben közeledve csökkent. A csatlakozás valamilyen mértékű támogatottsága 1983-ban 48%, 1985-ben 61% volt Spanyolország és 1983-ban 46% majd két évvel később 51% Portugália esetében. Ha a másik oldalt, vagyis a tagjelölt népeiséget vizsgáljuk, akkor elmondható a spanyolok és portugálok esetében, hogy 1985-ben közvetlenül a csatlakozásuk előtt többségben voltak a pozitív elvárásokkal rendelkezők: A spanyolok esetében 61%, a portugáloknál 51% gondolta úgy, hogy gazdaságilag országuknak javára válik a csatlakozás. A spanyoloknak 66%-a, a portugáloknak 54%-a gondolta úgy, hogy országuk világban betöltött szerepére jótékony hatással lesz, és 65% és 50% gondolta úgy, hogy a demokrácia működésére a csatlakozás előnyös.²³⁰ Egyébként a csatlakozás előtti pozitív elvárások voltak jellemzőek a görögökre is.

Az EU negyedik bővítési hullámakor, az északi országok esetében a polgárok attitűdje minden eddigi, és valószínűleg a 2004-ben bekövetkező bővítési hullámot tekintve is pozitívabb volt. Valószínűsíthető, hogy ennek oka, hogy politikailag és gazdaságilag az akkori tagállamokhoz hasonló országok kívántak taggá válni, az inklúzió esetében tehát az egyének nagy többségénél a gazdasági helyzetüket tekintve nem kellett kompromisszumot kötni, és, mint a görögök esetében, a politikai dimenziókat hangsúlyozni. Ausztria, Svédország és Finnország esetében a polgárok jelentős többsége támogatta a csatlakozásukat. Tíz uniós állampolgárból 1994-ben 7 vagy 8 tartozott a támogatókhoz. Norvégia támogatottsága is hasonlóan magas volt, de a norvégok az

²²⁹ EB 20, 23

²³⁰ EB 24, p. 92.

integráción kívülmaradást választották. Ugyanekkor a kelet-közép európai tagjelölteket, például Magyarországot 55%, Lengyelországot 51%, a Cseh Köztársaságot a polgárok 49%-a támogatta.²³¹

Természetesen a főbb bővítési hullámok egyéb aspektusait is lehetett volna elemezni, azonban a már megtörtént és most bekövetkező bővítési hullámokról mindenképpen megállapítható, hogy az „ők” kategóriájából a „mi kategóriájába” való bevonás, vagyis az inklúzió esetében a politikai és gazdasági dimenziók megítélése együttesen hat. Annál erősebb azonban a támogatottság, minél kevésbé érzi az uniós egyén, hogy az újonnan jövők jelenléte az ő mindennapi helyzetét, munkavállalását, vagy az uniós pénzekből való részesülését érintené. Fontos szerepük van továbbá a csatlakozás megítélése szempontjából olyan általános dimenzióknak is, mint Európa világhatalmi szerepe, a kulturális sokszínűség előnyei és a béke és biztonság magasabb fokú érvényesülése. Az is elmondható, hogy az érdeklődés és a tudatosság a bővítést tekintve időben növekszik, vagyis egyre kevesebben vannak, akik közömbösek a téma iránt, vagy akik nem tudnak véleményt nyilvánítani. A személyes informáltság azonban még mindig nagyon alacsony.

A bővítések sorozatos hullámai tehát megmutatták, hogy az Európai Unió, mint politikai közösség határai időről, időre újradefiniálódtak. De vajon hol húzódnak az integráció bővítésének határai? Arról számos elméleti vita született, hogy Európa földrajzi, történelmi és kulturális határai hol húzódnak²³², de vajon az Európai Unió, mint integrációs blokk, mely országokat és népeket kíván bevonni a „mi” kategóriába és melyeket nem. Az északi országok, a svédek, finnek, norvégok, illetve a svájciak és az osztrákok tekintetében az Eurobarometer felmérések megmutatták, hogy a polgárok jelentős többsége mindig is támogatta a bővítést. Tudjuk, hogy nem mindegyikük, így sem Norvégia, sem Svájc nem akart élni ezzel a támogatással, és nem kívánt az Európai Unió tagjává válni. A közép-, és kelet európai országok esetében is többnyire az uniós polgárok többsége támogatta a „mi” körébe történő bevonásukat a vasfüggöny leomlása után. Meg kell jegyezni azonban, hogy a Kelet-, és közép-európai régióon belül voltak és vannak olyan országcsoportok, melyeknél a bővítés támogatottabb és olyanok, ahol nem:

²³¹ EB 42

²³² KOLLER Boglárka (2000): A sokarcú földrész – Az Európa – fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai, *Európai Utas*, 11.évf, 1.szám, 2000.

a visegrádi jelölteket mindvégig támogatták az uniós polgárok, azonban a bolgárok, szlovének, szlovákok és románok esetében nem volt meg mindig a támogatás. Málta és Ciprus esetében is úgy érezték az egyének, hogy az integrációs blokk határainak kiterjesztése elfogadható.²³³ Törökország, a legrégebben társult ország (1967) és Oroszország csatlakozását az integráció története során a legtöbbször nem támogatta az uniós közvélemény.²³⁴ A legutóbbi fejlemények szerint Szlovákia és Szlovénia a hat kelet-, és közép-európai országgal együtt csatlakozik valamint 2007-ben Románia és Bulgária is csatlakozni fog, és Törökország csatlakozása is megkezdődik 2004-ben. Tehát olyan országok kerülhetnek be a „mi” körébe, amelyek az az egyének azonosságtudatában sokáig az „ők” körébe tartoztak, vagy tartoznak ma is. Lehetséges, hogy az integráció egy későbbi idejében, majd Oroszország bevonásával ismét újradefiniálódnak az integrációs közösség határai? Most ez nem látszik valószínűnek, de mint ahogy azt az integráció története megmutatta a „mi” körének definiálása időről időre változott, vagyis egy ország csatlakozásának nem támogatása később a támogatásba mehetett át, mint például Szlovénia vagy Szlovákia esetében.

6.6.3. Az Európai Unió és a Nyugat – Mások-e az amerikaiak, mint „mi” európaiak?

Az Európai Unió és a Nyugat kapcsolatáról nagyon sokan vitatkoztak már. Az értekezésnek nem is célja, hogy ezeket a vitákat tárgyalja, azonban az identifikáció és a másság kategóriájának a meghatározása szempontjából mégis fontos, hogy az uniós polgár a „mi” vagy az „ők” kategóriáját látja-e a Nyugatban. A Nyugat meghatározás elsősorban kulturális, civilizációs egységet jelent, azonban a reálpolitika által is gyakran használt terminológia egy bizonyos értékrenddel rendelkező országok körét jelenti. Huntington szerint a nyugati tömb Nyugat-Európából, Közép-Kelet-Európából, illetve Észak-Amerikából áll.²³⁵ Huntington történelmi érvelése a Nyugat egységéről bizonyos mértékig elfogadható, hiszen, a 15. században meginduló felfedezések eredményeképpen, az Európa kinőtte a kontinenst, és átkelve az Atlanti-óceánon birtokba vette az Újvilágot, kialakítva ezzel második civilizációs bástyáját Amerikát. Ez a kitágulás változásokat

²³³ EB 39

²³⁴ EB 39, 42

²³⁵ HUNTINGTON, Samuel P. (1996): The West Unique, not Universal. *Foreign Affairs* Nov./Dec.

eredményezett Európa önértelmezésében, hiszen az Európa-központúság koncepciójának ezennel vége lett.²³⁶ Persze azt is tudjuk, hogy ma már Európa és Amerika azonosítása értelmetlennek tűnik, hiszen kialakultak az amerikai értékek, normák és létrejött egy rendkívül erős, az európaiaktól lényegesen különböző amerikai identitástudat is.

Vajon az európai állampolgárok azonosságtudatában, az Egyesült Államok hogyan jelenik meg? Vajon a polgárok „mi” vagy az „ők” kategóriájával azonosítják az amerikaiakat. Általánosságban elmondható, hogy az uniós polgároknak az amerikaiakhoz való viszonya ellentmondásos, amely a válságos politikai időszakokban, háborúkban is egyértelműen megmutatkozott.

1991-ben az Öböl háború kapcsán az Eurobarometer felmérések megkérdezték a polgárokat, hogy bíznak-e az amerikaiakban. Akkor kétharmaduk bízott meg valamilyen mértékben az amerikaiakban és 30%-uk nem.²³⁷ Az Öböl-háborút az európai közvélemény közös „nyugati” ügynek tekintette. Az amerikaiak szerepét az európaiak többsége elfogadta és támogatta a szerepvállalásukat. A tagállamok is mind az amerikaiak oldalán álltak, és részt vettek az Irak elleni embargóban. A britek, franciák, belgák, spanyolok, illetve a hollandok ténylegesen részt is vettek a katonai konfliktusban. Azonban ez a konfliktus is megmutatta az uniós állampolgároknak, hogy az EK világhatalmi ereje és hatalma elmarad Amerikától. Tízből hat polgár az Európai Unió szerepvállalásának csekély mértékét fájalta, magas fokú integrációt és erősebb uniós szerepvállalást sürgetett.²³⁸

A 2001. szeptemberi amerikai terrortámadások kapcsán hol a „mi”, hogy az „ők” kategóriájába sorolták az amerikaiakat. Az európaiak többsége a terrortámadás borzalmaitól iránt rendkívüli szolidáris volt az amerikaiakkal, és a Nyugati világ elleni támadásként értelmezte a tragédiát. A terrorizmus legyőzését az európai polgárok többsége az egyik legnagyobb kihívásnak tekintette és 2001. végén úgy tűnt, hogy az Európai Unió is oszlopos tagjává akar válni egy terrorizmus ellenes koalíciónak. A gazdasági kooperáció is szorosabbra fűződött a terrortámadás után.²³⁹ Azonban az Európai Unió számára csak

²³⁶ HUNTINGTON, Samuel P.(1997): *The Clash of Civilizations and the Remarking of World Order*. Simon & Shuster Ltd., London.

²³⁷ EB 35, p. 31.

²³⁸ EB 35, p.31.

²³⁹ BANNERMAN, Edward, EVERTS, Steven, GRABBE, Heather, GRANT, Charles, MURRAY, Alasdair (2001): *Europe After September 11th*. Centre for European Reform, London.

egy multilaterális szövetség együttes döntése elfogadható, nem pedig az USA hegemon hatalma. A szeptember 11-i terrortámadás ugyanakkor az Európai Unió erősebb önazonosságát és az uniós intézmények és mechanizmusok erősebb támogatását, és egy erős az USA-tól különálló közös kül-, és biztonságpolitika támogatását is eredményezték.²⁴⁰ A bővítések megítélésének is valószínűleg lendületet adott a 2001. szeptember 21-i terrortámadás, hiszen nyilvánvaló vált az igény egy nagyobb világhatalmi szereppel bíró Európai Unió iránt.

Az USA megítélésének legfrissebb megnyilvánulása a csak nemrégiben befejeződött iraki háború uniós megítélése. Nemcsak a tagállamok szerint volt megosztott az Európai Unió, hanem az uniós közvélemény az Irak elleni háborút támogató és ellenző táborokra oszlott. Bár a brit kormánypolitika, mint az Öböl-háború idején is, most is oszlopos tagjaként a Nyugatnak, saját ügyeknek érezte az iraki diktatúra felszámolását, a közvélemény az országon belül is megosztott maradt. Ennek megnyilvánulási voltak a háborúellenes tüntetések. A francia-német tengely egyik országa sem támogatta a hadműveletet. Az Iraki háború tehát inkább az EU és az USA eltávolodását, és a közvélemény megosztását eredményezte.

Az amerikaiak az uniós polgárok számára tehát a civilizációs és történelmi közös gyökereik, az értékrendbeli azonosságok ellenére inkább az „ők” kategóriájába tartoznak, Huntington tézisével ellentétben, aki a Nyugat egysége mellett érvelt. Vannak azonban olyan történelmi események, ahol „mi”-ként definiálódtak, erre jó példa a 2001-es terrortámadás. Az adott helyzet és az érdekviszonyok határozza meg, hogy hova sorolják a polgárok az amerikaiakat. Az amerikaiakhoz fűződő viszony az EU-n belül, az egyes tagállamok, de az egyének esetében is különböző. Amíg a briteknek szorosabb a politikai szövetséges elkötelezettsége, és a brit közvélemény Amerika-barátsága is, addig a franciáknál jellemző az amerikaiakkal szembeni gyanakvás és bizalmatlanság.

7. A struktúra és az egyén - Az identitás strukturális elemeire kérdező standard Eurobarometer felmérések

²⁴⁰ EB 56 (2001 II.)

Az integráció története egy újfajta intézményi struktúra, politikai döntéshozatali eljárások és jogrendszer kialakulásának a története. Ezek a struktúrák nem a meglévő struktúrák megszüntetésével, hanem azokra építve jöttek létre, és ma már velük együtt léteznek. Az Európai Unió egy többszintű, hibrid politikai rendszer, amelynek működése és léte is végső soron a benne élő egyénektől függ. Ebben a részben megmutatom, hogy annak ellenére, hogy sokan kritizálják, a kialakított struktúra életképes, és beépült az uniós polgárok mindennapjaiba, és a részvételük kapcsán kell életre. Vagyis a mindennapok történései által van jelen a polgárok azonosságtudatában, akik aktív alakítói, és formálói is maradnak az uniós jogi, politikai és intézményi struktúrának. Az egyéni érdek határozza meg, hogy az őt körülvevő többszintű struktúra melyik kapcsolódási pontjait használja, és melyikkel azonosul.

10 évvel ezelőtt a Maastrichti Szerződés megteremtette az európai uniós állampolgárságot és meghatározta jogait. 2000-ben Nizzában elfogadták az Európai Unió Alapvető Jogainak a Kartáját is. Vajon ez alatt a tíz év alatt hogyan képződött le a felülről megteremtett intézményes és jogi struktúra az egyének azonosságtudatában? Vajon mit tudnak az európai állampolgárságról, és mennyire használják az európai állampolgárként meglévő jogait? Az Eurobarometer Flash 133. felmérése alapján keresem erre a választ.

Utána standard Eurobarometer felmérések alapján a polgárok politikai attitűdjeit vizsgálom, egyrészt az intézményekbe vetett bizalom trendjeit, a demokráciával (nemzetállami és uniós szinten egyaránt) való elégedettséget, majd a politikák, illetve prioritások megítélését. A trendeket a fejezet elején felvázolt identitástrendekkel együtt értelmezem. Célom annak igazolása, hogy az európai uniós identitás és az uniós politikai struktúrák megítélése szoros kapcsolatban áll.

Végül az egyéneknek az integrációs folyamatban és az őket körülvevő struktúrák alakításában betöltött szerepét elemzem és bizonyítom az interakcionista tézist.

7.1. Ismerik-e az európai uniós állampolgárok a jogait?

Az európai állampolgárság 10. évfordulója alkalmából az Eurobarometer Flash 133. felmérésearra kereste a választ, hogy vajon az uniós állampolgárok mennyire ismerik az „európai uniós állampolgárság” fogalmát és az Alapvető Jogok Kartáját, mit

tudnak az Európai Unióhoz kötődő státuszukról, és mennyire érzik magukat informáltk ebben a témában.²⁴¹ A vizsgált 15 tagállamban átlagosan a polgárok 31%-a válaszolta hogy ismeri az európai állampolgárság fogalmát és tudja is, hogy mit jelent, 37%-a vallotta, hogy ismeri, de nem tudja, hogy mit jelent és 32%-a nem is hallott róla.

Tagállamonként jelentősek voltak a különbségek. A luxembourgiak, spanyolok és írek között voltak a legtöbben, ahol ismerték és tudták is, hogy mit takar a fogalom, és ezekben a tagállamokban voltak a legkevesebben azok is, akik nem is hallottak róla. A svédek, franciák, belgák és görögök között voltak a legkevesebben, akik ismerték és tudták is, hogy mit jelent az európai uniós állampolgárság fogalma. Ezekben a tagállamokban továbbá, elmondható, hogy tízből 4 polgár nem is hallott a fogalomról. A többi uniós tagállam válaszaiban már jobban reprezentálta az uniós átlagokat, azonban míg a németek, hollandok, britek az uniós átlag alatt, addig a dánok, osztrákok, olaszok, portugálok és finnek kissé felette voltak. Általánosságban elmondható, hogy az uniós népességben belül, magas, mintegy 37% azoknak az aránya, akik ismerik, de nem tudják mit jelent a fogalom. Ez azt jelenti, hogy majdnem minden negyedik egyén, nincs tisztában állampolgársága valódi tartalmával.

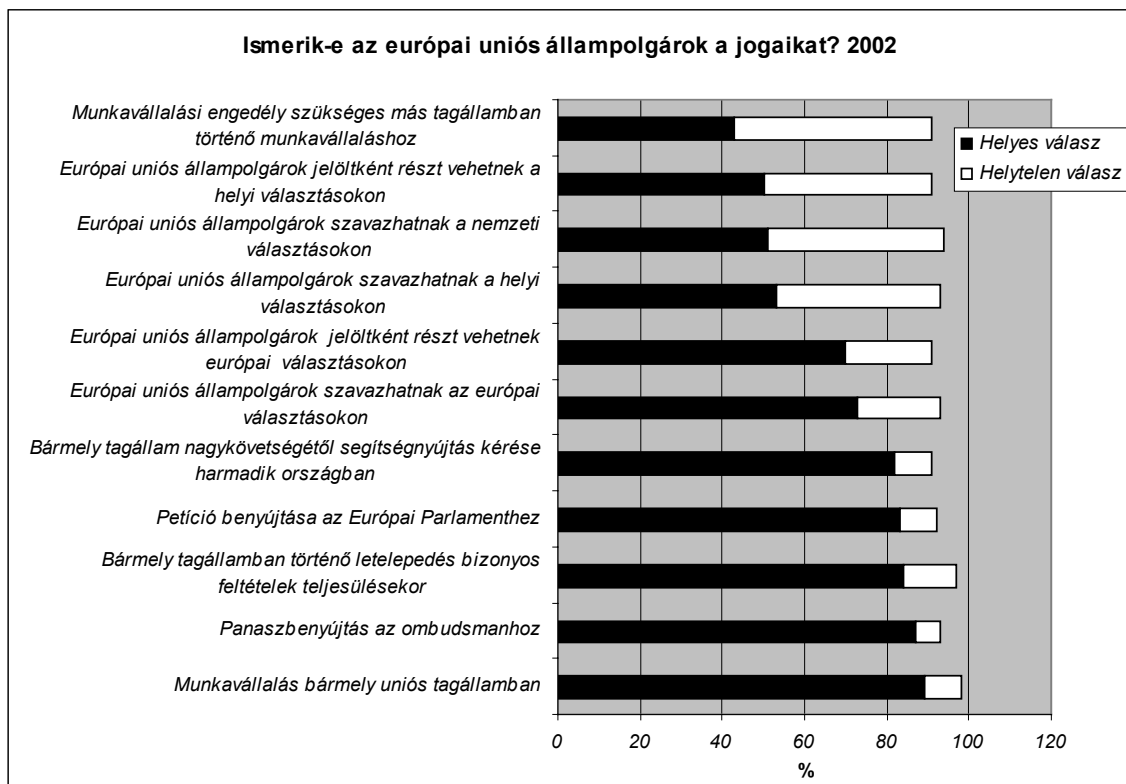
Ha a demográfiai tényezőket nézzük, akkor a férfiak, fiatal-, és középkorúak, a magasabb iskolai végzettségűek, és városi lakosok, valamint a menedzserek és egyéni vállalkozók között többen vannak, akik ismerik és tudják is, hogy mit jelent az európai állampolgárság.

Amikor a polgárokat az Európai Unió Alapjogainak a Kartájáról kérdezték, akkor az európai uniós állampolgárok jelentős többsége, átlagosan mintegy 57%-a vallotta, hogy soha nem hallott róla. 35%-a, azt mondta, hogy ugyan már hallott róla, de nem tudja mit jelent, és csak 8%-a mondta, hogy ismeri a dokumentumot és tudja mi van benne. Tehát a jogi dokumentumot, amely valójában jogok tekintetében az európai polgárok elsődleges referenciájává kíván válni, még nagyon kevesen ismerik. A felmérés azt is megmutatta, hogy avval, hogy az európai uniós állampolgárság és a nemzeti állampolgárság addicionális kategóriák a polgárok legnagyobb része tisztában van. Három állítás véleményezését kérték a megkérdezettektől: „Az európai állampolgárság megszerzéséhez pályázni kell”, „Ön egyszerre nemzeti és európai uniós állampolgár”,

²⁴¹ EB Flash 133, „Az európai állampolgárság 10 éve”, felmérés ideje: 2002 szept-okt.

„Lehet választani, hogy ne Ön ne legyen európai uniós állampolgár”. A helyes válaszok százalékos arányát vizsgálták. Az első kijelentésre a polgárok nagy többsége helyes választ adott. A helyes válaszok aránya a legalacsonyabb Portugáliában és Görögországban (54%) és a legmagasabb Németországban és Svédországban volt (83% és 82%). A második kijelentésnél még többen voltak a helyes választ adók, 77 és 96% között, a legkevesebben a briteknél, a legtöbben a spanyoloknál. A britek kivételével, a harmadik kijelentésre a legtöbb uniós polgár helyes választ adott, itt 47 és 73% között volt a helyes válasz aránya.

Amikor az európai állampolgárok jogaira kérdeztek rá, szintén állítások véleményezését kérdezték a polgároktól. A helyes válaszok százalékos aránya a következőképpen alakult:

Forrás: EB Flash 133

Az állításokat három csoportba lehet sorolni. Általános politikai jogok, mint a panaszbenyújtás az EP-hez, a diplomácia védelem, és az ombudsmanhoz való fordulás joga, ahol a helyes válaszok százalékos aránya magas, 80% feletti. A második csoportba lehet sorolni a politikai jogok közül a választásokhoz kapcsolódó jogokat: a választási és

jelöltetési jogot európai, nemzeti és helyi választáson. Itt elmondható, hogy EP választások tekintetében a polgárok nagy része ismeri „európai állampolgárságból” eredő jogait, azonban ez nem igaz a helyi és nemzeti választásokra. Harmadik csoportba tartoznak a mobilitást biztosító jogok, ahol a letelepedés jogát jól ismerik, azonban a munkavállalás kapcsán nincsenek tisztában azzal, hogy engedély nélkül szabadon dolgozhatnak más uniós tagállamban.

Összegzésként elmondható, hogy az európai uniós állampolgárok között sokan vannak, akik vagy nem ismerik az európai uniós állampolgárság fogalmát, vagy ha ismerik, nem tudják biztosan, hogy mit jelent. Azonban, ha az általa teremtett jogok tekintetében a helyes tájékozottságot tekintjük, akkor elmondható, hogy a jogok többségét a polgárok nagy része ismeri. Tehát ha a koncepció szintjén nem is ismerik pontosan a terminust, az általa teremtett jogok nagy részét már igen. Valószínűleg ennek oka az információhoz jutás nehézsége. Egyébként a felmérés erre is feltett kérdéseket.

A válaszok az Európai Unió össznépeességén belüli tájékozatlanságot mutatták meg. A polgárok 77%-a vallotta, hogy nincs tájékozódva az európai uniós állampolgárságból fakadó jogairól, szemben azzal a 22%-al, aki tájékozódva érezte magát e tekintetben. A finnek, luxembourgiak, osztrákok a legtájékozottabbak, míg a britek, franciák, portugálok, svédok a legkevésbé.

Vajon van-e összefüggés az európai állampolgárságban való tájékozottság és az identitásstruktúrában az európai dimenzió jelenléte között? Vajon jobban kötődnek-e azok az Európai Unióhoz, akik jobban ismerik az európai állampolgársággal kapcsolatos jogukat? Az európai dimenzióknak a kollektív identitásban való jelenlétére kérdező standard Eurobarometer 58. felmérés, illetve az európai állampolgárok tájékozottságára kérdező 133. Flash Eurobarometer felmérések eredményeit vetjük össze. Azért, hogy korrelációt tudjuk számolni, mindkét esetben egy-egy kategóriát képeztünk a pozitív válaszokból. Ha a két változóra korrelációt számolunk, akkor a korrelációs együttható 0,28 vagyis van egy gyenge erősségű összefüggés a két változó között. Tehát, amely tagállamban a polgárok nagyobb része tájékozott az európai állampolgársági jogairól, ott valószínűleg az európai dimenzió gyakrabban is jelen van a népesség kollektív identitástudatában és fordítva. Kivételt ez alól a finnek jelentenek, hiszen ebben a

tagállamban a tájékozottság jóval az uniós átlag felett van, azonban az európai dimenzió jelenlétének gyakorisága az uniós átlag alatt.

Európai uniós identitás és tájékozottság, 2002																
Tagállamok	B	L	NL	D	F	I	DK	IRL	UK	GR	E	P	A	S	FIN	EU15
Európai dimenzió jelenléte az identitásstruktúrában	61	80	58	60	66	76	63	57	33	48	65	52	58	49	44	59
Tájékozottság az európai állampolgársági jogokról	24	36	22	29	16	22	27	28	13	20	26	18	37	19	40	22

Forrás: EB58, EB Flash 133

7.2. Politikai attitűd

7.2.1 Intézményes környezet iránti bizalom

Ebben a részben a nemzeti és az uniós intézményekbe vetett bizalmat vizsgálom, kilenc uniós intézmény és négy nemzeti intézmény iránti bizalmat összesítve, azon Eurobarometer felmérések alapján, ahol mind a nemzeti mind pedig az uniós struktúrára rákérdeztek.²⁴² Az intézmények iránti bizalom megítélése, a kollektív identitás vizsgálatakor rendkívül fontos összefüggésekre világíthat rá, ugyanis az intézmények azok az egyén és közösség közötti szerveződések, melyeken keresztül az egyéni érdekek közösségi szinten érvényre juthat. Az tehát, hogy az uniós egyének mennyire bíznak az őket körülvevő intézményes struktúra egyes aktoraiban, jól jelzi, hogy mennyire hiszik el, hogy az őket érintő kérdések, problémák a gyakorlati hatékonyság szempontjából is jó kezekben vannak.

Au 1999, 2000, 2001 és 2002-es felmérések mind a nemzeti, mind az uniós intézményekben meglévő bizalmat vizsgálták.²⁴³ A nemzeti kormányok, parlamentek, közigazgatási intézmények és politikai pártok iránti bizalom, mind a négy vizsgált évben alacsony volt, a legtöbb esetben a nemleges válaszok voltak többségben. Kivételt képezett

²⁴² Az uniós intézményekbe vetett bizalommal az Eurobarometer 24, 48, 51, 54, 55, 56, 57, a nemzeti intézményekbe vetett bizalommal a 41, 42, 43, 44, 45, 51, 53, 54, 55, 56, 57 felmérések foglalkoznak. Ezek közül én az 51, 54, 56 és 57 számú felmérések adatait hasonlítom össze, mert ezek, mind az uniós, mind a nemzeti intézményekbe vetett bizalomra feltettek kérdéseket.

²⁴³ EB 51, 54, 56 és 57

2001, amikor a nemzeti kormány esetében az igen válaszok kerültek többségbe, az előbbi esetében 12%-kal, az utóbbi 4%-kal, illetve 2000, amikor a közigazgatási intézmények esetében a pozitív és negatív válaszok százalékos aránya egyenlő volt. Intézményekre lebontva a politikai pártok iránti bizalom volt a legalacsonyabb, míg a nemzeti parlamentek iránti bizalom a legmagasabb.

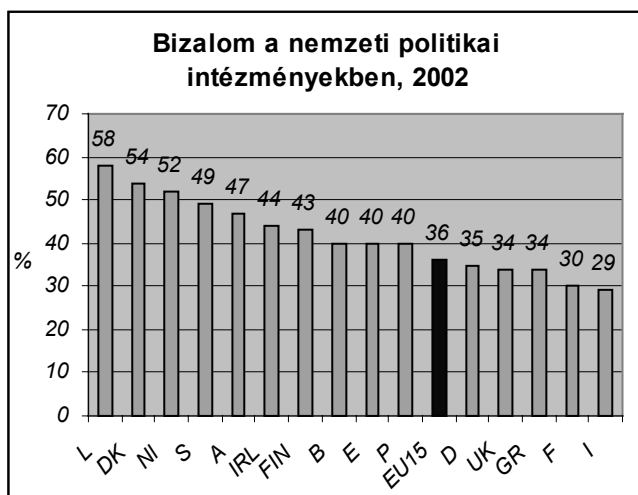
Ha az uniós intézményekbe vetett bizalmat vizsgáljuk, akkor a pozitív válaszok voltak többségben. Az uniós intézményekbe vetett bizalom 21% és 81% között volt, attól függően, hogy melyik intézményről és évről volt szó. Mind a négy vizsgált időszakban az Európai Parlament iránti bizalom volt legmagasabb. Látható, hogy kiugróan magas az 56. felmérésben, hiszen ez a kutatás közvetlenül a 2001. szeptemberi, amerikai terrortámadások után volt, amely mint azt már az értekezés erre vonatkozó részében meg is említettünk erősítette a polgároknak az Európai Unióhoz fűződő kötődését. A bizalom alacsony értékeket mutatott a Régiók Bizottsága és az ombudsman kapcsán. A Konvent intézményébe vetett bizalom esetében is alig voltak többen azok, akik bíztak, mint azok, akik nem ebben az intézményben. Ennek értékelésekor azonban figyelembe kell venni, hogy a Konvent a legfiatalabb uniós intézmény. Az 58. felmérésből, amely csak az uniós intézményekbe vetett bizalmat vizsgálja, az is kiderül, hogy mindegyik intézmény esetében, így a Konvent esetében is ez a bizalom növekvő tendenciát mutat.

Bizalom az uniós és a nemzeti intézményekben, 1999-2002								
Eurobarometer száma	57		56		54		51	
Felmérés ideje	2002 I.		2001 II.		2000 II.		1999 I.	
EU-s intézmények								
	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem
Európai Parlament	54%	24%	81%	7%	53%	28%	50%	28%
Bizottság	47%	25%	72%	7%	46%	30%	40%	33%
Miniszterek Tanácsa	41%	26%	61%	11%	39%	31%	36%	30%
Európai Bíróság	47%	25%	72%	7%	47%	25%	44%	23%
Európai Ombudsman	29%	21%	38%	16%	28%	25%	24%	23%
Európai Központi Bank	47%	23%	72%	8%	44%	29%	42%	24%
Európai Számvevőszék	36%	22%	53%	12%	35%	27%	32%	24%
Régiók Bizottsága	25%	22%	39%	15%	n.a.		22%	25%
Gazdasági és Szociális Bizottság	27%	23%	46%	13%	n.a.		24%	25%
Konvent az EU jövőjéről	25%	22%	n.a.		n.a.		n.a.	
Nemzeti intézmények								
Közigazgatás	44%	45%	44%	46%	45%	45%	42%	46%
Nemzeti parlament	42%	47%	51%	39%	42%	48%	41%	46%
Nemzeti kormány	39%	51%	48%	44%	n.a.		40%	49%

Politikai pártok	18%	73%	18%	73%	18%	74%	18%	71%
------------------	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Forrás: EB 51, 54, 56, 57

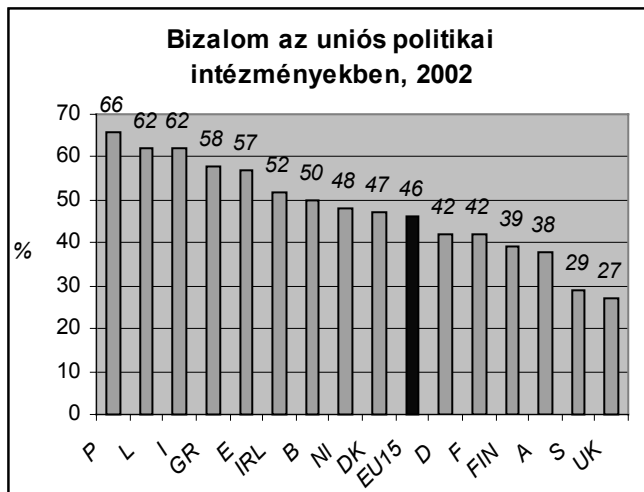
Ha a nemzeti és uniós politikai intézmények iránti bizalmat országokra lebontva vizsgáljuk, akkor jelentős eltéréseket találunk a tagállamok között. Az 57. felmérés alapján az olaszoknak 29%-a, míg a luxembourgiaknak 58%-a bízott az említett négy nemzeti politikai intézményben, vagyis a luxembourgiak között kétszer annyian voltak a pozitív választ megjelölők. Bizalom szempontjából a 36%-os uniós átlag felett voltak még dánok, hollandok, svédok, osztrákok, írek, finnek, spanyolok, portugálok, belgák, alatta maradtak azonban az olaszokon kívül a franciák, britek, görögök és németek.

Forrás: EB 57

Ha az uniós intézmények iránti bizalmat tekintjük, akkor Portugália és Nagy-Britannia jelenti a két végpontot. Az előbbi esetében 66% az utóbbi esetében 27% válaszolt a kérdésre pozitívan. A 46%-os uniós átlag fölött voltak csökkenő sorrendben a portugálokön kívül az olaszok, luxembourgiak, görögök, spanyolok, írek, belgák, dánok, alatta pedig a németek, franciák, finnek, osztrákok, svédok, britek.²⁴⁴

²⁴⁴ EB 57.

Forrás: EB 57

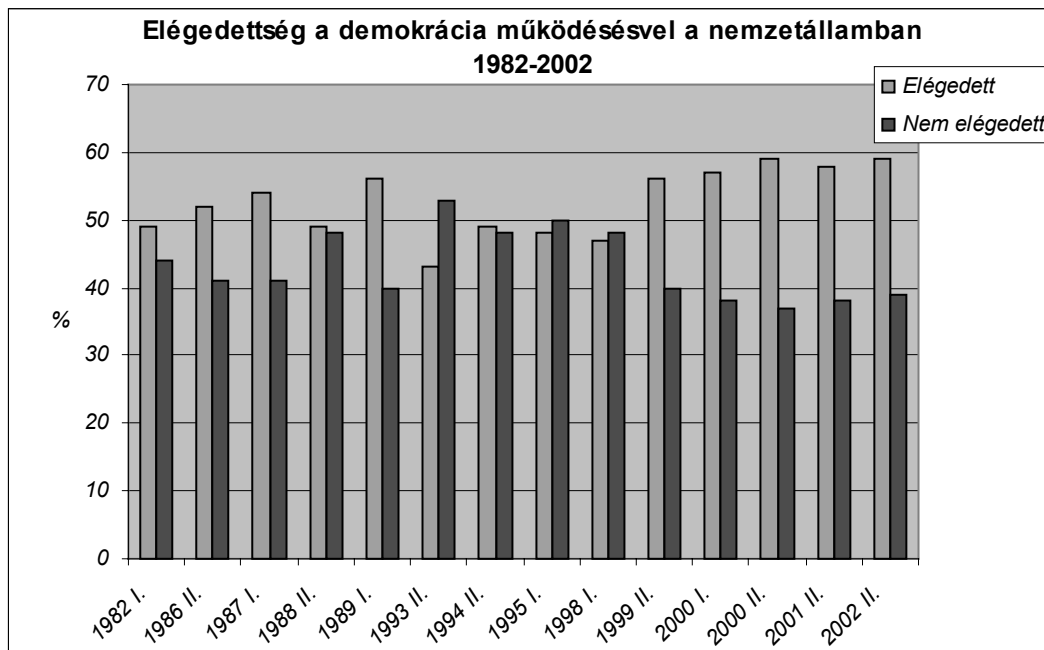
Az Európai Unió 15 tagállama mind különböző demokratikus múlttal és intézményes berendezkedéssel rendelkezik, amely valószínűleg hatással volt a polgárok véleményére intézményes környezetük megítéléséről, azonban az összegzésként elmondható, hogy vannak olyan országok, ahol az intézmények iránti bizalom általánosságban alacsony. Erre a legjobb példa Nagy-Britannia. De a németeknél és a franciáknál is mind a nemzeti, mind az uniós intézmények iránti bizalom az uniós átlag alatt volt a felmérésekben, vagyis ezekben az országokban is megfigyelhető egy általános bizalmatlanság. Persze ennek különböző strukturális és történelmi okai lehetnek, britek esetében a szuverenitásuknak a saját parlamentjükhöz és a királynőjükhöz kötődő egyedülálló definíciója, vagy a németek esetében a tartományi berendezkedés. Vannak azonban olyan tagállamok is, ahol az intézményes bizalom nemzeti és uniós szintek tekintetében nagyon eltérő értékeket mutatott. Például, míg az olaszoknál és a görögöknél a nemzeti intézmények iránti bizalom gyenge, az uniós intézmények iránt erősnek mondható, itt tehát nem az intézmények iránti általános attitűdről, hanem inkább a tényleges gyakorlat, illetve a demokrácia hatékonyságának megítéléséről lehet szó. Vannak olyan tagállamok is, ide tartoznak az utolsóként csatlakozó „északi” államok, vagyis Svédország, Finnország és Ausztria, ahol a bizalmatlanság csak az uniós intézményekre terjed ki.

Bár a nemzeti és uniós intézmények közötti struktúra eltér, és különböző tagállamokban élő polgároknak az intézményekbe vetett bizalma különböző értékeket

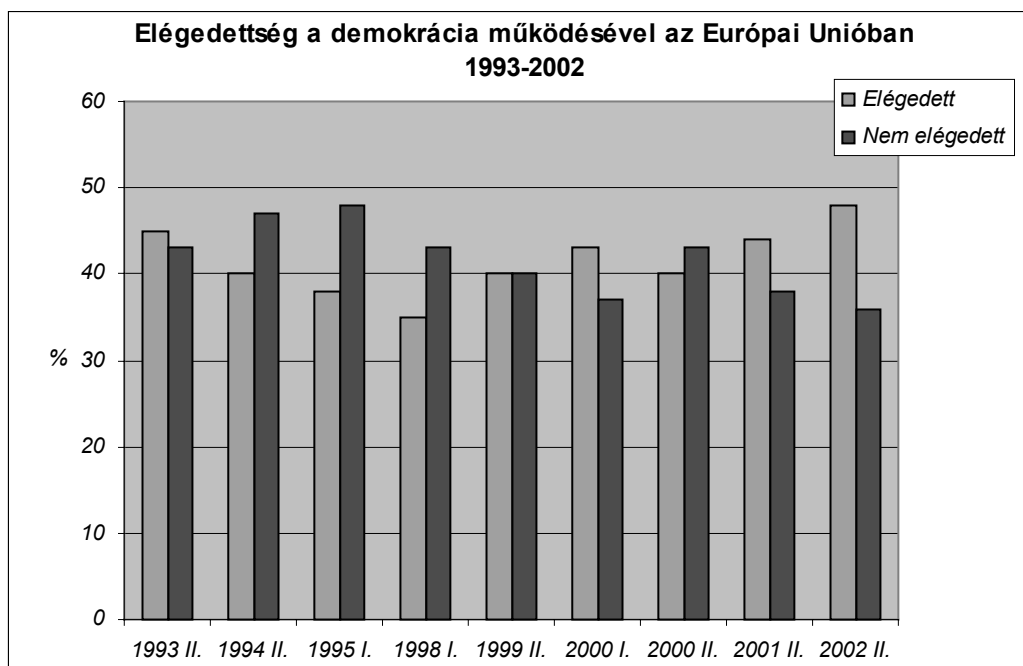
mutatott, összeurópai szinten mégis az uniós intézményekben bíznak többen. Tehát a nemzeti struktúrákba vetett bizalom alatta maradt az uniós intézményekbe vetett bizalomnak. Vagyis az uniós politikai közösség intézményeiben jobban bíznak a közösség tagjai, egyéni érdekeik és problémáik képviselőit jobban látják ezekben a szerveződésekben, mint a nemzeti intézményekben. Következésképpen, ha az intézmények által konstruált identitást és kötődéseket tekintjük, akkor ez a felmérés jól mutatja, hogy a nemzeti struktúrák hierarchiája nem érvényesül.

7.2.2. Demokrácia megítélése

Az európai uniós állampolgár sokféle politikai közösségnek egyszerre a tagja, a helyi önkormányzatoknak, civil szervezeteknek, a regionális szervezeteknek, a nemzetállamnak, és az Európai Uniónak is. Az Európai Unió politikai közösségei a demokratikus alapelvek szerint működnek és adott közösségben a többség szabadságának és egyenlőségének az érvényesülését hivatottak szolgálni. A demokrácia működésének megítélése tehát jó indikátora annak, hogy az egyének mi a véleménye arról a politikai közösségről, ahová tartozik. Ideális esetben itt most demokratikus szerveződések megítélését vetném össze. Sajnos a demokrácia megítéléséről csak nemzeti és uniós adat áll rendelkezésemre, egy kivételtől eltekintve, melyre később térek ki. Vajon, hogyan alakultak az elmúlt 10 évben a demokrácia megítélésének a trendjei? A demokrácia megítélést tekintve elmondható, hogy az európai démosz megosztott. 1993 és 2002 között a népességnek 43-59%-a elégedett volt a demokrácia működésével a saját tagállamában, és 38-45%-a az Európai Unióban. A negatív válaszokat tekintve ez a százalékos arány 37-53%, és 38-47% a tagállamra és az Európai Unióra vonatkoztatva, tehát az elégedettség ez utóbbi közösségben kissé alacsonyabb, mint a nemzetállamban.

Forrás: EB 17, 26, 27, 30, 31, 40, 42, 43, 49, 52, 53, 54, 56, 58

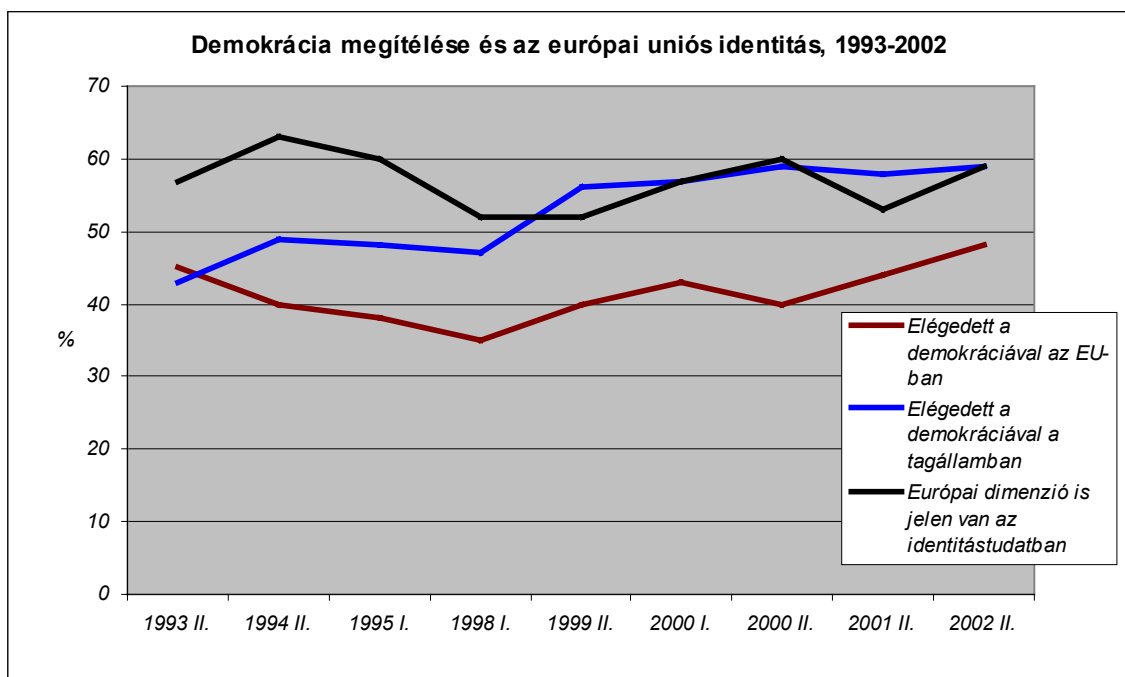

Forrás: EB 40, 42, 43, 49, 52, 53, 54, 56, 58

Ha a 10 éves időszakot tekintjük, akkor látható, hogy az elégedettség mindkét esetben növekvő tendenciát mutat. Egyetlen egy felmérés foglalkozott a demokrácia

működésének a városi szintjével. Az 1995-ös felmérés szerint a népesség 57%-a volt elégedett, és 37%-a nem elégedett. Ugyanebben az évben a nemzeti demokráciával 48% volt elégedett és 50% nem.²⁴⁵ Ez a felmérés is jól példázza, hogy a demokratikus működés megítélése a különböző közösségekben változó.

Érdekes lehet megnézni, hogy vajon a demokráciával való elégedettség trendjei hogyan viszonyultak az európai dimenzióknak az egyének kollektív identitástudatába való bevonódásába.

Forrás: EB 40, 42, 43, 49, 52, 53, 54, 56, 58

Mint azt az ábra is mutatja, az európai dimenzióknak az egyén kollektív identitásában történő jelenléte és a demokráciával való elégedettség gyengén együttmozgó folyamatok. Ha az egyéni identitásában az európai dimenzió jelenléte és a demokrácia európai uniós működése közötti kapcsolatot vizsgáljuk, akkor a korrelációs együttható 0,153, vagyis gyenge pozitív kapcsolat van a politikai közösség megítélése és az adott közösségnek az identitás-struktúrában való jelenléte között. Ha hasonlóképpen korrelációs együtthatót számolunk a demokrácia tagállami és EU-s pozitív megítélése között, és arra vagyunk kíváncsiak, hogy vajon azok, akik elégedettek a demokrácia

²⁴⁵ EB 43

működésével a tagállamokban, elégedettek-e az Európai Unióban, a 0, 37-et kapunk, ami azt jelenti, hogy ebben az esetben a két változó között már erősebb kapcsolat van. Tehát a két politikai közösség demokratikus működéséről alkotott vélemények korrelálnak. Ezek alapján a demokratikus működés úgy értelmezhető, mint az egyének általános igénye, és bár a demokráciával való elégedettségnek gyenge hatása van az európai uniós identitástudatra, az identitástudat ingadozásai nem a demokrácia működéseinek ingadozásival hozhatóak összefüggésbe.

7.2.3. Politikák / Prioritások

Ha az egyén és a politikai közösség közötti viszonyt vizsgáljuk nagyon fontos, hogy a különböző politikák tekintetében az egyének milyen szintű döntéshozást preferálnak, vagyis a politikai közösségek mely szintjén látják egy adott témában a legoptimálisabb döntéshozást. Sajnos ebben a tekintetben az Eurobarometer felmérések csak a nemzeti és az uniós döntéshozási szintekre kérdeznék rá, kihagyva a már említett más lokális, regionális szinteket. Mindenképpen érdemes azonban megnézni a felméréseket, mert jól mutatják, hogy sok az olyan politikai terület, ahol az egyének európai uniós szinten képzelték el a döntéshozást. Az Eurobarometer felmérések további hiányosságai, hogy nem mindig ugyanazokra a politikákra kérdezték rá. Ennek ellenére vannak olyan területek, ahol a vizsgált időszakok nagy részében a polgárok többsége a nemzeti szintű döntéshozást preferálta, és olyanok, ahol az unióst. Azonban a preferenciák a vizsgált 10 éves időszakban állandóságot mutatnak.

A kulturális politika, a média és a sajtó szabályozása, oktatásügy, egészségügy és szociálpolitika, rendőrség, igazságügy és bűnmegelőzés a közvélemény szerint olyan területek, ahol a nemzeti döntéshozás a jobb. Azonban az információnyújtás az Európai Unióról, a külpolitika, a humanitárius segítség, a tudományos és technológiai kutatás, a szegénység és a szociális kirekesztés elleni harc, a monetáris politika, a regionális politika, a szervezett bűnözés és nemzetközi terrorizmus elleni harc, fejlődő országokkal való együttműködés és a férfiak és nők egyenlősége már olyan területek, ahol az uniós döntéshozatal az előnyösebb.

A mezőgazdasági és halászati politikák, a munkanélküliség elleni harc, a védelmi politika, a bevándorlás-politika és a menekültügy, az ÁFA és az iparpolitika tekintetében is általában többen, akik az uniós, mint akik a nemzeti döntéshozást jelölték meg, azonban itt már az össznépeséget tekintve a nemzeti és uniós döntéshozást preferálók százalékos aránya között nem nagy a különbség, vagyis e politikák tekintetében a népesség a döntéshozásban megosztott.

Az alábbi táblázatban a sötétebb színnel jelölt politikáknál az európai uniós szintet választók százalékos aránya 60% vagy a felett van, a világosabb színnek jelölteknel alatta. A tendenciákat tekintve elmondható, hogy azoknál a politikáknál, ahol az egyének többsége az uniós döntéshozást preferálja a százalékos arány növekvő tendenciát mutat. Tehát az 1992-ben az állampolgárok többsége által nemzeti döntéshozásba sorolt politikákat, az egyének nagy többsége 2002-ben is ide sorolta. Tehát az integráció elmélyülése ellenére a nemzeti és az uniós döntéshozási hatáskörmegosztás megmaradt. A konkrét politikai területek, megítélése megmutatja, hogy ez egyén számára az öt körülvevő közösségi struktúra többszintű, és világosab elhatárolódnak az öt körülvevő nemzeti és uniós politikai közösségek kompetenciái. A létrehozott stuktúrák, döntéshozatali szintek tehát hatással vannak arra, hogy az egyén egy-egy területen milyen kompetenciát preferál, azonban ő is hatással van erre többszintű rendszerre, hiszen a területek egyes csoportjait következetesen a nemzeti poltikai hatáskörbe, másokat pedig az uniósba sorolja.

7.3. Interaktivitás / részvétel a politikai közösségben

Az értekezés előző fejezeteiben már láthattuk, hogy politikai, intézményes és jogi struktúrák hatással vannak az egyén azonosságtudatára, és alakítói az identitás-struktúrájuknak. De vajon az egyének maguk is alakítói a struktúráknak? Az akadémiai diskurzus közvélemény politizálódásának és depolitizálódásának kérdésében is megosztott. Vannak, akik a közvéleménynek a politikától való elfordulása és ezzel demokrácia legitimitásának megkérdőjelezése mellett érvelnek, és vannak, akik az állampolgárok politizálódását bizonyítják.²⁴⁶ Az egyének politikai aktivitása sokszor kerül az érdeklődés középpontjába, hiszen a választási hajlandóság és részvétel trendjeinek a megértése és prognosztizálása a politikusok, politikai pártok hatalmára közvetlen kihatással van. Értekezésemnek ebben a részében az *interakcionista paradigmára építve vizsgálom*, az interaktivitást és politikai közösségben való részvétel kérdését. Az empirikus adatokat azonban annak tudatában válogattam össze, hogy engem leginkább az egyéneknek a mindnapjaikban jelen lévő politikai interaktivitása, vagyis közösségi szerepük érdekel, és nem pedig a választói aktivitásuk. A nemzeti és uniós politika iránti általános érdeklődés, az egyének közvetlen környezetükkel, barátaikkal folytatott politikai beszélgetéseik megítélését kérdező felmérések eredményeit vizsgálom.

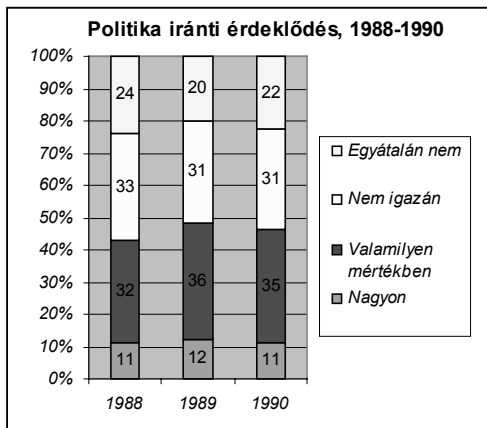
Sajnos az interaktivitás vizsgálata tekintetében nem állnak rendelkezésünkre hosszabb időbeli periódust átfogó adatok, ezért leginkább egy-egy felmérés vonatkozó kérdéseire és válaszokra lehet támaszkodni.

1982-ben az egyéneknekedtől megkérdezték, hogy vajon, hogy érzik képesek-e a politikai folyamatok befolyásolására, vagy sem. Akkor 37%-uk válaszolta, hogy igen, 52%, hogy nem és 11% nem tudott választ adni. Vagyis többségben azok voltak, akik úgy érezték, hogy a politikai folyamatok rajtuk kívül állnak, és nekik nincs befolyásuk rájuk.²⁴⁷ A politika iránti általános érdeklődés és az EK politikák iránti érdeklődések tekintetében, három felmérés esetében van összehasonlítási, a nemzeti és az EK szintek

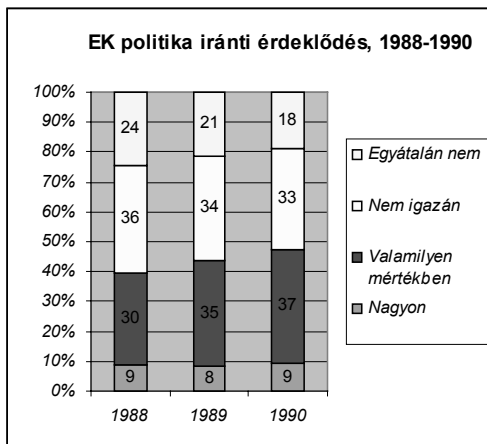
²⁴⁶ Deth van, Jan W. (1991): *Politicization and Political Interest* in INGLEHART, Ronald and REIF, Karlheinz (szerk.): *Eurobarometer: The Dynamics of Public Opinion – Essays in Honour of Jacques-René Habier*. London, Macmillan, p.201-213.

²⁴⁷ EB 17

tekintetében alapunk.²⁴⁸ Mint az alábbi két ábrából is kiderül, azok voltak többségben, akik egyáltalán nem, vagy nem igazán érdeklődnek a politika iránt. Ez általánosságban és az EK-ra vonatkoztatva is igaz volt, azonban az utóbbi tekintetében még nagyobb az érdeklődés hiánya. Azonban nincs szignifikáns különbség az érdektelenség tekintetében a nemzeti és az EK politikák megítélése között. Körülbelül tízből négy állampolgár mutat valamilyen érdeklődést is a politika iránt.

Forrás: EB 30, 31, 33

Forrás: 30, 31, 33

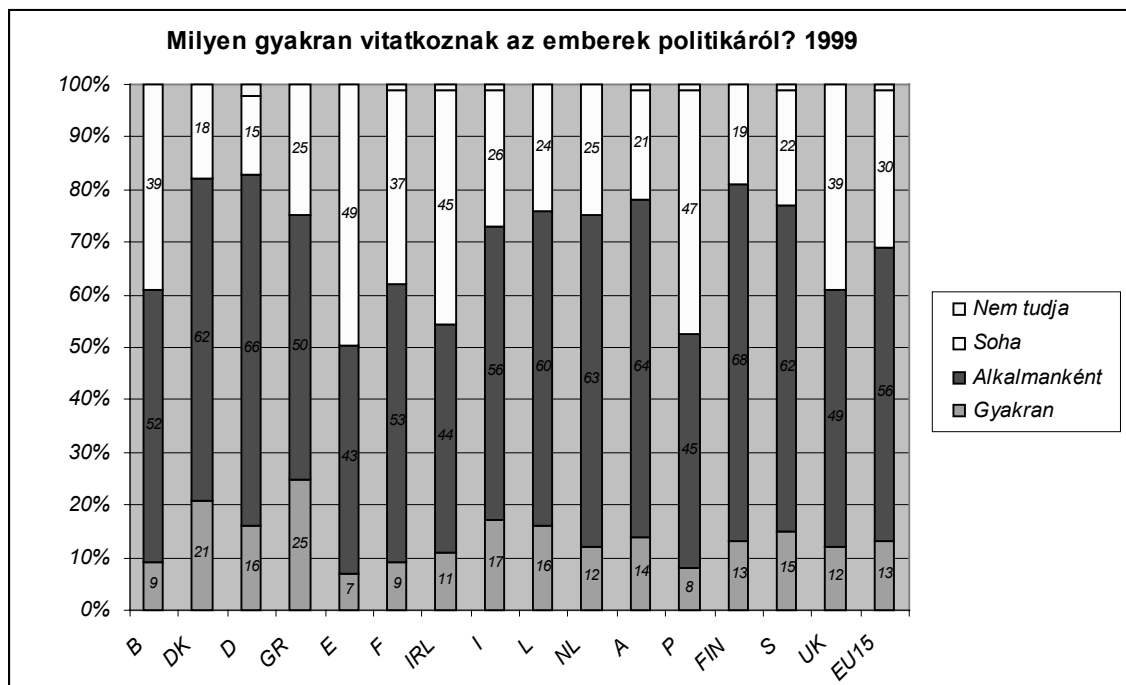
A fentiek alapján akár le is vonhatnánk a következtetést az uniós állampolgárok depolitizálódásáról, érdemes azonban előtte megvizsgálni más kérdésekre adott válaszokat. Az 1999-es, 51. felmérésben a következő kérdést tették fel: „Ha Ön barátaival összejön, akkor milyen gyakran vitatkoznak politikáról? – Gyakran,

²⁴⁸ EB 30, 31, 33

alkalmanként vagy soha.”²⁴⁹ A felmérésből kiderült, hogy összuniós szinten az állampolgárok 13%-a gyakran, 56%-a alkalmanként és 30%-a soha nem vitázik politikáról.

Tagállamonként azonban ezek a százalékok különbözőképpen alakultak. A valamilyen mértékű politikai aktivitást magukénak vallók, vagyis a „gyakran” és az „alkalmanként” kategóriákat választók a dánok, görögök és a finnek között voltak a legtöbbben, itt tíz emberből mintegy nyolc tartotta magát többé-kevésbé aktívnak.

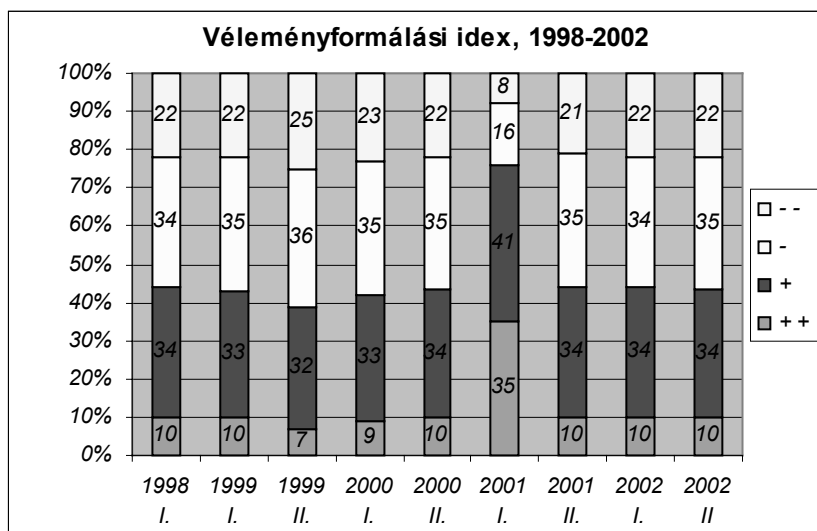
Az összuniós népeiséget tekintve azonban azok voltak a legtöbbben, akik „az alkalmanként” kategóriát választották. Tehát az európai uniós állampolgárok politikai aktivitása még inkább alkalmanként nyilvánul meg, mint nagy rendszerességgel. A politikai vitákat tekintve a leginkább inaktívak a spanyolok, a portugálok és írek, de a belgák, franciák és a britek aktivitása is elmarad az átlagtól. Bár a kérdés a politikára általánosságban kérdezett rá, így valószínűleg befolyásolta a kérdezőket, hogy az Eurobarometer keretein belül kérdeztek rá a politikára, a politikailag aktívak százalékosan valamennyi tagállamban 50-80% között voltak, vagyis a többség barátai körében megvitátja a politikai kérdéseket, tehát a politika mindennapjaik részévé vált.

Forrás: EB 51

²⁴⁹ EB 51

A fenti kérdés, vagyis az egyéneknek a közvetlen környezetükkel, barátaikkal folytatott politikai beszélgetéseik és egy másik kérdés, az individuumoknak a másokra gyakorolt meggyőző erejük alapján az Eurobarometer felmérések, egy ún. Véleményformálási indexet hoztak létre.²⁵⁰ Az index alapján a népesség négy kategóriába sorolható, az elsőbe a domináns véleményformálók tartoznak, akik mindkét kérdésre pozitív választ adtak, a másodikba azok véleményformálók, akik csak az egyik kérdésre adtak pozitív választ, de válaszaik inkább pozitívak, a harmadikba azok, akik egyik kérdésre negatív választ adtak, és válaszaik inkább negatívak, a negyedikbe pedig azok, akik mindkét kérdésre negatív választ adtak. Mint az alábbi ábrából kiderül az elmúlt 5 évet vizsgálva, a 2001. első félévét kivéve, ahol a véleményformálók aránya megnövekedett, a népességben a véleményformálók százalékos aránya állandóságot mutat, és körülbelül megegyezik a politika iránt érdeklődők arányával. Tízből 4-5 állampolgár sorolható ugyanis a hangadók, véleményformálók közé.

Forrás: EB 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58

²⁵⁰ Az ún. *Véleményformálási index* a következő két kérdésre adott válaszok alapján hozza létre a népesség kategóriáit. A közvetlen környezettel folytatott politikai beszélgetésekről szóló és meggyőző erőről szóló kérdések alapján. 1. kérdés: „Ha Ön barátaival összejön, akkor milyen gyakran vitatkoznak politikáról? – Gyakran, alkalmanként vagy soha.” 2. kérdés: “Amikor Ön valamiről határozott véleményen van, akkor gyakran, olykor-olykor, ritkán megpróbálja, vagy soha nem próbálja meg meggyőzni a barátait, rokonait, munkatársait a véleményéről?” in EB 58, Technical Specifications. Az index alapján négy kategóriát hoztak létre: 1. akik mindkét kérdésre pozitív választ adtak, 2. akik csak az egyik kérdésre adtak pozitív

Mint az intézményezes környezet iránti bizalomról szóló részben láthattuk, az egyének nemzeti és uniós szinten is a parlamentekben bíznak a leginkább. Az Eurobarometer 54. felmérése a parlamenteknek az egyén mindennapjaira gyakorolt hatását vizsgálta. Az állampolgároknak egy 1-től 10-ig terjedő skálán kellett megmutatniuk, hogy szerintük a különböző parlamenteknek milyen hatásuk van a mindennapjaikra. A nemzeti parlamentek esetében ez az érték átlagosan 5.64 az Európai Parlament esetében ez az érték 4.41, vagyis alacsonyabb értéket mutat, tehát a mindennapjaikra a nemzeti parlament hatását érzik jelentősebbnek. Azért is érdekes ez a szám, mert az 54. felmérésben vizsgált bizalom az Európai Parlament esetében magasabb volt, mint a nemzeti parlament esetében. Mindenesetre a középértékek mindkét esetben azt mutatják, hogy az egyének a parlamentek hatását a mindennapjaikra mérsékeltnek érzik.

8. A dolgozat főbb tudományos megállapításai, eredményei

Három elméleti pillérre építve, a dolgozat első, elméleti részében megalkottam a poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus háló-modelljét. Az újfajta identitás-háló modellben a közösség *alanyai, határai, szférái, a közösségi tagság, az identitáselemek kapcsolata, az identitásformálás folyamata, az inklúzió* és a *másság* kategóriái is átértelmeződnek. A multidiszciplinéris megközelítést alkalmazva, a szociálpszichológia, a nemzet és nacionalizmus és az állampolgárság koncepciók teóriáira építkeztem. Bebizonyosodott, hogy önmagában egyik megközelítés sem alkalmas az egyének poszt-nemzeti azonosságtudatának a modellezésére, azonban mindegyikük jelentősen hozzájárult az egyén kollektív identitástudatának a megértéséhez. Tudományos nézőpontjukat tekintve, a szociálpszichológia inkább egyéni, a nemzet és nacionalizmus diskurzus inkább közösségi fókuszú. Az állampolgársági elméletek ötvözik a közösségi és egyéni irányú megközelítéseket, és ezért alkalmasak a továbbgondolására.

Az uniós állampolgárok azonosságtudata a poszt-nemzeti identitás a többszintű, *identitás-háló* modelljével írható le. Az identitásháló az egyének többes identitásának

választ, de válaszaik inkább pozitívak, 3. akik egyik kérdésre negatív választ adtak, és válaszaik inkább

dinamikus együttlétezését jelenti, és tartalmazza az idődimenziót is. Az egyén a funkcionális mindennapi gyakorlatában dönti el, hogy adott helyzetben melyik azonosságtudatát „használja”, vagyis identitáshálójának melyik csomópontját aktivizálja. Az identitáselemek viszonya nem hierarchikus, hanem mellérendelt. A nemzeti identitástudat ideáltipikus modelljéhez képest, az új identitás-háló modellben a közösség alanyai többes közösségi tagsággal rendelkező uniós és nemzeti állampolgárok. A közösség határai a bővítések folytán rendszeresen változnak, a politikai közösség szférái és a tagság többszintűek lesznek. További jellemzője a modellnek, hogy a szintek között nem érvényesül hierarchia, vagyis egyéni döntés, hogy a különböző szintek közül az individuum melyiket érzi magához közelebbinek, vagy távolabbinak. Az identitáselemek olyan komplex hálószerű rendszert alkotnak, melyből az egyéni érdek és adott helyzet alapján az individuum saját maga, sorozatos identitásdöntései folytán újabb és újabb portfóliókat generál. Ebben az újfajta politikai közösségben a másság, vagyis az egyének önazonosságának a tükre is differenciáltabb rendszert képez, ugyanis az egyének a kisebbségek, bevándorlók, illetve a bővítések kapcsán az új tagállamok állampolgáraival is, mint tőlük eltérő népességekkel találkoznak nap, mint nap. A modell legjellemzőbb tulajdonsága a dinamizmus: az egyén ugyanis racionalizmusa és érdekkövetése miatt képes azt őt körülvevő struktúrák szerepét beépíteni az azonosságtudatába.

A második, empirikus részben, a poszt-nemzeti identitás-struktúra modelljének téziseit próbáltam igazolni. Alapfeltevésem volt, hogy az Európai Unió, mint közösség és az uniós állampolgár, mint egyén viszonya az újfajta modell téziseivel jól leírható. De vajon a közvéleménykutatási adatok igazolták-e az elméleti modell téziseit?

Elsőként a közvetlenül az európai uniós és nemzeti identitásra kérdező felméréseket vizsgáltam. Az 1982 és 2002 között felmérések megmutatták, hogy az Európai Unió népességén belül többségben voltak azok, akik már valamilyen mértékben bevonták azonosságtudatukba az európai dimenziót, és az is bebizonyosodott, hogy a nemzeti és európai uniós azonosságtudat együttélő kategóriák. Az európai dimenzió húszéves trendjét vizsgálva, az is kiderült, hogy az európai dimenzió jelenlétének erőssége időben ingadozott. A tagállami hovatartozás, nem, korcsoport és foglalkozási kategóriák is befolyásolták, hogy az európai dimenzió milyen mértékben volt jelen az

negatívak, 4. akik mindkét kérdésre negatív választ adtak.

identitástudatban, vagyis az európai uniós azonosságtudat milyen intenzitású. A nemzeti és európai büszkeség szintén az európai uniós identitás-struktúra többszintűségét mutatták meg. Az európai uniós és nemzeti büszkeség megfér egymással, és mint az a felmérésekből kiderült, sok olyan egyén él az Európai Unióban, akik mindkettővel rendelkeznek. Az érzelmi kötődést tekintve is képes tehát az egyén a többes azonosulásra.

A közösségi tagság földrajzi kategóriáinak a vizsgálati adatai igazolták a poszt-nemzeti háló-modell azon állítását, hogy a közösség szférái többszintűek. Továbbá annak ellenére, hogy a nemzetállami kategória még a népesség nagy részénél a legfontosabb referencia pont az egyén kötődésének a meghatározásakor, léteznek olyan földrajzi egységek, amelyek sokszor hasonlóan erős, vagy erősebb kötődést jelentenek az egyénnek. Az is kiderült ugyanakkor, hogy az uniós tagállamok népességét tekintve elég jelentősek a diszparitások a kötődések földrajzi kategóriáinak tekintetében.

A közös kulturális identitás létezésében az európai individuumok nagy többsége nem hisz, ezt mutatták meg a kulturális identitásra és az Európai Unióhoz kapcsolt attitűdökre kérdező felmérések. Egy közös kulturális identitással a polgárok többsége nem tud azonosulni, hiszen inkább a különböző kultúrák együttélésével és megőrzésével azonosítják az Európai Uniót, mintsem egy közös kulturális közösséggel. Az attitűdvizsgálatok rámutattak továbbá, hogy az Európai Uniót az egyének nagy többsége konkrét társadalmi és gazdasági előnyökkel (mobilitás, közös pénz, gazdasági fellendülés) azonosítja, ugyanakkor az Európai Unióban látják a béke és biztonság, illetve a világ ügyeibe történő beleszólás zálogát is.

Az uniós szimbólumrendszert a konstruktivista tézis igazolása miatt vizsgáltam. A közös jelképek megítélése megmutatta, hogy nemcsak üres, felülről a közösségre ráerőltetett kreálmányokról van szó, hanem olyan szimbólumokról, melyekkel már a népesség jelentős része azonosul. Tehát Hobsbawm és Ranger konstruktivista tézise az uniós szimbólumok kapcsán is beigazolódott.

A másság kategóriáját, vagyis az identifikációban az egyén önazonosításának a tükrét, a bevándorlók és kisebbségek, a csatlakozás és a Nyugat másik pillére, Amerika szempontjából is elemeztem. Arra kerestem a választ, hogy hogyan jelenik meg a „mi” és „ők” kategorizálódása és hogyan értelmezhető az inklúzió ebben a három esetben? A

különböző uniós tagállamok eltérő kisebbségi és bevándorlási arányszámokkal rendelkeznek, és különböző kisebbségpolitikai gyakorlatokat alakítottak ki. Ezek az adottságok természetesen hatással vannak arra, hogy az uniós egyén mindennapjaiban a másság milyen gyakorisággal és milyen formában jelenik meg. A kisebbségekhez és a bevándorlókhoz kapcsolódó tolerancia igen magas volt összuniós szinten. Azonban az egyének negatív attitűdje erősebb volt a bevándorlóknál, mint a kisebbségek esetében. Ha az inklúzió folyamatának gyakorlati megvalósulásáról, vagyis a jogok kiterjesztéséről volt szó, akkor a támogatottság alacsonyabb volt, mint az elvi szintű tolerancia. Az, hogy az európai unió népessége kiket tart maguktól különböző embereknek, és milyen jogokat adna az ilyen népességi csoportoknak, a csoportok tekintetében is különböző volt. Társadalmi és demográfiai tényezők is befolyásolták az egyén kisebbségi csoportokhoz való viszonyát. Az egyént iskolai végzettsége, kora, és más rasszhoz, valláshoz, nemzethez, kultúrához fűződő családi kapcsolatai, illetve a munkanélküliség tapasztalata is befolyásolták a válaszadásban. Abban az esetben, ha az egyén úgy érezte, hogy saját gazdasági státuszára, munkavállalására közvetlen veszély jelentelen a kisebbségi egyének, vagy bevándorlók, akkor kevésbé volt toleráns. Ez a következtetés a nemzet és nacionalizmus egyenlőtlen fejlődés elméleteinek a gazdasági téziséét igazolta, miszerint a gazdasági elmaradottság a közösségen belüli csoportok között ellentétet, feszültséget szülhet, amely kirekesztő csoportöntudattal járhat együtt, és nacionalista mozgalmak kiindulópontjává válhat.

A legfőbb bővítési hullámokhoz kapcsolt felmérések alapján vizsgáltam, hogy hogyan alakulnak az egyének attitűdjei akkor, ha az inklúzió racionális döntés eredménye. Annál erősebb a csatlakozás támogatottsága, minél kevésbé érzi az uniós egyén, hogy az újonnan jövők jelenléte az ő mindennapi helyzetét, munkavállalását, vagy az uniós pénzekből való részesülését érintené. Fontos szerepük van továbbá a csatlakozás megítélése szempontjából olyan általános dimenzióknak is, mint Európa világhatalmi szerepe, a kulturális sokszínűség előnyei és a béke és biztonság magasabb fokú érvényesülése. Az is elmondható, hogy az érdeklődés és a tudatosság a bővítést tekintve időben növekszik, vagyis egyre kevesebben vannak, akik közömbösek a téma iránt, vagy akik nem tudnak véleményt nyilvánítani. A személyes informáltság azonban még mindig nagyon alacsony. Szintén megmutattam, hogy időben változhat, hogy a polgárok az

inklúzió folyamatát kire, vagy kikre terjesztik ki. Az Európai Unió, mint közösség határai nemcsak a valóságban definiálódtak az EU történetében időről-időre újra, hanem a polgárok tudatában is. Folyamatosan bővült azoknak a köre, akiket a „mi” kategóriába a polgárok bevonhatónak találtak.

Amerika megítélése az identifikáció szempontjából felemás. Az amerikaiak az uniós polgárok számára tehát a civilizációs és történelmi közös gyökereik, az értékrendbeli azonosságok ellenére inkább az „ők” kategóriájába tartoznak. Vannak azonban olyan történelmi események, ahol „mi”-ként definiálódtak, erre jó példa a 2001-es terrortámadás. Az adott helyzet és az érdekviszonyok határozzák meg, hogy hova sorolják a polgárok az amerikaiakat. Az amerikaiakhoz fűződő viszony az EU-n belül, az egyes tagállamok, de az egyének esetében is különböző.

A közvéleménykutatási adatok alapján kerestem a *strukturalista és interakcionista* paradigmák használatának igazolását is. Megmutattam, hogy annak ellenére, hogy sokan kritizálják az Európai Unió többszintű, hibrid politikai rendszerét, a kialakított struktúra életképes, és beépült az uniós polgárok mindennapjaiba, és a részvételük kapcsán kel életre. Vagyis a mindennapok történései, által van jelen a polgárok azonosságtudatában, akik aktív alakítói, és formálói is maradnak az uniós jogi, politikai és intézményi struktúrának. Az egyéni érdek határozza meg, hogy az őt körülvevő többszintű struktúra melyik kapcsolódási pontjait használja, és melyikkel azonosul.

A felmérések megmutatták, hogy az európai uniós állampolgárok között sokan vannak, akik nem ismerik az európai uniós állampolgárság fogalmát, vagy az Európai Unió Alapjogainak Kartáját. Azonban, ha a koncepció szintjén nem is ismerik pontosan a terminust, az általa teremtett jogok nagy részét már igen. Tehát a terminológiai tudáshiány ellenére a gyakorlatban az individuumok ismerik az Európai Unió, mint politikai közösség által teremtett jogaikat.

Az intézményes bizalom trendjei a strukturalista tézist és a hierarchia elvetését igazolták. Bár a nemzeti és uniós intézmények közötti struktúra eltér, és a különböző tagállamokban élő polgároknak az intézményekbe vetett bizalma különböző értékeket mutat, összeurópai szinten mégis az uniós intézményekben bíznak többen. Következésképpen, ha az intézmények által konstruált identitást és kötődéseket tekintjük,

akkor ez a felmérés is bebizonyította, hogy a nemzeti struktúrák hierarchiája nem érvényesül.

A demokrácia megítélést tekintve elmondható, hogy az európai démosz megosztott. 1993 és 2002 között az elégedettség az Európai Unióban kissé alacsonyabb, mint a nemzetállamban. Az uniós identitás és a demokrácia megítélésének összefüggéseit is vizsgáltam, azonban a demokrácia uniós megítélése és az európai identitástudat között gyenge korrelációt mutattam ki. A két politikai közösség demokratikus működése között azonban erősebb korreláció van. Ezek alapján a demokratikus működés úgy értelmezhető, mint az egyének általános igénye, és bár a demokráciával való elégedettségnek gyenge hatása van az európai uniós identitástudatra, az identitástudat ingadozásai nem a demokrácia működéseinek ingadozásaival hozhatóak összefüggésbe.

A döntéshozási kompetenciák tekintetében a nemzeti és az uniós szintek megítélésének a trendjei megmutatták, hogy az egyén számára az öt körülvevő közösségi struktúra többszintű, és világosan elhatárolódnak a nemzeti és az uniós politikai közösségek kompetenciái. Tehát az integráció elmélyülése ellenére a nemzeti és az uniós döntéshozási hatáskör-megosztás megmaradt. A létrehozott struktúrák, döntéshozatali szintek hatással vannak arra, hogy az egyén egy-egy területen milyen kompetenciát preferál, azonban ő is hatással van erre a többszintű rendszerre, hiszen a területek egyes csoportjait következetesen a nemzeti politikai hatáskörbe, másokat pedig az uniósba sorolt.

A politikai aktivitás vizsgálata megmutatta, hogy az európai uniós állampolgárok politikai aktivitása még inkább alkalmanként nyilvánul meg, mint nagy rendszerességgel. Azonban a népességnek már van egy jelentős, kb. 40%-os része, akik a véleményformálók közé tartoznak, vagyis aktív résztvevői az őket körülvevő közösségek életének.

Összegezve, az empirikus adatok elemezései igazolták a poszt-nemzeti hálómodell állításait. Az európai uniós egyének azonosságtudta egy többszintű hálómodellel írható le, amelyben az identitás folytonosan változó, dinamikusan átértékelődő kategória, és amelyben a közösség alanyai, határai, szférái, a tagság, az identitáselemek, az identitásformálás, a másság kategóriái és a többség és kisebbség kapcsolata is különbözőképpen határozhatóak meg, mint egy nemzeti identitás-struktúrában. A

empirikus adatok elemzése azt is megmutatta, hogy bár az uniós állampolgárok kételkednek egy közös kulturális alapú identifikációban, a politikai életben és az intézményes struktúrákban való részvételükkel mégiscsak egy közös politikai, intézményes közeget teremtenek.²⁵¹ A fentiek alapján az értekezés tézisei a következőkben foglalhatóak össze:

8.1. Tézisek

1. A poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus, *identitás-háló* modelljével írható le az uniós állampolgárok azonosságtudata, amelyben a közösség *alanyai*, *határai*, *szférái*, a közösségi *tagság*, az *identitáselemek kapcsolata*, az *identitásformálás folyamata*, az *inklúzió* és a *másság* kategóriái másképpen definiálhatóak, mint egy nemzetállamhoz kötődő identitás ideáltipikus modelljében. A poszt-nemzeti identitás-struktúra, a nemzeti-identitás hierarchikus, statikus modelljével szemben dinamikus.

2. Modell-alkotásra vonatkozó tézis: A szociálpszichológia, a nemzet és nacionalizmus, az állampolgárság elméleteinek, módszereinek szintézise és kritikája szükséges a poszt-nemzeti identitás teoretikus modellezéséhez. Az elméletalkotás feltétele továbbá a nemzetállam utópiától való elszakadás.

3. A poszt-nemzeti identitás-struktúra dinamikus, háló modelljének altézisei:

3.1. A poszt-nemzeti politikai közösségben a poszt-nemzeti állampolgársági koncepció határozza meg a közösség alanyait. Ez az újfajta állampolgárság nem felváltója a nemzeti állampolgárságnak, hanem addicionális kategória, ahol a jogok és kötelezettségek komplex rendszere jön létre.

²⁵¹ Ez az a közeg, melyet Habermas politikai kultúrájának, közszférájának nevez. HABERMAS, Jürgen (1992): Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International*.

3.1.1. Annak ellenére, hogy az egyének az absztrakt koncepciók szintjén kevésbé ismerik az uniós állampolgárságukat alkotó jogi struktúrákat, a gyakorlatban jól ismerik a jogaikat és kötelezettségeiket.

3.2. A közösségben többszintű politikai, jogi és intézményes szférák együttélése valósul meg, ahol a döntési hatáskörök és kompetenciák a különböző szinteken manifesztálódnak. A struktúrák beépültek az egyének mindennapjaiba, amely bizonyítja a *strukturalista paradigmát*.

3.3. Az egyéni érdek és racionalitás dönti el, hogy az individuum milyen szintű döntéshozást preferál, illetve melyik intézményben bízik. Az egyének is alakítói tehát a struktúrának és nemcsak a struktúra az identitásuknak, amely bizonyítja az *interakcionista paradigmát*.

3.4. A közösségi tagság úgy definiálódik újra, hogy a már meglévő közösségi tagságok (lokális, regionális, nemzetállami stb.) is megmaradnak. A különböző kötődések egymás mellett létező kategóriák

3.5. Az *identitás-háló* modellel írható le az identitás-elemek közötti kapcsolat, amely mellérendelt, és ahol az identitásformálás folyamata dinamikus.

3.6. Az európai dimenzió időben fokozatosan vonódott be az individuumok azonosságtudatába, és ma már többségben vannak azok, akik az Európai Unióhoz kötődő azonosságtudattal is rendelkeznek.

3.7. Az identitáselemek közül a közös kulturális elemek létezésének megítélése az Európai Unióban sokkal gyengébb, mint az európai uniós identitás megnyilvánulása. A közös kulturális identifikációt az egyének többsége elutasítja.

3.8. Az Európai Unió által létrehozott szimbólumrendszer elemei rövid idő alatt beépültek a közösségi egyének azonosságtudatába, amely bizonyítja a *konstruktivista tézist*.

3.9. Az Európai Unió lakossága fragmentált, nem ugyanolyan mértékben azonosul a közösséggel. Földrajzi, történelmi, politikai, gazdasági dimenziók, valamint nemi, kor és foglalkozási identitáselemek is befolyásolják hogy az egyes individuumok esetében az európai uniós identitástudat milyen intenzitású.

3.10. A bővítések kapcsán a közösségi határok állandóan újradefiniálódnak, melyek következtében a közösség alanyai és a másság kategóriája is új értelmezést nyernek.

3.10.1. A bővítések támogatottsága nagyobb az uniós egyének között, ha hasonló fejlettségű államok csatlakoznak a közösséghez, tehát, ha az egyén az inklúzió által saját gazdasági státuszát nem érzi veszélyeztetettnek.

3.10.2 Időben fokozatosan változott, hogy a bővítések köre, vagyis az inklúzió kikre terjedhet ki. A másság kategóriájának definíciója is időben újra-, és átértékelődött.

3.10.3. Az uniós egyének tudatossága a bővítés tekintetében időben fokozatosan nő.

3.11. A másság kategóriájának azonosítása nemcsak a közösségen kívüli, hanem belüli folyamat. A másság azonosítása nyilvánul meg a kisebbségekkel, és a bevándorlókkal való mindennapi találkozásokban is.

3.11.1. A bevándorlók és a kisebbségek személyében megjelölő másság a különböző uniós tagállamokban különbözőképpen jelenik meg.

3.11.2. A bevándorlók és kisebbségek közösségi inklúziójára a különböző tagállamok eltérő struktúrákat hoztak létre, amelyek hatással vannak az egyéneknek a másságokhoz kapcsolódó attitűdjére.

3.11.3. A kisebbségekkel, bevándorlókkal szembeni tolerancia magasabb elméleti aspektusokban, mint akkor ha az egyén gazdasági státusza, életkörülményei közvetlenül érintettek.

3.11.4. A tolerancia a bevándorlókkal szemben alacsonyabb, mint a kisebbségekkel szemben.

3.12. Az európaiaknak az amerikaiakkal szembeni önazonosítása változó természetű kategória, tehát az amerikaiak hol a „mi”, hol pedig az „ők” kategóriájába sorolódnak.

9. Bibliográfia

Elsődleges és másodlagos források az értekezés szerkezetének megfelelő tematikus bontásban:

9.1. Európaiság, integráció - általános művek

1. BANNERMAN, Edward, EVERTS, Steven, GRABBE, Heather, GRANT, Charles, MURRAY, Alasdair (2001): *Europe After September 11th*. Centre for European Reform, London.
2. BAYER József (2001): *Európai Kultúra – Európai Identitás* in KARIKÓ Sándor (szerk.): *Európaiság, Politikai és Morális Kultúra*. Áron Kiadó, Budapest, p.23-39.
3. BIBÓ István (1986): *Válogatott Tanulmányok III*. Magvető, Budapest.
4. BOKORNÉ, Dr. Szegő Hanna (1989): *Az egyén a nemzetközi jogban*. in Dr. HERCZEGH, Géza (1989), *Nemzetközi Jog*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
5. CHALMERS, Damian (1998), *European Union Law, Volume 1, Law and EU Government*. Ashgate, Dartmouth.
6. CRAIG, Paul & de BÚRCA, Gráinne (1995): *EC Law, Text, Cases, And Materials*. Clarendon Press, Oxford.
7. CSEJTEI, Dezső & LACZKÓ, Sándor (1999): *Európai Integráció – Európai Filozófia*. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged.
8. DAHRENDORF, Ralph (1959): *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Routledge, London.
9. DAVIES, Norman (1997): *Europe A History*. Pimlico, London.
10. DELORS, Jacques (1992), *Our Europe, The Community and National Development*. Verso.
11. EASTON, D. (1975): The Reassessment of the Concept of Political Support. *British Journal of Political Science*, Vol. 5, p. 435-457.
12. ELIAS, Norbert (1987): *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest.
13. FEHÉR M. István (1999): *Európai filozófia – Európai Integráció: Hasonlóságok, különbségek, vonatkozások* in CSEJTEI, Dezső & LACZKÓ, Sándor: *Európai Integráció – Európai Filozófia*. Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány, Szeged.
14. GIDDENS, Anthony (1973): *The Class Structure of the Advanced Societies*. Hutchinson, London.

15. GISCARD D'ESTAING, Valéry (2003): *The Henry Kissinger Lecture*. Library of Congress, Washington, 2003. február. 11., p.12-13.
16. HAAS, Ernst (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces 1950-1957*. Stevens and Sons, London.
17. HAAS, Ernst (1961): International Integration: The European and the Universal Process, *International Organization*. Vol.15, No.3.
18. HANÁK Péter (1997): A nemzeti identitás konstrukciója. *Európai Szemle*, VII.évf., 3.szám.
19. HANÁK, Péter (1992): *Ragaszkodás az utópiához*. Liget könyvek, Budapest.
20. HANKISS Elemér (1994): Válságban az európai civilizáció? *Mozgó Világ*, 9 szám.
21. HELLER Ágnes (1997): *Az idegen*. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest.
22. HILL, Richard (1992): *We Europeans*. Belgium.
23. HIX, Simon (1999): *The Political System of the European Union*. Macmillan Press LTD, London.
24. HOBSBAWM, E. J. (1997): Mi értelme Európának? 2000, májusi szám.
25. HOFFMANN, S (1966): Obstinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe, *Daedalus*, Vol.95, No.4.
26. HORVÁTH Jenő (1997): *Az Európai Integráció Története Napról Napra*, Budapest.
27. HUNTINGTON, Samuel P. (1996): The West Unique, not Universal. *Foreign Affairs* Nov./Dec.
28. HUNTINGTON, Samuel P.(1997): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Shuster Ltd., London.
29. KISS J. László (1997): *Közösségi politikák - nemzeti politikák. A Tizenötök EU-rópai*. BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapest.
30. KISS J. László: A szuverenitás változó normái a nemzetközi kapcsolatokban. *Valóság* XXVIII.évf., 3.szám, 1.o.
31. LINDBERG, L.N. (1963): *The Political Dynamics of Economic Integration*. Oxford University Press, Oxford.

32. MacCORMICK, Neil (1993): Beyond the Sovereign State. *The Modern Law*, Vol. 56, January.
33. MANCINI, G. Federico (1989): The Making of A Constitution For Europe. *Common Market Law Review* 26.
34. MENDRAS Henri (1997): *The European's Europe*. Gallimard, Folio Collection.
35. MILWARD, Alan (1992): *The European Rescue of the Nation-State*. University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
36. MORAVCSIK A., NIKOLAIDIS, K.: Explaining the Treaty of Amsterdam: Interests, Influence and Institutions, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 37, p. 82.
37. MORAVCSIK, Andrew (1993): Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach. *Journal of Common Market Studies*, vol. 31, No. 4, pp 473-524.
38. PALÁNKAI Tibor (1995): Az európai integráció gazdaságtana. AULA Kiadó, Budapest.
39. PETTERING, Hans-Gert: *Konrad Adenauer's policy on Europe*. <http://www.epp-ed.org/Activities/docs/cd-rom/adenauers-en.pdf>
40. PIERSON, Paul (1996): The path to European Integration: A Historical Institutional Analysis. *Comparative Political Studies*, Vol 29, No.2.
41. ROSTOVÁNYI Zsolt (1995): *Új világrend, avagy a történelem vége? A hegemon civilizációs projektum válsága*. in BIGIS Nemzetközi Tanulmányok I.
42. SEGESVÁRY Victor (1997): A globalizáció sarokköve: a politikai demokrácia és a liberális, jóléti állam. *Valóság*.
43. SIMAI Mihály (1998): A globalizáció kérdései. *Világgazdaság*, 1998. 30. évf. 192.szám.
44. SKINNER, Quentin (1985): *The Return of Grand Theory in the Human Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge.
45. TAYLOR, P. (1982): Intergovernmentalism in the European Communities in the 1970s: Patterns and Perspectives. *International Organisation*, Vol.36, No.4.

8.2. Identitás, nemzet és nacionalizmus

1. ACTON, Lord: *Nationality*. in: LUDASSY Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Atlantisz, Budapest, 1991.
2. ALLPORT, Gordon W. (1954): *The Nature of Prejudice*. Addison, Wesley, Reading.
3. ANDERSON, Benedict (1991): *Imagined Communities, Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso.
4. ARMSTRONG, John A. (1982), *Nations before Nationalism*. The University of North Carolina Press.
5. ASHWORTH, G. J. & LARKHAM, P.J (1994): *Building a New Heritage, Tourism, Culture and Identity in the New Europe*. London and New York.
6. BARRY, Brian (1999): The Limits of Cultural Politics in CLARKE, Desmond M. & JONES Charles (1999): *The Rights of Nations, Nations and Nationalism in a Changing World*, Cork University Press, Ireland.
7. BAR-TAL, Daniel (2000): *Shared in a Society: Social Psychological Analysis*. Sage Publications, Thousand Oaks.
8. BINDORFFER Györgyi (1996): *Identitás kettős kötésben*. MTA PTI, Budapest.
9. BÍRÓ Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.
10. BRASS, Paul (1979): *Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia* in TAYLOR, David and YAPP, Malcolm (1979), *Political Identity in South Asia*. Curzon Press, Dublin.
11. BREUILLY, John (1993): *Nationalism and the State*, Manchester University Press.
12. BRUBAKER, Rogers (1996): *Nationalism Reframed, Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press.
13. BURGESS, J. Peter (1997): On the Necessity and the Impossibility of a European Cultural Identity. in BURGESS, J. Peter, *Cultural Politics and Political Culture in a Postmodern Europe*, Rodopi, Amsterdam, Atlanta, p. 19-40.

14. COBBAN, Alfred (1944): *National Self-determination*. Oxford University Press, Cumberlege, London.
15. CONNOR, Walker (1984): Eco- or ethno-nationalism, *Ethnic and Racial Studies* 7.
16. CONNOR, Walker (1984): Eco- or ethno-nationalism. *Ethnic and Racial Studies* 7, 1984.
17. CONNOR, Walker (1994): *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
18. CONNOR, Walker (1994): *Ethnonationalism, The Quest for Understanding*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
19. FEATHERSTONE, Mike (1990): *Global Culture, Nationalism, Globalisation and Modernity*. Sage Publications, London.
20. GEERTZ, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, Fontana, London.
21. GEERTZ, Clifford (1993): *Primordial Loyalties and Standing Entities: Athropological Reflections on the Politics of Identitty*. Collegium Budapest, Public Lectures No.7, Budapest.
22. GEERTZ, Clifford (1994): *Primordial Loyalties and Standing Entities*. Collegium Budapest, Public Lectures No. 7.
23. GELLNER, Ernest (1964): *Thought and Change*. Weidenfeld and Nicolson, London, 1964.
24. GELLNER, Ernest (1983): *Nations and Nationalism, New Perspectives on the Past*. Blackwell Publishers, Oxford.
25. GERGELY András (1996): *Identitás és etnoregionalitás*. MTA PTI, Budapest.
26. GERGELY András (1997): *Kisebbség, etnikum, regionalizmus*. MTA PTI, Budapest.
27. GIDDENS, Anthony (1987), *Nation-states and violence in Social Theory and Modern Sociology*. Polity in Association with Blackwell, Cambridge.
28. GIDDENS, Anthony (1995), *The Nation-State and Violence*, Polity Press, Cambridge.
29. GREENFIELD, Liah (1992): *Nationalism. Five Roads to Modernity*. Cambridge MA: Harvard University Press.

30. GROSBY, Steven (1991), Religion and nationality in antiquity. *European Journal of Sociology*, XXXII, 229-65.
31. HASTINGS, Adrian (1997): *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*. Cambridge University Press.
32. HAYES, Carleton (1926): *Essays on Nationalism*, Macmillan, New York.
33. HECHTER, Michael (1975): *Internal Colonialism, The Celtic Fringe in British National Development. 1536-966*, Routledge and Kegan Paul, London.
34. HOBBSBAWM, Eric & RANGER, Terence (1983): *Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
35. HOBBSBAWM, Eric J. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas kiskönyvtár.
36. HROCH, Miroslav (1985): *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge University Press.
37. KEDOURIE, Elie (1993): *Nationalism*. Fourth, expanded edition, Blackwell, Oxford, Cambridge, (first edition in 1960, London)
38. KOHN, Hans (1955): *Nationalism, Its Meaning and History*. D. Van Nostrand Company.
39. MANN, Michael (1995): *A Political Theory of Nationalism and Its Excesses in*
- PERIWAL, S. (1995): *Notions of Nationalism*. Central European University Press, Budapest.
40. MAYALL, James (1990): *Nationalism and International Society*. Cambridge University Press.
41. MILL, John Stuart (1861): *Of Nationality as Connected with Representative Government* in MILL, John Stuart: *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*. J. M. ent, 1936.
42. MILL, John, Stuart (1865): *Considerations on Representative Government*. Longman, London.
43. NAIRN, Tom (1977): *The Break-Up of Britain*. New Left Books, London.
44. ORRIDGE, A. W.(1981): *Uneven Development and Nationalism*. *Political Studies* XXIX/1 and 2.
45. OSKAMP, Stuart (1991): *Attitudes and Opinions*. Prentice Hall, New Jersey.

46. ÖZKRIMILI, Umut (2000): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Macmillan Press Ltd., London.
47. PACZOLAY Péter, SZABÓ Máté (1992): *A politikaelmélet rövid története*. Budapest.
48. PATAKI Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
49. PATAKI Ferenc (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
50. RENAN, Ernest (1882): *What is a nation?* in BHABHA, H. (1990), *Nations and Narrations*. Routledge, London.
51. SALAZAR, Jose Miguel (1998): *Social Identity and National Identity* in Worchel, S., Morales J.F., Paez, D., Deschamps, J.C. (1998), *Social Identity*. SAGE Publications, London.
52. SARBIN Theodore R. & SCHEIBE Karl.E (1983): *Studies in Social Identity*. Praeger, New York.
53. SCHÖPFLIN, George (2000): *Nations, Identity and Power*. Hurst & Company, London.
54. SIEYÈS, Joseph Emmanule (1789): *What is the Third Estate?* In WEBER, Eugen: *The Western Tradition from the Enlightenment to the Present*. D.C. Heath and Company, Lexington and London.
55. SMITH, A.D. (1997): *National Identity and the Idea of European Unity* in GOWAN, Peter and ANDERSON, Perry (1997): *The Question of Europe*. Verso.
56. SMITH, A.D.(1991): *National Identity*, Penguin Books, London.
57. SMITH, Anthony D. (1971): *Theories of Nationalism*. Duckworth, London (second edition 1983)
58. SMITH, Anthony D. (1986): *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell, Oxford.
59. SMITH, Anthony D. (1990): *Towards a Global Culture?* in FEATHERSTONE, Mike (1990): *Global Culture, Nationalism, Globalisation and Modernity*. Sage Publications, London.

60. SMITH, Anthony D. (1997): The 'Golden Age' and National Renewal in SCHOPFLIN, George & HOSKING, Geoffrey (1997): *Myths and Nationhood*. Hurst & Company, London.
61. SMITH, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism, A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge, London and New York.
62. SPIERING, Dr. M. (1996): National Identity and European Unity in WINTLE, Michael (1996): *Culture and Identity in Europe*. Avebury.
63. TAJFEL, Henri (1978): *Differentiation Between Social Groups*, San Diego, Academic Press.
64. TAJFEL, Henri (1978): *Intergroup Behaviour II: Group Perspectives*. in TAJFEL, H., FRASER, C: *Introducing Social Psychology*.
65. TAJFEL, Henri (1981): *Human Groups and Social Categories*. Cambridge University Press.
66. TILLY, Charles (1975): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton University Press, Princeton & New Jersey.
67. Van den BERGHE, Pierre (1978): Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective. *Ethnic and Racial Studies* 1, 4.
68. Van den BERGHE, Pierre (1978): Race and Ethnicity: a Sociobiological Perspective. *Ethnic and Racial Studies* 1.
69. WEBER, Eugene (1979): *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, London.
70. WEBER, Max : *Staatssoziologie*. Dincker und Humboldt, Berlin 1966.
71. YOUNG, T. R.(1972): *New Sources of self*. Pergamon Press, New York, 1972

9.3. Állampolgárság, alkotmányosság, demokrácia

1. ACKERMAN, B. (1980): *Social Justice in the Liberal State*. New Haven.
2. ACKERMAN, B. (1991): *We The People: Foundations*. Harvard University Press, Cambridge.
3. ACTON, Lord: *Nationality* in LUDASSY Mária (1991): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Atlantisz, Budapest.

4. BARTOSZEWSKI, Wladyslaw (1996): Az európai uniós identitás politikai szempontból, *Európai Szemle* 1996/4, VII.évf.
5. BAUMGARTL, Bernd and FAVELL, Adrian (1995): *New Xenophobia in Europe*. European University Institute, Kluwer Law International.
6. BEETHAM, David & CHRISTOPHER (1998), Lord: *Legitimacy and the EU*. Longman, London and New York.
7. BEINER, Ronald (1995): *Theorizing Citizenship*. State University of New York Press, New York.
8. BELLAMY, Richard (2001): *The Right to have Rights: Citizenship Practice and the Political Constitution of the European Union*. ESRC 'One Europe or Several?' WP 25/01.
9. BRUBAKER, Rogers (1992): *Citizenship and Nationhood in France and Germany*.
10. BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America.
11. CARENS, Joseph (1989): *Membership and Morality: Admission to Citizenship in Liberal Democratic States* in BRUBAKER, Rogers (1989), *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America.
12. CHRYSOCHOOU, D. (1996): Europe's Could be Demos: Recasting the Debate. *West European Politics*, 19.
13. CICERO, Marcus Tullius (Kr.e 106-43): *In Verrem* in JAY, Anthony (1999): *Dictionary of Political Quations*. Oxford University Press.
14. CONANT, Lisa (2001): *Contested Boundaries. Citizens, States and Supranational Belonging in the European Union*. *EU Working Papers*. No. 2001/27. European University Institute, Florence.
15. DAHL, R.A.(1983): *Federalism and the Democratic Process* in PENNOCK, J.R. & CHAPMAN, J.W. (1983): *Liberal Democracy*. New York University Press, New York and London.

16. DWORKIN, Ronald (1978): *Liberalism is Public and Private Morality* in LUDASSY, Mária (1992): *Az angolzász liberalizmus klasszikusai II*, Atlantisz.
17. FOLLESDAL, A. & KOSLOWSKI, P. (1997): *Democracy and the European Union*. Springer, Berlin.
18. FREEDEN, Michael (1996): *Ideologies and Political Theory*. Clarendon Press, Oxford.
19. FRIEDMAN, J. (1996): Nationalism in Theory and Reality. *Critical Review*, 10, 2.
20. GIDDENS, Anthony (1991): *European Integration and the Legitimation of Supranational Power*, Department of Political Science, Oslo, Basingstroke.
21. HABERMAS, Jürgen (1992): Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International*.
22. HAILBRONNER, Kay (1995): Third-Country Nationals and EC Law in in ROSAS, Allan & ANTOLA, Esko (1995): *A Citizens' Europe, In Search of a New Order*. Sage Publications, London.
23. HAMMAR, Tomas (1989): *State, Nation and Dual Citizenship* in BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America.
24. HUTCHINGS, Kimberly (1999): *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd, London.
25. INGLEHART, R. (1970): Cognitive Mobilisation and European Identity. *Comparative Politics*, 3, 1.
26. INGLEHART, R. (1977): Long-term trends in mass support for European Unification. *Government and Opposition*, 12, 1.
27. INGLEHART, R. (1991): Trust between nations: Primordial ties, societal learning and economic development. in Inglehart, R. and Reif, K. (eds), *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*, Macmillan, Basingstroke.
28. INGLEHART, R. and REIF, K. (1991): *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*. Macmillan, Basingstroke.

29. JACKSON PREECE, Jennifer (1998): Ethnic Cleansing as an Instrument of Nation-State Creation: Changing State Practices and Evolving Legal Norms. *Human Rights Quarterly* 20.
30. JENKINS, Brian & SOFOS, A. Spyros (1996): *Nation and Identity in Contemporary Europe*. Routledge, London.
31. KONRÁD, György (1999): *A jugoszláviai háború (és ami utána jöhet)*. Jegyzetek 1999-ben márciustól júniusig, Palatinus.
32. KYMLICKA, Will (1989): *Liberalism, Community and Culture*. Oxford University Press, Oxford.
33. KYMLICKA, Will (1995): *Multicultural Citizenship*, Clarendon Press, Oxford.
34. LAFFAN, B. (1996): The politics of identity and political order in Europe. *Journal of Common Market Studies*, 34, 1.
35. LEHNING, Percy B. (1999): European Citizenship: Towards a European Identity? *Working Paper Series in European Studies*, Vol 2. No 3, University of Wisconsin, Madison.
36. LINKLATER, Andrew (1999): *Cosmopolitan Citizenship* in HUTCHINGS, Kimberly (1999): *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd., London.
37. MACARTNEY, C.A. (1934): *National States And National Minorities*. Oxford University Press.
38. MacCORMICK, Neil (1993): Beyond the Sovereign State. *The Modern Law*, Vol. 56.
39. MANCINI, G. Federico (1989): The Making Of A Constitution For Europe. *Common Market Law Review* 26.
40. MARIAS, A. Epaminondas, A.(1995), *Mechanism of Protection of Union Citizens' Rights* in in ROSAS, Allan & ANTOLA, Esko (1995), *A Citizens' Europe, In Search of a New Order*, Sage Publications, London.
41. MARSHALL, T.H. (1964): Citizenship and Social Class in *Class, Citizenship and Social Development*. Doubleday, New York (first published in 1949).
42. MARSHALL, T.H. (1964): Citizenship and Social Class in *Class, Citizenship and Social Development*. Doubleday, New York (first published in 1949).

43. MEEHAN, Elizabeth (1993): *Citizenship and the European Community*. SAGE Publications.
44. MILL, John Stuart (1865): *Considerations on representative Government*. Longman, London.
45. MILLER, David (1999): Bounded Citizenship in HUTCHINGS, Kimberly (1999): *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd., London.
46. MILLER, David (1999): *Bounded Citizenship* in HUTCHINGS, Kimberly (1999): *Cosmopolitan Citizenship*. Macmillan Press Ltd., London.
47. MILLER, Mark (1989): *Political Participation and Representation of Noncitizens* in BRUBAKER, Rogers (1989): *Immigration and the Politics of Citizenship in Europe and North America*. The German Marshall Fund of the United States, University Press of America.
48. MODOOD, Tariq & WERBNER, Pnina (1997): *The Politics of Multiculturalism in the New Europe, Racism, Identity and Community*. Zed Books, London, New York. GODDARD, A. Victoria, LLOBBERA, Joseph R. and SHORE, Cris (1994): *Identity and Boundaries in Conflict*. Berg, Oxford/Providence, USA.
49. NIEDERMAYER, O. & SINNOTT, R. (1995): *Public Opinion and Internationalised* BEETHAM, D. (1991): *The Legitimation of Power*. Macmillan, Basingstoke.
50. NORMAN, W. J. (1994): *Towards philosophy of Federalism* in BAKER, J. (1994): *Group Rights*. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London.
51. PACZOLAY Péter és SZABÓ Máté (1992): *A politikaelmélet rövid története*. Budapest.
52. PÉREZ-DÍÁZ, V. (1998): The Public Sphere and a European Civil Society in ALEXANDER, J.C. (1998): *Real Civil Societies, Dilemmas of Institutionalization*. Sage, London.
53. POCOCK, J.G. (1992): *The Ideal of Citizenship since Classical Times*. Queen's Quarterly 99.
54. POLITIKAI FILOZÓFIÁK ENCIKLOPÉDIÁJA (1995). Politikatörténeti Alapítvány, Kossuth Könyvkiadó.
55. RAWLS, John (1971): *A Theory of Justice*. Oxford University Press, London.

56. RAWLS, John (1971): *Az igazságosság elmélete*. Osiris Könyvtár, Budapest, 1997.
57. RAWLS, John (1993): *Political Liberalism*. Columbia University Press. New York.
58. ROBIN, Richard (2000): *Forms of Attachment to the European Union: A Study of French Conceptions of Identity in the Context of Changing Europe*. PhD dissertation submitted to Kent State University.
59. ROSAS, Allan & ANTOLA, Esko (1995): *A Citizens' Europe, In Search of a New Order*. Sage Publications, London.
60. SOYSAL, Yasemin Nuhoglu (1994): *Limits of Citizenship, Migrants and Postnational Membership in Europe*. University of Chicago Press, Chicago.
61. TAMIR, Yael (1993): *Liberal Nationalism*, Princeton.
62. TAYLOR, Charles (1989): *The Liberal Communitarian Debate*. In ROSENBLUM, N.(1989): *Liberalism and the Moral Life*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
63. THIERNY, Stephen (1999): In a State of Flux: Self-Determination and the Collapse of Yugoslavia. *International Journal of Minority and Group Rights*, Volume 6., No. 1/2, 1998/99.
64. TOQUEVILLE, Alexis de (1835-40): *Az Amerikai Demokrácia*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1993.
65. TULLY, J. (2000): *The Challenge of Reimagining Citizenship and belonging in Multicultural and Multinational Societies* in McKINNON, C & HARPSHER-MONK, I.: *The Demands of Citizenship*. Continuum, London & New York.
66. WALLACE, H. (1993): *Deepening and widening: problems of legitimacy for the EC* in Garcia, S. (1993): *European Identity and the Search for Legitimacy*, Pinter, London.
67. WALZER, Michael (1982): *Pluralism in a Political Perspective in Politics of Ethnicity*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
68. WEBER, Eugen (1979): *Peasants into Frenchmen: The Modernisation of Rural France, 1870-1914*, Chatto and Windus, London.

69. WEILER, J.H.H. (1995): European Democracy and its Critique. *West European Politics*, 18.
70. WEILER, J.H.H. (1997): The Reformation of European Constitutionalism. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 35, No.1.
71. WEILER, J.H.H. (1999): *The Constitution of Europe: Do the new Clothes Have an Emperor and Other Essays on European Integration*. Cambridge University Press, Cambridge.
72. WESSELS, W. (1999): Staat und Integration: die Fusionsthese. *Politische Vierteljahresschrift*, Sonderheft, 23, 99.

9.4. Közvéleménykutatások

1. Standard EUROBAROMETER Reports
http://europa.eu.int/en/comm/public_opinion/archives/eb_arch_en.htm
2. Special EUROBAROMETER Reports
http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/special.htm
3. Flash EUROBAROMETER Reports
http://europa.eu.int/comm/public_opinion/archives/flash_arch.htm
4. German Social Science Infrastructure Service/GESIS
http://www.gesis.org/en/data_service/eurobarometer/

9.5. Jogi dokumentumok

1. Az Európai Unió szerződése — Homepage of the European Union
http://europa.eu.int/eur-lex/en/search/search_treaties
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union
http://www.europarl.eu.int/charter/default_en.htm

3. Az Európai Konvent dokumentumai az Európai Unió jövőjének vitája kapcsán
<http://european-convention.eu.int/calendrier.asp?lang=EN>
<http://www.kum.hu/siwwwa/file/eukonventhu.pdf>

Az Európai Unió másodlagos jogforrásai

9.6. Módszertani művek

1. ALFORD, Robert R. (1998): *The Craft of Inquiry. Theories, Methods, Evidence.* Oxford University Press, New York, Oxford.
2. ALLAN, Graham & SKINNER, Chris (1991): *Handbook for Research Students in the Social Sciences.* The Falmer Press, London, New York, Philadelphia.
3. BABBIE, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó, Budapest.
4. BURNS, Robert B. (1990): *Introduction to Research Methods.* Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
5. DENZIN, Norman K. & LINCOLN, Yvonna S. (1998): *Strategies of Qualitative Inquiry.* Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
6. DENZIN, Norman K. & LINCOLN, Yvonna S. (1998): *The Landscape of Qualitative Research, Theories and Issues.* Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.
7. ESTERBY-SMITH, Mark & THORPE, Richard & LOWE, Andy (1991): *Management Research. An Introduction.* SAGE Publications.
8. RUDAS Tamas (1998): *Hogyan olvassunk közvéleménykutatásokat? Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.*
9. TASHAKKORI, Abbas & TEDDLIE, Charles (1998): *Mixed Methodology, Combining Qualitative and Quantitative Approaches.* Applied Social Research Methods Series, Volume 46, Sage Publications, Thousand Oaks, London, New Delhi.

9.7. A szerzőnek a témában megjelent publikációi

1. KOLLER Boglárka (2000): A sokarcú földrész. Az Európa – fogalom földrajzi és történelmi alakváltozatai. *Európai Utas*, 11. évf., 1. szám, p. 30-38.
2. KOLLER Boglárka (2000): *Az uniós polgárok azonosságtudata* in Rostoványi Zsolt (szerk.): *Ars Boni Et Aequi, Tanulmányok az ezredvég nemzetközi rendszeréről*. Bokorné Szegő Hanna 75. születésnapjára BKÁÉ, Budapest, p. 314-322.
3. KOLLER Boglárka (2001): Tankönyvek az Európai Unióban. *Iskolakultúra* XI évf., 2001. február, p. 86-93.
4. KOLLER Boglárka (2001): Tankönyvek az Európai Unióban, *Új Pedagógiai Szemle*, LI évf., 2001/I, p.63-68.